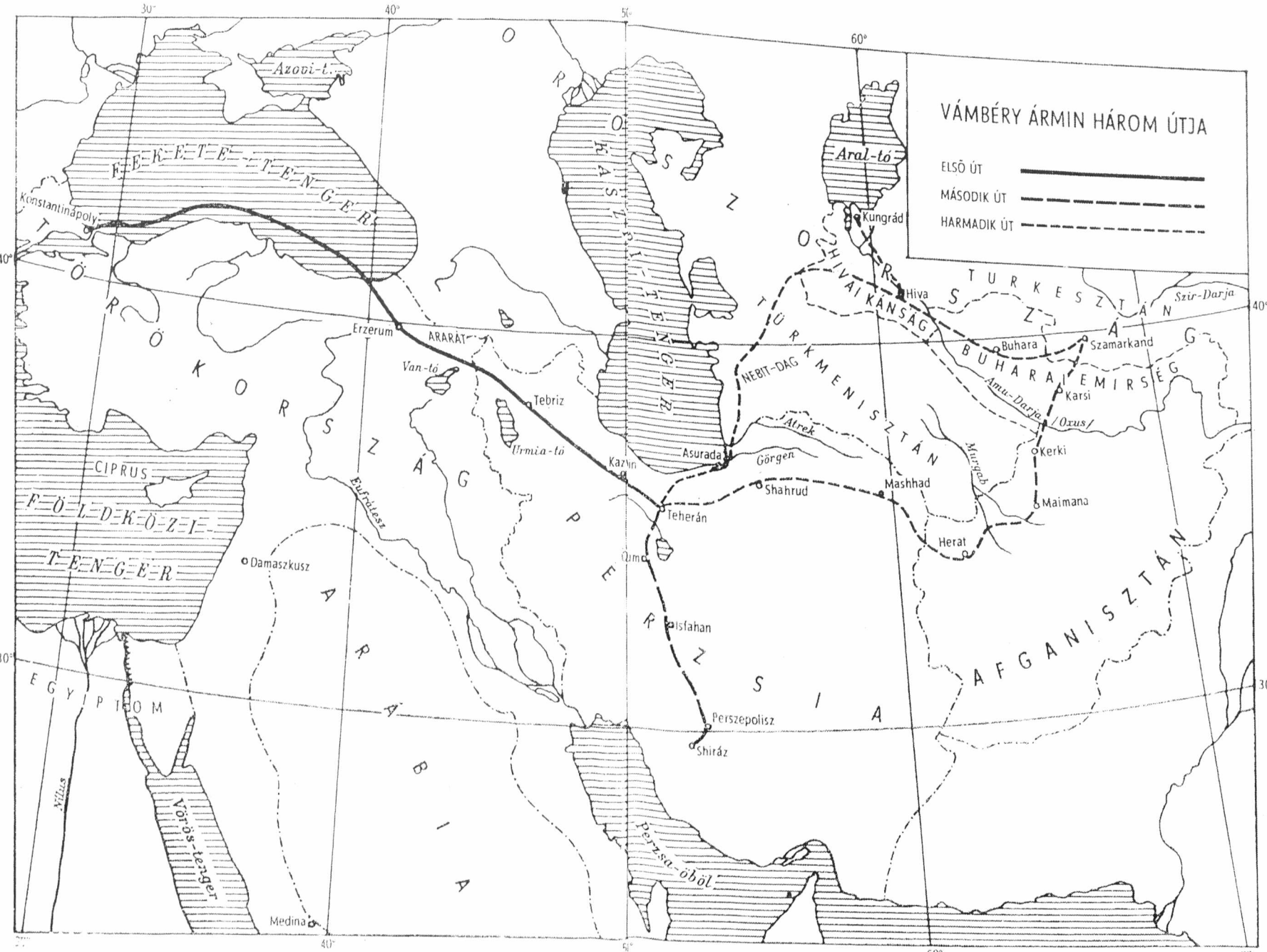
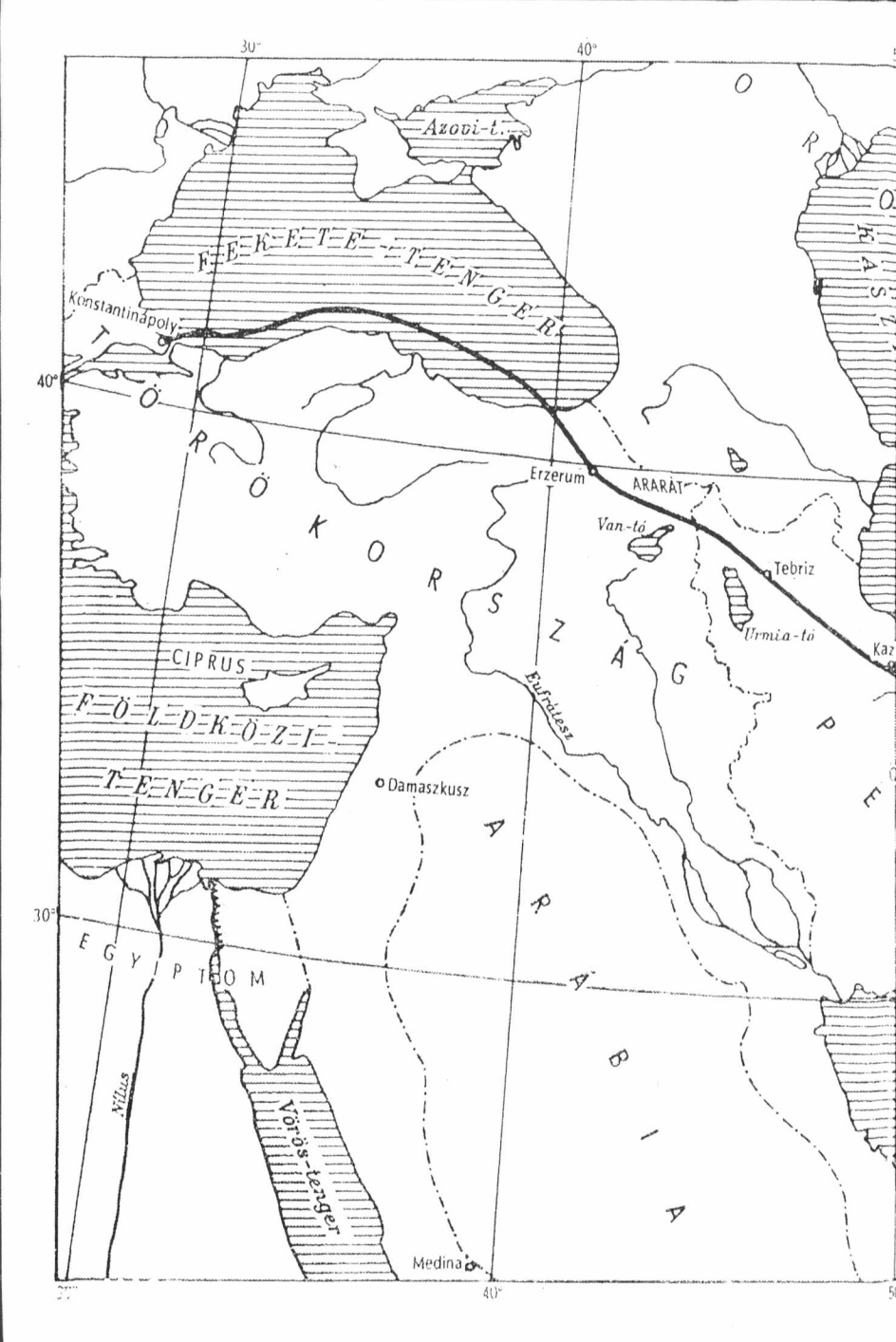

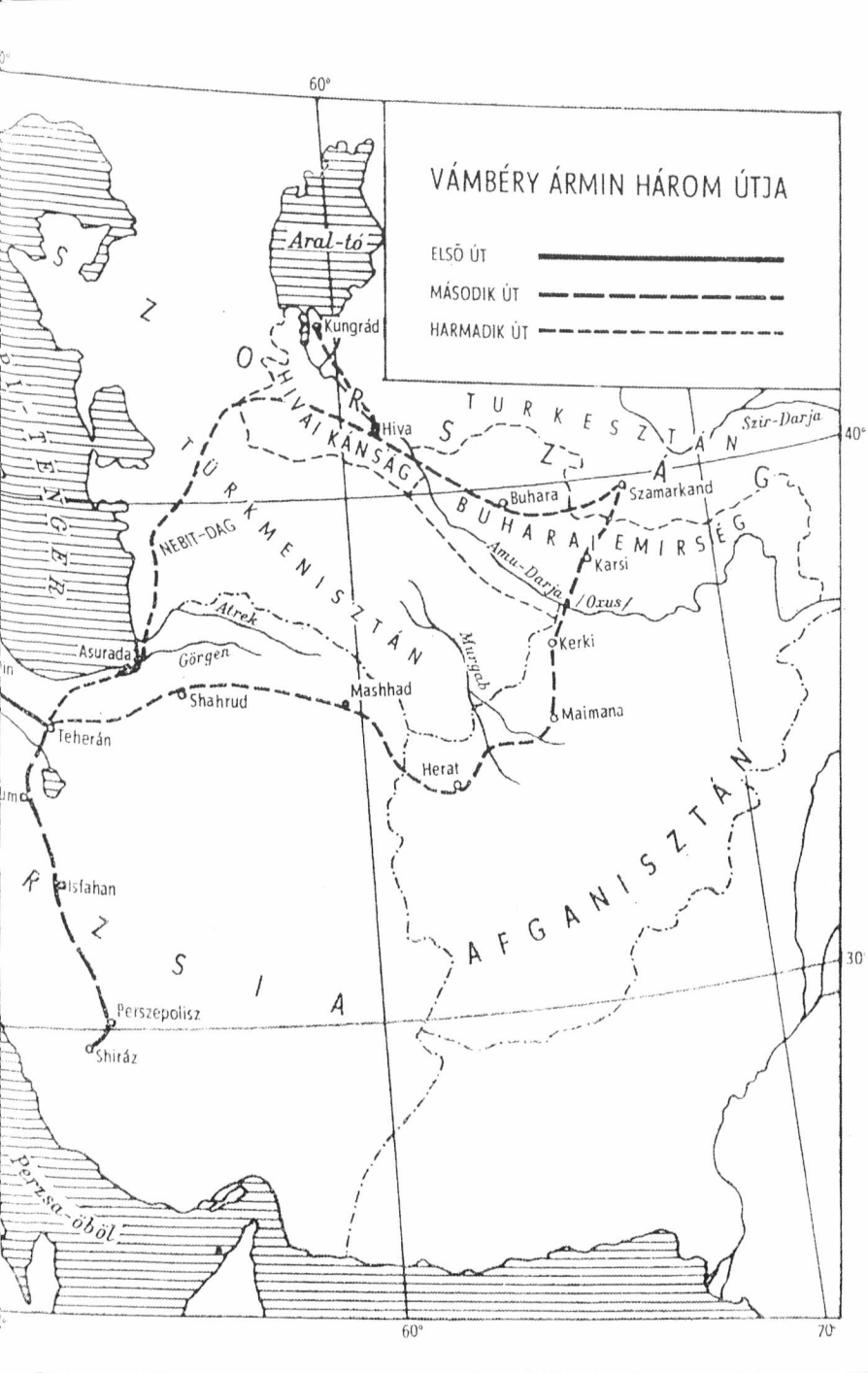
Vámbéry Ármin

VÁMBÉRY NYOMÁBAN

I. Imre Antal

VÁMBÉRY ÁRMIN HÁROM ÚTJA
ELSŐ ÚT
MÁSODIK ÚT
HARMADIK ÚT
Konstantinápoly
FEKETE-TENGER
Azovi-t.
Aral-tó
Kungrád
Hiva
Erzerum
ARARÁT
Van-tó
Tebriz
Urmia-tó
Kazvin
Asurada
Görgen
Atrek
NEBIT-DAG
Shahrud
Mashhad
Teherán
Qum
Isfahan
Perszepolisz
Shiráz
Herat
Maimana
Kerki
Karsi
Buhara
Szamarkand
Amu-Darja (Oxus)
Murgab
Szir-Darja
CIPRUS
FÖLDKÖZI-TENGER
Damaszkusz
EGYPTOM
Nilus
Vörös-tenger
Medina
Perzsa-öböl
TÖRÖKORSZÁG
KASZPI-TENGER
ORSZÁG
PERZSIA
ARÁBIA
TURKESZTÁN
KHIVAI KÁNSÁG
TÜRKMENISZTÁN
BUHARAI EMIRSÉG
AFGANISZTÁN
30°
40°
50°
60°
70°

30°
40°
Azovi-t.
FEKETE-TENGER
Konstantinápoly
TÖRÖKORSZÁG
40°
Erzerum
ARARÁT
Van-tó
Tebriz
Urmia-tó
Kaz
CIPRUS
FÖLDKÖZI-TENGER
Eufrátesz
Damaszkusz
ARÁBIA
30°
EGYPTOM
Nílus
Vörös-tenger
Medina
40°

VÁMBÉRY ÁRMIN HÁROM ÚTJA
ELSŐ ÚT
MÁSODIK ÚT
HARMADIK ÚT
Aral-tó
Kungrád
Hiva
OHIVAI KÁNSÁG
TURKESZTÁN
Szir-Darja
40°
Buhara
Szamarkand
BUHARAI EMIRSÉG
Amu-Darja /Oxus/
Karsi
Kerki
Murgab
Maimana
Herat
AFGANISZTÁN
30°
NEBIT-DAG
TÜRKMENISZTÁN
Atrek
Asurada
Görgen
Mashhad
Shahrud
Teherán
Isfahan
Perszepolisz
Shiráz
Perzsa-öböl
60°
70°

Vámbéry Könyvek

Kis József

VÁMBÉRY NYOMÁBAN

Egy filmrendező naplójából

Lilium Aurum
Dunaszerdahely
2002

K 49

A szöveget gondozta, a szó- és névmagyarázatokat készítette

DOBROVITS MIHÁLY

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTÉRIUMA

A könyv megjelenését a Szlovák Köztársaság Kulturális Minisztériuma s a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma támogatta

© Kis József jogutódja, 2002
© Lilium Aurum, 2002
ISBN 80-8062-120-9

1. Kényszerpihenő

1967. november 10. Immár tizenkét napja fekszem itt szinte teljes mozdulatlanságban. Életem ötven éve alatt először kórházban. S az elmúlt hónapok, évek őrült ritmusa, óriási előfeszítései és mozgalmassága után idegeim nehezen szokják meg ezt a földöntúli nyugalmat. A betegség, amely ágyhoz láncol, nem fájdalmas. Igaz, a sok orvosság, injekció elbágyaszt. S a tükröt ajánlatos messze elkerülnöm: siralmas az ábrázatom. Megbénult a fél arcom. Egy vállalkozó szellemű bacilus a fülemen keresztül elérte az arcideget. Úgy látszik, a fülem az én Achilles-sarkam.

Pedig a legutóbbi hónapok már szinte a sebezhetetlenség illúzióját keltették bennem, azt a hitet, hogy Achilles-sarkam – nincs is.

Néhány hónapja még lángoló országokban készítettem filmeket. Rommá lőtt falvak és városok mutatták az utat, és a bombák puszta véletlenségből nem estek a fejemre.

Sohasem felejtem el, hogy amikor operatőr kollégámmal védőoltást kaptunk vietnami és laoszi utunk előtt, a kezünkbe nyomtak egy-egy vaskos könyvecskét: annak a százszázötvenféle trópusi betegségnek a leírását, amelyre utunk során esélyünk lehet.

Én átfutottam a megelőzést, védekezést ismertető első fejezetet. Aztán gondosan becsomagoltam a könyvecskét, és

elhelyeztem a bőröndöm legaljára. Minek rontsam a magam és hozzátartozóim hangulatát?

Másnap reggel a filmgyárban egy halálsápadt fiatalember botlott az utamba. Az operatőröm, Zöldi Pista. Ő az éjjel áttanulmányozta a könyvecskét töviről hegyire, s így képzeletben végigélte az egész bőséges választékot. Nem is csodálkoztam lepedőre emlékeztető arcszínén.

Végül is betegségek, rakéták, bombák elkerültek bennünket. Makkegészségesen jöttünk meg Vietnamból.

S most ez a fondorlatos bacilus...

De úgy látszik, minden rosszban van valami jó is.

Tulajdonképpen nem is bánom, hogy egy kicsit pihenhetek itt. Jólesik a hosszú út után. Nézem az ötödik emeleti szoba ablakából a távoli várost. Elgondolkozom múlton és jövendőn.

S a beteget kényeztetik, elhalmozzák figyelmességekkel, édességtől a könyvekig. Rengeteg érdekes könyvet kaptam. Itt sorakoznak az éjjeliszekrényemen.

A legkülönbözőbb könyvek: regények és verseskötetek, képzőművészeti albumok és útleírások.

S itt vannak mellettem jegyzeteim, naplóim is, hátha kedvem kerekedik lapozgatni bennük.

De az olvasás egyelőre még nehezemre esik. Bizony a fél szememet egy darabig kímélni kell, hiszen kinyitni és becsukni is alig tudom. S a másikat, az épet kár volna túlerőltetni. Így marad a kitűnő kis tranzisztoros rádió, amely lehetőséget nyújt arra, hogy a nap bármely időszakában – rövid üldözés után – utolérjem a hullámok szárnyán valamelyik kedvencemet: Bachot vagy Vivaldit, Bartókot vagy Kodályt... S most már lehunyhatom szememet, s elmerülhetek az impulzusok, gondolatok, emlékek tömegében, amelyekkel a zene mindig megáld vagy megver.

Az emlékezet arcokat, tájakat, eseményeket emel ki a múltból. S minél nagyobb a mozdulatlanság, a nyugalom, annál jobban száguldanak a gondolatok. Az utóbbi években – színház és játékfilmek után – a filmművészet egyik legérdekesebb műfaja kötötte le minden erőmet: a dokumentumfilm. Igaz, nem volt ez új műfaj számomra: majd húsz évvel ezelőtt, filmpályafutásom kezdetén dokumentumfilmek sorát készítettem. Így tulajdonképpen ez volt az első

szerelem. De azután más feladatok, más műfajok vonzottak. Hat évvel ezelőtt azonban játékfilmjeimmel párhuzamosan ismét foglalkoztatni kezdett ez a műfaj, megéreztem sajátos ízét és lehetőségeit. Akkor készítettem el *Szentkút 1961* című filmemet, amely azóta komoly nemzetközi pályát futott be. S az évszámot nem is azért biggyesztettem a vallásos kegyhelyet, csodatevő forrást megjelölő helységnév mellé, hogy most utólag könnyebb legyen meghatározni helyét az időben. Hanem azért, mert majd egy évszázaddal előbb ez a Szentkút állt Herman Ottó, a nagy tudós egyik írásának, *A mérges csók*nak középpontjában. S én az évszámmal és magával a filmmel is azt akartam jelezni, hogy a babona és a Herman Ottó által elítélt szokás, a kegyhely szobrainak csókolgatása ma is él. Ahogy visszaidézem magam elé a völgyet, a templom, a forrás, a kutak körül tolongó tömeget, főleg öregek arcai merülnek fel a múltból. De vannak köztük fiatalok, sőt gyerekek is. Egy asszony még egy csecsemő arcát is megmossa a csodatevő vízzel. Az összeállítás hosszú folyamata alatt, de azután is sokszor látott filmkockák és a valóság ma már összekeverednek bennem. S ezt nem csak az elmúlt évek okozzák: az arcok, a mozdulatok a filmen éppen olyan természetesek, mint a valóságban. A film ellesett vagy fél-ellesett módszerrel készült, azaz a fényképezett személyek vagy egyáltalán nem tudták, nem vették észre, hogy filmfelvétel készül róluk, vagy ha észrevették is, annyira beleélték magukat a vallásos szertartás menetébe, hogy a legkisebb mértékben sem zavarta őket megszokott magatartásukban.

Mi az, amiben a dokumentumfilm és a valóság mégis különbözik egymástól? Sokaknak úgy tűnik, hogy semmiben, hiszen valóságos emberekről van szó, nem színészekről, akik őket képviselik; valóságos eseményről, s nem kitalált forgatókönyvről, valóságos környezetről, nem pedig díszletekről, műteremről. Igen, a valóság itt közvetlenül jelenik meg a filmen, más művészet közvetítése és közbeavatkozása nélkül; sem az irodalom nem segít hagyományának megfelelően mesét komponálni, párbeszédeket formálni, sem a képzőművészet környezetet teremteni, sem a színjátszás embert ábrázolni.

Tehát akkor valóban igazuk volna azoknak, akik azt állítják, hogy a dokumentumfilm azonos a valósággal, vagy legfeljebb valamilyen mechanikus másolata?

Nem, nincs igazuk. A dokumentumfilm egyik lényeges jegye: a nagyfokú sűrítés. Ezt jól mutatja a *Szentkút* egy külső jegye is: a búcsú napját reggeltől estig, kezdetétől a végéig tíz percben ábrázolja.

Jöttem-mentem operatőreimmel a szentkúti búcsújárók között, és minden idegszálamat megfeszítve figyeltem. S nem is cél nélkül, hiszen már előző búcsúkat is végignéztem, és kialakult bennem, hogy mi a lényeg, mi az, amit elsősorban kell kiemelnem, megörökítenem a filmszalagon. De a felvétel pillanatában mindez csak mint tendencia élt bennem, mint iránytű a végtelen és mindig változó tengeren. Nekem most az adott eseményre, a különböző emberekre kellett figyelnem: azokra, akik leginkább, legmélyebben, legszemléletesebben testesítik meg az adott jelenséget, ebben az esetben a vakhitet, a bigottságot. S amikor sikerült megtalálni a tömegből a megfelelő embert, az események tömkelegéből a legkifejezőbb mozzanatokat, akkor nagyon nyugodtan és körültekintően, bár néha másodpercek alatt el kellett dönteni a felvétel módját. Közelebbről vagy távolabbról? Megmutatva az egész alakot, vagy esetleg csak az arcát, kezét vagy szemét? Beleágyazva a környezetbe, vagy kiragadva abból? Nyugodtan szemlélődve, vagy szenvedélyes érdeklődéssel közeledve hozzá? Hiszen a filmkamera különböző optikáival, mozgási lehetőségeivel minderre módot ad, és a néző szeme érzékenyen reagál a hangsúlyokra! S ha jól élünk ezekkel a hangsúlyokkal, a filmkamera végtelenül variálható lehetőségeivel, akkor a valóság anyaga – megtartva eredeti színeit és vonásait – bonyolult gondolatok, eszmék, összefüggések, hangulatok, típusok megmutatására válik képessé, éppen úgy, mint az irodalom, a képzőművészet, a zene, vagy az ezeket felhasználó játékfilmművészet.

Persze a felvétel nagyon feszült pillanataiban, a megismételhetetlen szituációkban rendezőnek és operatőrnek teljesen azonosulnia kell, az alapvető célokat és feladatokat elő-

re tisztázni, hogy egy módon lássanak és gondolkodjanak, mert itt félszavakból, mozdulatokból kell érteniük egymást; vitára, hosszú dialógusra nincs idő, az megzavarná a felvétel alanyát. Ha eleve nem azonos a két művész ízlése, akkor ebben a műfajban nehezen képzelhető el az együttműködésük. A felvétel idején lényegében itt is az a helyzet, amit Nyemirovics Dancsenko,[1] a nagy orosz rendező, Sztanyiszlavszkij[2] kortársa és barátja így fejez ki: „A rendező meghal a színészben." Azaz a rendező szándéka a színészben ölt testet; a színész az, aki elsősorban és mindenekelőtt képviseli esténként a közönség előtt. Ez a mondás persze egy színészkoncentrikus rendezői beállítottság terméke, olyan rendező megnyilatkozása, aki a színészre épít, és nem érvényesíti, tolja előtérbe önmagát egyéb eszközökkel.

A felvétel pillanatában születik a film alapanyaga: a kép. S a felvevőgép az operatőr kezében van, vagy ha állványon áll, az ő szeme tapad rá. A rendező irányíthatja, és kell is irányítania, de nem veheti át az operatőr szerepét, aki a gépet kezeli. A *Szentkút* esetében éppen két operatőr is dolgozott az esemény sűrítettsége és térbeli kiterjedése miatt. A rendezőnek előzetes megbeszélések és igen tömör helyszíni utasítások segítségével el kell érnie, hogy az operatőrök az ő koncepcióját hajtsák végre, azaz ő „haljon meg" a művészetükben. De ugyanakkor azt is el kell érnie, hogy hozzátegyék mindazt, ami tehetségükből, fantáziájukból, invenciójukból adódik, s nem mond ellent az adott művészi koncepciónak. Mert a film minden műfaja – társasjáték, kollektív alkotótevékenység a rendező irányításával, de valamennyi játékos minden alkotóképességének teljes felhasználásával!

A felvétel persze a filmalkotásnak csak egyik, de mindenképpen a legfontosabb mozzanata. Hiszen itt kapjuk meg az alapanyagot, s a további munka már ehhez kell hogy alkalmazkodjék, és semmi esetre sem tehet erőszakot a felvett anyag természetén. Az összeállítás, vágás vagy montázs adja meg végső soron a film ritmusát. A zene vagy az esetleges kísérőszöveg sokat adhat hozzá a film hangulati hatásához, érzelmi töltéséhez: magyarázhatja, értelmezheti, vagy akár ellent is mondhat, és cáfolhatja a képanyagot, de mindez a kép belső természetének megértéséből kell hogy fakadjon.

A rendező az összeállítás folyamán mindjobban elmélyed az anyagban, mindjobban áttekinti, megszűri és csoportosítja, lényegre koncentrálja. Így nyeri el a film végleges formáját.

A *Szentkút* volt az a film, amely arra ösztönzött, hogy végigjárjam, végigpróbáljam a dokumentumfilm különböző útjait és lehetőségeit. Itt éreztem meg, hogy film és valóság közvetlen, más művészet közbeiktatása nélkül létrejövő kapcsolata a filmművészet anyagszerűségének, legbensőbb titkainak fontos törvényszerűségeit tárhatja fel. Nem mintha a legkevésbé is idegenkedtem volna ezektől a „közbeiktatható" művészetektől! Hiszen pályámat mint színész kezdtem, ifjúkoromban színészi diplomát szereztem, és sok szerep és előadóművészi fellépés emlékét őrzöm. Kerültem már az irodalom vonzerejébe is, néhány éve megjelent regényem, a *Két szerelem* is ezt bizonyítja. De amikor végleg és egyértelműen a filmművészet kötötte le érdeklődésemet, akkor úgy éreztem, hogy a dokumentumfilm, amellett, hogy önmagában is rendkívül vonzó és érdekes kifejezési forma, még ezenfelül kulcs is, amely megnyitja a legkorszerűbb művészet titkainak tárházát.

Azóta mintegy húsz dokumentumfilmet készítettem. Ezeknek a filmeknek nagy része társadalmunk változásainak jegyeit vizsgálja. A *Külváros* például a József Attila lakótelep életéről ad képet, a *Falusi szimfónia* négy tételben Ostoros község négy arcát mutatja meg, az Együtt a szocialista országok együttműködését. *Az idő sodrában* egy munkásigazgató pályájának fontosabb állomásait, *Az idő rostájában* pedig egy szövetkezeti falu közepén egyénileg gazdálkodó paraszt sorsát ábrázolja. De vannak közöttük filmarcképek is, mint a *Portré*, az egyetlen film, amely Kodály Zoltán halhatatlan alakját megőrizte. S vannak hazánk valamelyik – számomra kedves – sarkát, táját megörökítő filmek, mint a közvetlenül megbetegedésem előtt forgatott *Sárospatak*.

Ezekben a filmekben valóban kipróbáltam a filmművészet igen széles eszköztárát, s egyáltalán nem valamiféle öncélú kísérletező kedvből, hanem azért, mert minden téma számára igyekeztem megtalálni a természetének leginkább megfelelő formát. A húsz között a legkülönbözőbb, sokszor

egymással élesen ellentétes formai megoldásokat is alkalmaztam: erősen intellektuális, gondolati és filmversszerű lírai megoldások vagy teljesen szöveg nélküli, csak zenére épített és interjúk sorozatával végigbeszélt, vagy szinte teljesen ellesett és erősen rendezett, előre komponált filmek egyaránt találhatók a filmjeim között.

S az elkészült filmek sorsa, fogadtatása, visszhangja... Bármelyikre gondolok, szinte egy-egy külön történet. Nyugat-Németország, Oberhausen... A *Szentkút* nagyon tetszett az évenként ismétlődő Oberhauseni Filmfesztivál itt járt vezetőinek, s ezért meghívták a legközelebbi fesztiválra. Ahogy ez ilyenkor szokás, engem is meghívtak. A programban a magyar nemzeti műsor keretében ott szerepelt a *Szentkút* is. S hirtelen-váratlanul kiderült, hogy a bonni kereszténydemokrata kormány a filmet az utolsó pillanatban betiltotta. Így a magyar programot a *Szentkút* nélkül kell vetíteni. Természetes, hogy fájdalmasan érintett az igazságtalan döntés, és mivel a filmem nem kerül bemutatásra, megindultam a nézőtér felé, hogy onnan nézzem végig a színpadra felvonuló kollégáimat és filmjeiket. De a fesztivál igazgatója megállított: ragaszkodott hozzá, hogy a többiekkel együtt én is ott legyek a színpadon. Sorban bemutatta a magyar küldöttség tagjait. S amikor rám mutatva elmondta, hogy itt áll az a rendező, akinek a filmjét betiltották, perceken át tapsolt, ünnepelt a közönség, így fejezve ki együttérzését.

Ilyen esetem szerencsére csak egy volt, mert a végső feloldás emlékezetes mozzanata ellenére is azért csak jobb, ha néhány ezer kilométernyi utazás után az ember filmjét bemutatják. De nézeteltérések, sokszor nagyon éles, késhegyre menő viták az ötlet felmerülésétől a forgatókönyvig, az elkészült anyagtól a kész filmig vezetőkkel és kollégákkal mindig adódtak. A film főfelelőse persze a rendező, s hogy mit fogad el a vita során felmerült javaslatokból, az végső soron tőle függ, de ez mégis igen nehéz kérdés. Meggyőződésem szerint a rendezőnek igenis figyelembe kell vennie minden észrevételt, javaslatot, de alkotó módon: ha képzeletében, a filmről kialakított belső látomásában ez egységgé áll össze, akkor el kell fogadnia, ha nem, akkor mindenképpen el kell utasítania.

Közép-ázsiai család a jurta körül

Nyugtalan mesterség ez, a művész szinte szüntelen körforgásban gyűjti össze anyagát, mint a méh a mézet. A filmek persze ebből sok mindent tárgyiasítanak és megőriznek, de távolról sem mindent. Mindig bánt a lelkiismeret, hogy örökös időzavarban, vagy talán a kellő energia hiányában nem tudok állandóan naplót vezetni. S különösen akkor bánt, ha belelapozok abba a néhány naplótöredékbe, amelyeket az elmúlt évekből őrzök: annyi élmény, olyan sok részlet maradt fenn bennük, amit az idő kegyetlenül kigyomlál az emlékezetből!

Itt fekszenek mellettem, s most úgy nézegetem őket, mint egy elsüllyedt hajóból kimentett kincseket [...]

Egyre szaporodnak a könyvek az éjjeliszekrényemen. Két könyv különösen megragadta az érdeklődésemet. Annyira különbözők, hogy szinte furcsának hat itt egymás mellett említeni őket. Mégis, számomra van bennük azonosság. Egyrészt a puszta érdeklődésen, szórakoztatáson túl mindkettő aktív folyamatot indított bennem. Úgy éreztem, alkal-

mas, a legalkalmasabb témákat tartom a kezemben, feltétlenül foglalkoznom kell velük. Bár még nem is sejtettem, hogy milyen formában. Másrészt a művész, akinek frissen megjelent képgyűjteményét újra és újra elővettem, hányatott élete során néhány évre maga is eljutott tudós, Vámbéry Ármin „vágyai Mekkájába", Közép-Ázsiába.[3] Erre utalt az albumban közreadott ceruzarajz, a *Kirgiz táj* is. [...]

Vámbéry Ármin *Dervisruhában Közép-Ázsián át* című, ugyancsak újonnan megjelent útleírás-gyűjteményében[4] mindenekelőtt a tudományért mindenre kész, nagy tehetségű ember alakja ragadott meg, aki nemcsak a halálveszélyt, a hihetetlen megpróbáltatásokat, a végső fizikai erőfeszítést viselte el a tudás, a megismerés érdekében, hanem a tökéletességig meg tudta tanulni más népek nyelvét, szokásait, hiba és nyelvbotlás nélkül végig tudta játszani a legéletveszélyesebb szerepet.

Közép-ázsiai útja a megismerés szenvedélyének, az emberi alkalmazkodásnak és akaraterőnek bámulatos és egyedülálló csúcsteljesítménye. Hiszen sántán, botra támaszkodva, csak egy használható lábbal nekivágni a végtelen Kara-Kum sivatagnak, s leküzdeni a testi és lelki megpróbáltatások felsorolhatatlan tömegét – ez csak azért sikerülhetett, mert ifjú, nagyon ifjú korától világosan látta a maga feladatát, azt vállalta, és minden órát, minden percet felhasználva hihetetlen erőfeszítéssel felkészült rá.

Nézem az éjjeliszekrényemen felhalmozott könyveket. Valamennyit átlapoztam már. De miért éppen ez a két könyv, miért éppen ez a két ember ragadta meg figyelmemet, miért éppen az ő egyéniségük és élményviláguk indította el bennem a művészi érdeklődés folyamatát? Hiszen annyi érdekes van itt rajtuk kívül is! Miért éppen erre rezonált valamiféle, még a magam számára is ismeretlen húr bennem?

Úgy látszik, a művészetben mindenekelőtt azok az emberek érdekelnek, szólaltatják meg azonnal azt a bizonyos belső húrt, akik felismerik a maguk feladatát, mondhatnám úgy is, hogy a tudomány, a művészet érdekében vállalják a maguk nehéz küldetését, és megteremtik, mindenekelőtt önmagukban, képességeikben, idegeikben, izmaikban, min-

dent átfogó tudásukban a küldetés végrehajtásának, maradéktalan végigvitelének a feltételeit.

S most már bizonyos számomra, hogy ezt a két embert különböző, az első pillanatban nem is tudatosított jelek alapján éppen ilyennek érzem.

Ha tehetném, most rögtön felugranék az ágyból, és nekilátnék a munkának. A nyomukba erednék... De az orvos barátságos mosolya, a hosszú injekciós tűk és saját gyengeségem hamarosan lehűtik munkalázamat: bizony még hetekig várnom kell, minél nyugodtabban feküdni, és félretenni a terveket.

Félretenni? Ez most már nehezen fog sikerülni. Ami egyszer ilyen erővel ragadta meg a fantáziámat, azt nem tudom félretenni mindaddig, amíg meg nem valósítottam.

S itt sorakozik már az éjjeliszekrényemen mindaz, ami további tápot adhat gondolataimnak: Vámbéry önéletrajza és más művei, s ezenfelül jó néhány közép-ázsiai író regénye és elbeszélése. Mohó érdeklődéssel mélyedek beléjük.

Különösen megragadnak a nagy tadzsik író, Szadriddin Ajní[5] regényei, mindenekelőtt a magyarul is megjelent *Bokhara*[6] és a *Rabszolgák*, amelyet oroszul olvastam.

A XIX. század hetvenes éveiben egy Buhara melletti kis faluban született író részletesen leírja itt saját ifjúságát és családja, nemzetsége történetét. S ezek a nagyon belülről ábrázolt, személyesen átélt epizódok olyan mértékben egybevágnak Vámbéry megfigyeléseivel, hogy aki párhuzamosan olvassa fel őket, szinte kiegészítésnek, illusztrációnak érzi, és csak ámul azon a megfigyelőképességen, amely Vámbéry számára lehetővé tette, hogy külső szemlélőként ilyen hiteles képét adja Közép-Ázsia életének.

De engem nemcsak Vámbéry útja érdekel, hanem az egyénisége is, nemcsak Közép-Ázsia varázsos tájai, hanem az ember is, aki képes volt annak az útnak minden embertelen nehézségével megbirkózni. S úgy érzem, hogy csak akkor teljesítem a magam elé tűzött feladatot, ha sokoldalúan igyekszem megközelíteni, művészi eszközökkel felfedni, megfejteni ennek a bonyolult egyéniségnek a titkát.

Vámbéry mindössze fél évig tartózkodott Közép-Ázsiában. Teljes útja Teheréntól Perzsián, a Kara-Kum sivatagon, a khivai kánságon, a bokharai emirátuson, Afganisztánon, majd ismét Perzsián át Teheránig kilenc hónapig tartott. Ezalatt azonban annyi megfigyelést, tapasztalatot gyűjtött, hogy több könyvet írt az útról, és egész hosszú életén át újra és újra visszatért rá. Ez a hónapokban mérve rövid utazás mérhetetlenül sokat adott egész további munkássága számára.

Ebben kétségkívül szerepet játszik Vámbéry rendkívüli nyelvtudása, fogékonysága, megfigyelőképessége is. De az is kétségtelen, hogy az idegen tájak, ismeretlen világok felfokozzák az ember szellemi befogadóképességét, és messze az idegenben eltöltött idő arányain fölül gazdagítják tapasztalatkincsét. Erről a magam tapasztalatán is sokszor meggyőződhettem.

A terv, az elhatározás egyre jobban megfogalmazódik. Követni kell Vámbéry nyomait, évszázados útját Közép-Ázsia ősi városain és homoksivatagain keresztül. Így megörökíthetjük, ami megmaradt, felmérhetjük, ami megváltozott. Szemmel látható, hogy ez nagyon sokat ígér: élményeket, tanulságokat, művészi eredményeket.

Hogy sikerül-e? Megvalósítható-e? Ki tudja? Egyelőre ott tartok, hogy szeretném. Hogy bízom benne: ha sikerül, életem egyik legeredményesebb vállalkozása lesz.

Jegyzetek

1 Nyemirovics Dancsenko (1858–1943), orosz rendező és színházelméleti szakíró, Sztanyiszlavszkijjal együtt a Moszkvai Művész Színház alapítója.

2 Sztanyiszlavszkij, 1863–1938.

3 A Közép-Ázsia földrajzi elnevezést Vámbéry óta használjuk a magyar nyelvben. Lóczy Lajos, s nyomában Ligeti Lajos javasolták, hogy e területeket tekintsük Belső-Ázsia nyugati részének, azonban ez, bár földrajzilag helyes, nem gyökeresedett meg. A szovjet korszakban Kirgíziát, Tádzsikisztánt, Üzbegisztánt, Türkméniát és Kazahsztánt illették a Közép-Ázsia és Kazahsztán elnevezéssel. (Kazahsztán egyes részei Európában, illetve Nyugat-Szibériában találhatók.) Általános zavart okoz, hogy amíg az orosz nyelvű politikai terminológiában e területre a Szrednyaja Azija elnevezést használták, s a vele határos Belső-Ázsiát (Külső- és Belső-Mongólia, Kelet-

Turkesztán, Tibet) nevezték Centralnaja Azijának, addig az angol nyelvű szakirodalomban Közép-Ázsiát illeti a Central Asia elnevezés, s Belső-Ázsiát Inner Asia néven emlegetik. A Szovjetunió felbomlása óta e két rendszer összekeveredett, s a függetlenné vált Kazahsztán, Kirgizsztán, Tádzsikisztán, Üzbegisztán és Türkmenisztán kormányai angol mintára a saját régiójukra is a Centralnaja Azija elnevezést használják.

4 Vámbéry Ármin: Dervisruhában Közép-Ázsián át, Világjárók, Klasszikus útleírások VII, lektorálta, a bevezetőt és a jegyzeteket írta Kakuk Zsuzsa, Gondolat Kiadó, Budapest 1966.

5 Szadriddin Ajní (1877–1954), tádzsik író, buharai forradalmár, 1929-től kezdve az önálló tádzsik irodalmi élet vezéralakja, a Tádzsik Tudományos Akadémia első elnöke.

6 Szadriddin Ajní: Bokhara, fordította Tábor Béla, Új Magyar Könyvkiadó, Budapest 1956.

2. Két utazás Közép-Ázsiában – és ami körülöttük történt

1968. március 15. Egy pillanatra eszembe jut, hogy otthon most ünnepelnek. Biztos enyhe, napos idő van, s a fiatalok felsorakoztak a Nemzeti Múzeum előtt. De csak egy pillanatig gondolok erre, mert minden erőmet összpontosítanom kell, hogy a viharos erejű szél bele ne sodorjon a vízbe. S ráadásul még hajtogatom a kabátgalléromat, takargatom a fél arcomat, amelynek ugyan már semmi baja, de az orvos lelkemre kötötte, hogy vigyázzak, nehogy megfázzon. S erre itt most igazán minden esély megvan.

Az Isszik-Kul partján állunk, s felvételeket készítünk az óriási víztükörről. Most vad, jeges szél korbácsolja, és egészen olyan, mint a tenger. Öles hullámok verik a homokos partot, s Zöldi Pista barátomnak ugyancsak vigyáznia kell, hogy ne fröcsköljön fel a víz a felvevőgép optikáira. Hárman vagyunk: gyártásvezetőnk, Breier Gyuri is elkísért bennünket, s bár az ő feladata tulajdonképpen a szervezés volna, segít mindenben. Világosítóként kezdte a szakmát, de a segédoperatőri teendőket is megtanulta, s itt igazán szükség van mindhármunk mozgékonyságára és fizikai erejére is, hogy helyet változtassunk és optikát váltsunk, betöltsük és előkészítsük az újabb filmtekercseket, megörökítsük a szél és a fény változásával pillanatonként megújuló látványt.

Ha Ázsia térképére pillantunk – az Isszik-Kul apró pont az óriás kontinens közepén. S valóban, a Bajkál, vagy akár az Aral-tó mellett kicsinek tűnhet. De hossza háromszorosa a mi „magyar tengerünk"-énck, s a szélessége is megfelel ezeknek az arányoknak. A látvány a mi jó öreg Földünk hihetetlen gazdagságát és változatosságát dicséri, s azt juttatja eszünkbe, hogy amikor már nekiiramodtunk az útnak a távoli csillagok felé, akkor még mennyire kevéssé ismerjük és használjuk a lábunk előtt heverő csodálatos kincseket.

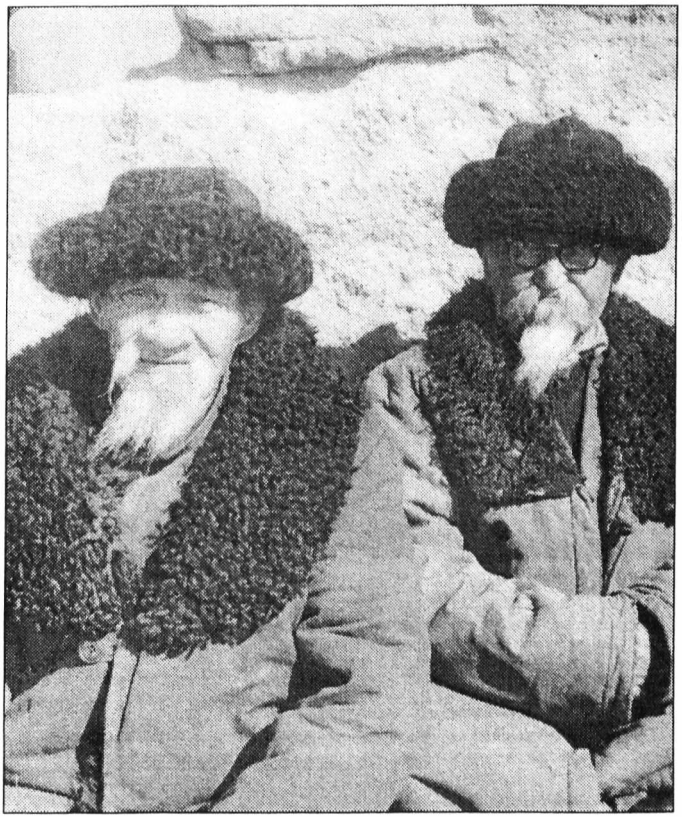
A kép lenyűgöző szépségét itt nyilvánvalóan az ellentétek ereje adja. Amint eláll a szél, szelíd világoskék víztükör simul ki előttünk. S ebben az óriás tükörben a legvadabb sziklacsúcsok, megmászhatatlan bércek, sasok tanyái meg öt-hat-hétezer méter magas havasok nézegetik magukat. A nagy tavat sűrűn, több rétegben hegyek fonják körül, a magasban hó és jég borít mindent, nemcsak most, tavasszal, hanem nyáron is. Isszik-Kul kirgizül annyit jelent: *meleg tó.*[1]

Meleg? Bizony én jéghidegnek érzem, ahogy a hullám az arcomba csap. De a tó mélyén több helyen is forró víz tör fel, s ez elegendő még a mínusz húsz-harminc fokos téli hidegben is ahhoz, hogy ne fagyjon be.

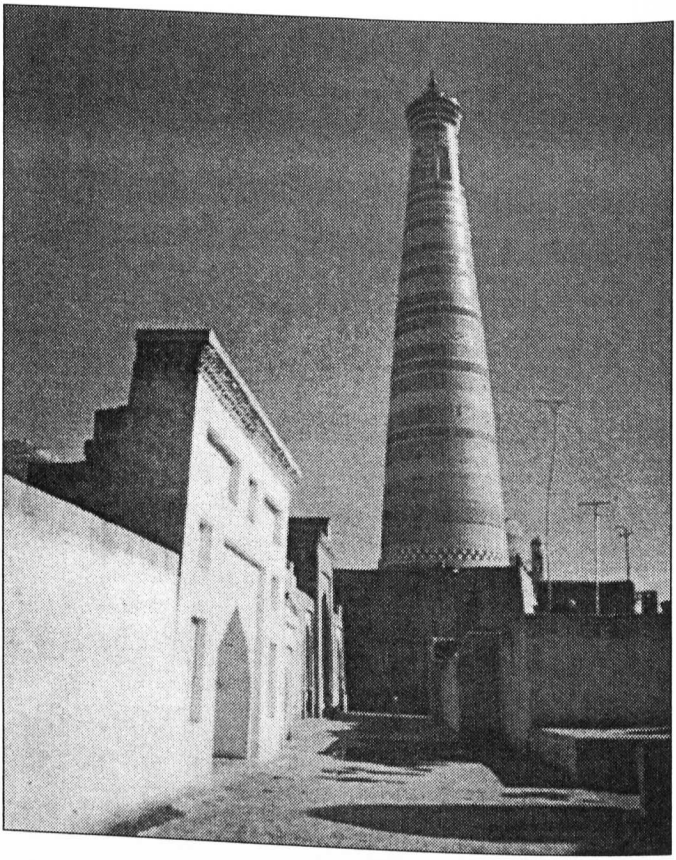
Harminc évvel ezelőtt itt, Kirgíziában élt s ezt a vidéket járta be lóháton Uitz Béla, a festő.[2] Kirgiz tájai, portréi jelentős helyet foglalnak el életművében, s a főváros, Frunze[3] középületeit számos alkotása díszíti. Ezeket a képeket felvettük már Frunzében, s a művész élményeinek érzékeltetését szolgálják a tájfelvételek.

Rövid néhány napot tölthetünk csak Kirgíziában, mert a fő munka Moszkvában vár bennünket. Így másnap reggel már indulnánk vissza Frunzéba az Isszik-Kul mellől. De egy néhány jurtából, bőrsátorból álló kis település mellett megállítjuk az autót. Meg kell néznünk, hogy mi készül itt, miért gyülekeznek a távolból szamárháton érkező – nagyrészt öreg – emberek.

A jurta számunkra a távoli múlt, a primitív, nomád életmód kifejezője. Kirgiz kísérőink azonban vitába szálltak ve-

A legöregebb akszakálok

Khivai minaret

lem. Igaz, a falvak, amelyeken átutaztunk, már nagyrészt téglaházakból állnak. De a tetején nyitott, szellős, levegős jurtát ma is nagyon egészséges lakóhelynek tartják, s alkalmi célokra készítik mai változatait is.

Vámbéry – akinek könyvei persze itt vannak a táskámban, hiszen hogyan is jöhettem volna e nélkül Közép-Ázsiába – megerősíti kirgiz barátaim állítását. Amikor jó száz évvel ezelőtt, 1863. április 13-án először ébredt egy hasonló

sátorban, ezt írta: „Az édes álom s a könnyű épület, mely alatt voltam, egészen fölfrissítettek és megkönnyítettek, s az újdonság ingere annyira gyönyörködtetett, hogy örömöm határtalannak tetszett."[4]

Vámbéry nem járt Kirgíziában, de könyveiben, útleírásaiban gyakran tesz említést kirgizekről, akikkel találkozott. Száz éve a kirgizek még nomád állattenyésztők voltak, és bebarangolták Közép-Ázsia különböző tájait. Így beszédbe elegyedhetett velük az Amu-Darja (vagy ahogy ő régi latin nevén nevezi, Oxus) partjain is, különösen, ha ismerte a nyelvüket.[5] S ő ismerte. Így hagyhatta ránk ezt a nomád életszemléletet kifejező kis visszaemlékezést.

Megfigyelte, hogy a kirgiz családok néhány órai táborozás és legeltetés után felszedik a jurtát, és továbbmennek. Kérdésére az egyik kirgiz asszony ezt így magyarázta: *„Csak nem lehetünk olyan lusták, mint ti, mollák, s nem tölthetünk egy egész napot egy helyben! Mozognia kell az embernek, mert íme, a nap, a hold, a csillagok, a víz, az állatok, a madarak és halak mind-mind mozognak, csupán a halott és a föld fekszik mozdulatlanul."*[6]

Kirgiz kísérőnkkel az autóból a gyülekező csoporthoz lépünk. Idősebb férfi siet hozzánk. Bemutatkozunk. A férfi, az egyik közeli faluból ideérkezett tanító, az itt lakó család rokona elmondja, hogy temetésre gyülekeznek. Bevezet bennünket a jurták között álló kisebb kőépületbe, ahol nagy szőnyegen néhány férfi és nő üldögél. Az ajtó mellett levetjük a cipőnket, és mi is melléjük telepszünk. Étellel és teával kínálnak, s bár most reggeliztünk, muszáj elfogyasztani, mert súlyos sértés, ha visszautasítjuk.

Elmondjuk, hogy szeretnénk felvételeket készíteni a gyülekező, jurták körül guggoló, üldögélő emberekről. A családfő azt mondja, hogy neki semmi kifogása ellene, de meg kell beszélni az „akszakálok"-kal,[7] az öregekkel. A tanító vállalja. Odamegyünk a legöregebb, a szó jelentésének megfelelően valóban ősz szakállú emberhez – mint mondják, kilencvenéves. Néhány ifjabb, nyolcvan körüli akszakál üli körül. Barátságosan bólintanak, beleegyeznek.

A felvevőgépet már előkészítettük, pillanatok alatt nekilátunk a munkának. Rendkívül érdekes, emberi életsorsokat,

életformákat kifejező, rokonszenves, bölcs, némaságukban is sokatmondó emberi arcok egész sorát vesszük fel.

Hirtelen különös dallam üti meg a fülemet. Az egyik jurtából hangzik. Odamegyek, hallgatom. Megrázó, ősi, csodálatosan telített siratóének. Az ember nem hallgathatja közömbösen, könny szökik a szemébe. Benézek egy nyíláson. Idős asszony énekli, s közben folynak szeméből a könnyek.

Fel kellene venni! Már hívom is az operatőrt, de a tanító int: várjunk! Ismét meg kell kérdezni az öregeket!

S az öreg most nemet int. Nem! Megsértenénk a hagyományokat! S hiába kérés, rábeszélés: barátságos, de nagyon határozott. A tanító is hiába próbálja meggyőzni. – Én semmit se tehetek – mondja aztán sajnálkozva. – Nálunk az öregek döntenek.

S bár az elmaradt felvételt nagyon sajnálom, nekem is tisztelettel meg kell hajolnom a hagyomány előtt. S legalább emlékezetemben magammal viszem azt a siratóéneket, a népművészet évezredes, csodálatos erejű alkotását.

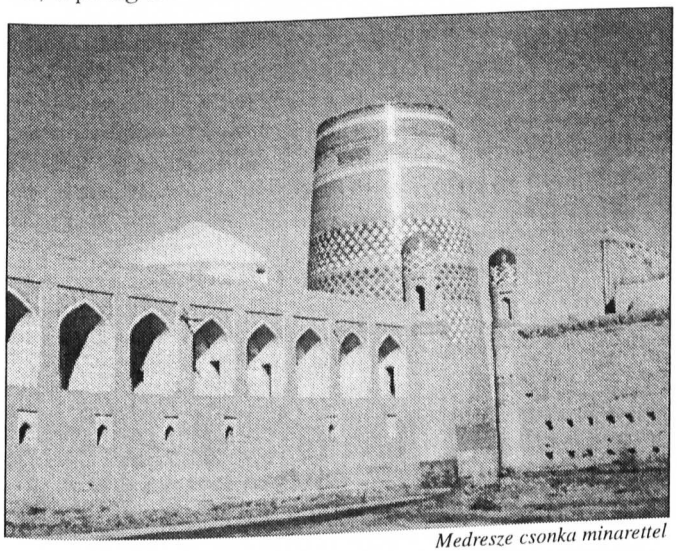
Indulunk. Utunk a temető mellett visz, ahová nemsokára elindul a menet. Távolról olyan a temető, hogy az ember első pillantásra falunak nézné. A síremlékek: kőből faragott kicsinyített jurták. Szellős és levegős szállásai az elhunyt szellemének.

A temető felett fut az elektromos távvezeték, s kísér bennünket egészen a fővárosig, párhuzamosan a gyárak, ipari városok és bányák sorával. A kirgizek a századforduló táján kezdtek letelepülni. S ma Kirgizia nemzeti jövedelmének hetven százalékát az ipar adja. Pedig nem hanyagolják el a hagyományos állattenyésztést sem, s a modern technika világában gonddal és tisztelettel őrzik ősi kultúrájukat.

Manaszcsi. Így nevezik kirgizül a népi énekmondókat a *Manasz* című ősi eposz címe után, amely mindmáig megőrződött, s teljes előadása egy hetet venne igénybe.[8] Ma is élő művészet ez a *Manaszcsi* című dokumentumfilm tanúsága szerint, amelyet kirgiz kollégáink mutattak be egy tapasztalatcsere-vetítés során a frunzei filmgyárban. A másik érdekes film egy hegyi pásztorról szólt, aki megküzd a nyájára támadó farkassal. Ez a film ismét Vámbéryt juttatja eszembe. Leírja, hogy egy kirgiz asszony óriási zajt csapva riasztja el a

farkast, amely így mindössze az egyik birka kövér farkát bírja magával ragadni. Vámbéry az úttörők felfokozott érzékenységével és megfigyelőkészségével néhány hónapos útja eredményeképpen a közép-ázsiai élet sok szempontból mindmáig aktuális enciklopédiáját tudta adni.

Mi is levetítünk néhány magunkkal hozott filmet, s a vetítés végén barátságosan búcsúzunk kirgiz kollégáinktól. Kezet rázok a rendkívül rokonszenves fiatal rendezővel, Okejevvel,[9] aki a következő tréfás szavakkal üdvözölt bennünket a kapuban: „Á, ti vagytok azok a híres magyarok, akiket mi azért küldtünk innen Ázsiából Európába, hogy egy jó nagyot harapjatok ki belőle! Ha tudtuk volna, hogy ilyen kis darabbal beéritek, akkor mi magunk mentünk volna, ti pedig itt maradtatok volna!" [...]

Medresze csonka minarettel

Először jártam Közép-Ázsiában, a táj, az emberek, az egész sajátos világ a néhány napos út alatt is feledhetetlen nyomokat hagyott bennem. S Vámbéry írásai és alakjának felidézése most még időszerűbbnek tűnt számomra. De a mód, a koncepció még nem alakult ki. Itt van azonban a kí-

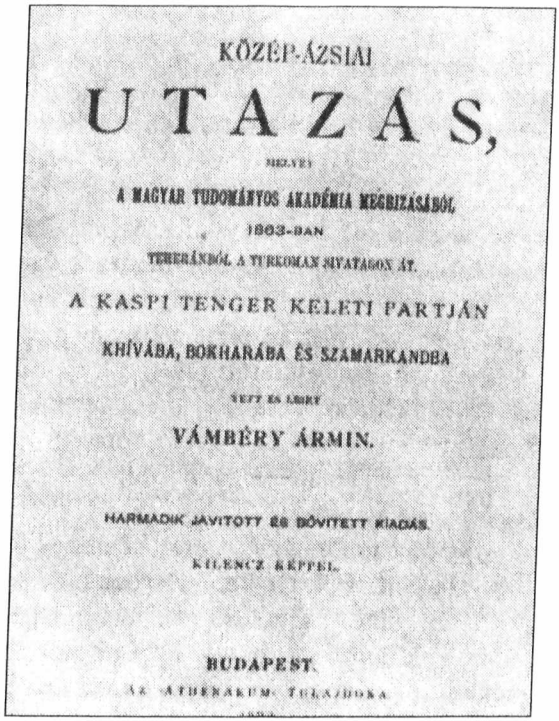
nálkozó alkalom: őszre meghívást kaptam Közép-Ázsiába, az Afro-Ázsiai Filmfesztiválra, s éppen Üzbegisztánba, ahol Vámbéry nevezetes útjának legfontosabb állomásai találhatók: Szamarkand, Buhara, Khiva... A fesztivál idején talán ide is eljuthatok!

Mindenképpen folytatni kell az előtanulmányokat, Vámbéry műveinek és mindazoknak a korabeli vagy későbbi, mindenekelőtt közép-ázsiai íróknak az olvasását, akik árnyalhatják alakját s a környezetet, vagy kiegészíthetik a tőle kapott információkat. Azután – bízzunk az őszben, a helyszín, az üzbég városok, Vámbéry „vágyainak Mekkája" sugallatában!

„...kimondhatatlan kíváncsiság fogott el, midőn a keletről fekvő Csobánata hegyet megmutatták, mert ennek aljában terült el vágyaimnak Mekkája. Szorgosan körültekintettem, s midőn két óra múlva egy halomról leereszkedtünk, jól művelt vidék közepén pillantottam meg Timur városát. Meg kell vallanom, hogy a színes kupolák és tornyok első látása, melyek a reggeli nap sugaraitól teljes fényben ragyogtak, sajátságos és igen vonzó volt."[110] Így találjuk ezt egy eredeti rajzokkal illusztrált régi könyvben. Címe:

Közép-Ázsiai
UTAZÁS,
melyet
a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából
1863-ban
Teheránból a Turkomán sivatagon át,
a Kaspi-tenger keleti partján
Khívába, Bokharába és Szamarkandba
tett és leírt
Vámbéry Ármin

Vámbérynek akkor hetek álltak rendelkezésére Szamarkand megtekintésére, nekünk azonban most csak néhány óra. S emellett vigyáznunk kell, nehogy elveszítsük a csoportot, azaz helyesebben: nehogy ők veszítsenek el bennünket. Ők ugyanis sokan vannak, a Taskenti Afro-Ázsiai Filmfesztivál teljes, sokszínű vendégserege, mi pedig né-

KÖZÉP-ÁZSIAI

UTAZÁS,

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

1863-DAN

TEHERÁNBÓL A TURKOMÁN HIVATÁSON ÁT

A KASPI TENGER KELETI PARTJÁN

KHÍVÁBA, BOKHARÁBA ÉS SZAMARKANDBA

VÁMBÉRY ÁRMIN.

HARMADIK JAVITOTT ÉS BÖVITETT KIADÁS.

KILENCZ KÉPPEL.

BUDAPEST.

Vámbéry könyvének címlapja

gyen-öten. Az útikönyvet már átfutottuk, a helyszínen a saját szemünkkel akarunk látni, a magunk érzéseire akarunk hallgatni. Szóval „négy-öt magyar összehajol" Szamarkandban, és Timur sírját csodálja. Itt van Máriássy Judit, az ismert forgatókönyvíró, Kovács András rendező, Papp Sándor, a Filmtudományi Intézet igazgatója, a kis magyar küldöttség tagjai. Timur sírját körbefényképezzük, aztán bejárjuk a Regisztán[11] teret a három medreszével, mohamedán papneveldével,[12] amely ma gondosan restaurált műemlék. A csillogó kupolák, a rendkívül változatos ornamentika nehezen bocsátja el a tekintetet. De remélem, jövök én még ide, ha majd gomolygó elképzeléseim kikristályosodnak.

Most pedig érjük utol a csoportot, mert később már lehetetlen lesz: jó néhány kilométerre a várostól egy nagy kolhoz[13] lát vendégül bennünket ebédre.

Mintegy ötven országból érkezett vendégek ülnek a szőlőlugasban felállított hosszú asztalok mellett. főleg persze afrikaiak és ázsiaiak. A hagyományos üzbég plov – törökösen piláf –, a zöldséggel, főleg sárgarépával összefőtt rizs, tetején hússal, no meg a különböző sült húsok, üzbég borok, örmény konyak és orosz vodka mellett az indiai Radzs Kapur, a világhírű filmszínész és egy gyönyörű, koromfekete szenegál színésznő, Junusz Diai mondja a pohárköszöntőt.

Az ebéd bizony a késő délutánba nyúlik, újabb fogások, nagyszemű üzbég szőlő és az egyedülálló turkesztáni dinnye különböző fajtái következnek, s közben üzbég népénekesek váltják egymást dob és pengetőhangszerek kíséretével.

Ázsia és Afrika filmművészetének ifjú képviselői ülnek, vigadnak, örülnek itt egymásnak, s mi is örülünk nekik valamennyien. Hiszen néhány évvel ezelőtt a két kontinensen csak nagyon kevés országnak volt filmművészete. S most hányan jöttek össze már az első alkalommal! Pedig nincsenek is itt valamennyien. Mintegy ötven ország képviselői ülik körül az asztalokat. Igaz, vannak közöttük magunkfajta vendégek is. De Ázsia és Afrika valamennyiőnknek mond olyat, amit érdemes meghallgatni.

Ismerkedünk Taskenttel. Az ismerkedést egy film is segítette. A címe: *Taskent. Földrengés.* A film bemutatta, hogy hogyan vált romhalmazzá mindössze két évvel odaérkezésünk előtt az a milliós lakosú nagyváros, amelyben most nyüzsgő, vidám élet folyik. A földrengés nyomait legfeljebb a kiterjedt, nagyszabású építkezések mutatják. Ha az ember elgondolta, hogy mindössze két év választja el attól az iszonyú megrázkódtatástól, hogy ezek az emberek itt még tavaly egy több százezer ember számára létesített sátortáborban laktak, akkor még inkább megbecsülte azt a nyugodt udvariasságot, amelynek légkörében a fesztivál lezajlott, és azt az összefogást, amellyel a Szovjetunió valamennyi köztársasága, egyének és közösségek a porba sújtott város segítségére siettek, és majdnem hihetetlen gyorsasággal eltüntették a sebeket. S míg az új épületeket, házsorokat, lakóne-

gyedeket csodáljuk, kísérőnk és tolmácsunk, a Budapesti Műszaki Egyetemen végzett, majd Taskentben letelepedett Rosztyiszlav Bjelij építészmérnök nagy szakszerűséggel magyarázza, hogy ezek a nagyrészt háromemeletes épületek már állják a földrengést. Különleges szerkezettel és új építési módszerekkel készültek.

A nagy bazár mögött a régi Taskent agyagfalú vályogházai általában megmaradtak. Úgy látszik, ezeket a város kétezer éves léte alatt kialakult régi építészet hagyományainak megfelelően különlegesen szilárdra építették. Rosztyiszlav barátunknak ez a felvilágosítása különösen meglepő volt számomra, mert az agyagházak mindennek látszanak, csak szilárdnak nem. Úgy látszik, ez éppen olyan ellentmondás, mint a város neve. Taskent szó szerint annyit jelent, hogy kőből épült falu.[14] Kőnek pedig ezekben a régi házakban még nyomát sem látni.

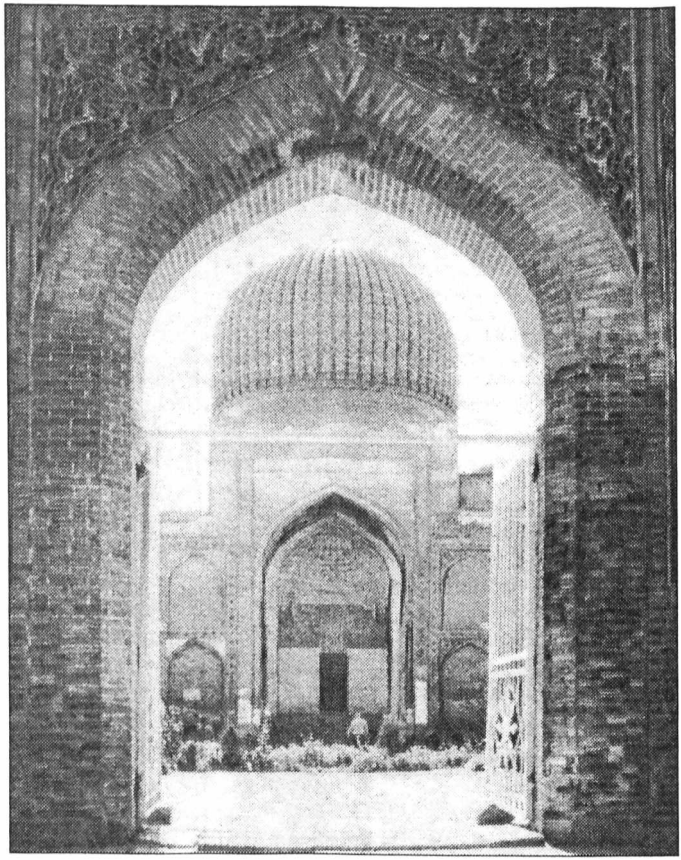
Hát akkor mit látni bennük? Ezt kérdeztük Rosztyiszlavtól, aki egyet-mást elmondott, attól azonban óvott bennünket, hogy megsértsük a régi keleti szokást, és ismeretlenül belépjünk a kapun. Mi azonban, közismerten kíváncsi nemzet gyermekei lévén, nem hallgattunk rá. Máriássy Judittal bekopogtunk az egyik tetszetős, szépen faragott kapun, és bátran beléptünk. Tágas, négyszögletes udvar fogadott bennünket, sűrűn befuttatva szőlővel. Az udvar közepén alacsony faemelvény állt – meleg nyári éjszakákon szőnyegeiken itt alszanak a ház lakói.

Asszony és gyerekek sereglettek elő a házból. A legbarátságosabban fogadtak, betessékeltek egy nagyobb, szőnyegekkel borított szobába. A gyerekek a lecke mellől keltek fel, s megmutatták füzeteiket. A kívülről ormótlannak látszó régi agyagház belül barátságos hangulatot árasztott a sok kis szobával, szőnyeggel, virággal. Szőlővel kínáltak, s mindenáron meg akartak ajándékozni valami aprósággal.

Amikor kijöttünk, büszkén mondtuk Rosztyiszlavnak, hogy ugye, nekünk volt igazunk! S ő azonnal belátta. Csak egy dologban nem sikerült megegyeznünk. Túl hosszúnak találtuk a nevét, s miután annyira összebarátkoztunk, felajánlottuk, hogy használjuk a rövidebb, becéző formát. Engem úgyis mindenki Jóskának hív, Máriássy Juditot pedig

Jucónak. Őt meg talán Rosztyinak? Mire ő elmondta, hogy barátai Rosztyiszlavcsiknak becézik. Így maradtunk a Rosztyiszlavnál.

Kovács András még otthon elhatározta, hogy megnézi az Éhség-sztyeppet. Tudva, hogy elhatározásaihoz mindig ragaszkodik, rögtön bejelentettem, hogy én is vele megyek. S valóban – hiába próbálták vendéglátóink lebeszélni, hogy a

Timur Lenk mauzóleuma

sztyepp messze van és óriási, és egy nap alatt, amennyire a kirándulást terveztük, mit láthatunk belőle – kitartott kérése mellett. Így aztán egy reggel az Üzbég Filmművész Szövetségből értünk jött egy fiatal kollégánk, és elindultunk. S igaz, hogy az út poros volt és meleg, s az is igaz, hogy az óriás sztyeppnek csak egy kis csücskét láthattuk, de megérte a fáradságot. Mert abból, amit láttunk és hallottunk, világosan kiderült, hogy a föld egyik legsivárabb, legnyomorúságosabb pusztaságát, amely nevét valóban joggal viselte, nemcsak felszántották és bevetették, hanem teljes egészében villamosították is. Néhány nap múlva, amikor vendéglátóink külön figyelmességeként egy napra elrepülhettünk Buharába, már nemcsak a szélét láthattuk az Éhségsztyeppnek, hanem végigrepültünk felette. S a távvezetékek sűrű hálója, a fehérlő gyapotmezők, a zöldellő legelők és kertek mindenütt az bizonyították, hogy a sztyepp neve ma már – csak történelem.

Reggel érkeztünk Buharába, és a délutáni géppel már repültünk is vissza Taskentbe. De a rövid séta a városban, a futó benyomások itt is tökéletesen igazolták Vámbéryt, és csak megerősítettek terveimben.

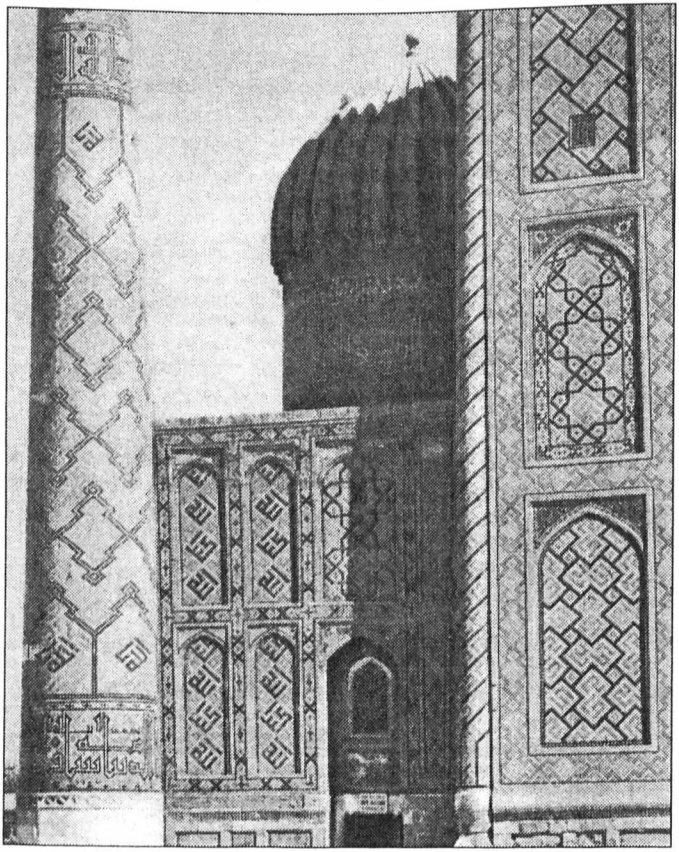
Már az úton hazafelé felvázoltam elképzeléseimet. Elhatároztam, hogy olyan filmet készítek, amely emléket állít Vámbérynek, s egyben bemutatja Közép-Ázsiát, felidézi a múltat, s megmutatja az óriási átalakulást. Hosszabb, egymásfél órás filmre gondoltam, s előbb ezt a címet adtam neki: A kolduló dervis útjain, majd ezt: A népek bölcsője. Közép-Ázsiát ugyanis így nevezik, mert innen származnak a perzsák, a hinduk, a törökök és még számos nép ősei. A filmben bizonyos játékfilmelemeket is fel akartam használni, ezért műfaját így határoztam meg: dokumentum-játékfilm.

A film vázlata a következőképpen alakult:

Az utóbbi időben kétszer is jártam Közép-Ázsiában, s kialakult bennem az a meggyőződés, hogy ez Földünk egyik legérdekesebb tája.

Közép-Ázsia köztársaságai, az üzbég, a kirgiz, a tadzsik és a türkmén köztársaság egymással szoros kapcsolatot tartó,

történelmi sorsukban és kultúrájukban rokon népei a Szovjetunión belül, olyan egységet alkotnak, amely talán minden más területnél ékesebben és sokatmondóbban beszél a szocializmus lehetőségeiről. Olyan országok, ahol néhány évtizeddel ezelőtt a lakosság egy-két százaléka volt írástudó, ma nemcsak saját egyetemekkel, főiskolákkal, tudományos akadémiákkal rendelkeznek, hanem az ázsiai, afrikai országok új értelmiségének központjai. Vagy lehetne be-

Regisztán tér. A Sir-dor medresze

szélni a nők helyzetében végbement felmérhetetlen változásról vagy arról, hogy a nomád pásztorok országaiban világméretű erőművek, atomreaktorok épülnek. S ugyanakkor megőrizték a távoli évezredek kultúráját, sajátos szokásvilágát, fennmaradtak az ősi eposzok, népénekek, tovább él az öregek hagyományos tisztelete.

S micsoda tájak! Hét és félezer méteres hegyek, óriási homoksivatagok, csodálatos tavak, mint a Kaspi, az Aral, az Isszik-Kul vagy a kétezer-háromszáz méteres magasságban elterülő Iszkander-Kul. S olyan folyók, mint a rohanó vizű, s ugyanakkor szinte parttalanul széles Amu-Darja. A ritka természeti szépségek beláthatatlan sora.

S ezek mellett ősi kultúrák nagyszerű tárgyi emlékei: a csaknem háromezer éves Horezm, a kétezer éves türkmén városok, Nisza[15] és Merv,[16] az V. századi tadzsik város, Pendzsikent gyönyörű palotái, falfestményei, szobrai, a kora középkor várai és erődítményei, vagy Szamarkand és Buhara palotái, minaretjei, mauzóleumai.

De ebben a csodálatos közép-ázsiai díszletben a legérdekesebb az ember, az emberi sors változása, az emberi élet alakulása. Ősi szokások sora maradt fenn az emberi élet minden állomásával kapcsolatban: a születéstől a házasságig, a gyermekkortól a sírig. A gyermekek és az itt különös tisztelettel övezett öregek világa, a férfiak és nők viszonya, a szerelem, a munka, a pihenés és a szórakozás, a művészet – mindmegannyi érdekes szín, sajátos életformák és arculatok sorozata.

Számunkra, magyarok számára még egy különös érdekességet jelent a közép-ázsiai utazás: száz évvel ezelőtt járt itt a nagy magyar tudós, Vámbéry Ármin, a budapesti egyetem tanára, az európai hírű nyelvész és néprajzkutató. Járt? Ez rendkívül könnyedén hangzik. Borzasztó szenvedések, állandó halálveszély közepette gyalog sántikálta végig a rossz lábú tudós ezt az óriási területet, kolduló dervis rongyaival álcázva magát, mert előtte minden európait megöltek itt a vérszomjas uralkodók, a kánok és emírek. Tökéletes nyelvtudásának és a szokások mély ismeretének köszönhette, hogy sikerült betöltenie önként vállalt tudományos küldetését, és számos könyvben írhatta le a közép-

ázsiai életet, viszonyokat. Vámbéry, Petőfi kortársa természetesen jól látta azt az iszonyú jogtalanságot, ami itt akkor uralkodott, hiszen mint kolduló dervis mindenhova eljutott, és állandóan egyszerű emberek körében forgolódott. És ma a magyar utazónak gyakran eszébe jut a tudomány szenvedélyétől hajtott, megtört, sántikáló, rongyokba burkolt alakja, aki csaknem szomjan halt a sivatagban, és számtalanszor került a leleplezés, a halál küszöbére. S eszébe jut az is, amit látott, tapasztalt és leírt, hiszen mindez érdekesen árnyalja és mélyíti el a mai Közép-Ázsia képét.

Meggyőződésem, hogy Vámbéry alakját felidézve Közép-Ázsiában, esetleg koprodukcióban valamelyik közép-ázsiai szovjet stúdióval, rendkívül érdekes, nagy nemzetközi érdeklődésre számot tartó dokumentum-játékfilmet készíthetnénk.

A filmet a Magyar Filmgyártó Vállalat Népszerű-tudományos Stúdiójában kívántam elkészíteni, és Szurdi Márta, a stúdió vezetője nagy tetszéssel és egyetértéssel fogadta a tervet. A Filmfőigazgatóságnak azonban az volt az álláspontja ebben az esetben is, hogy bár a téma valóban érdekes, de egy másfél órás dokumentumfilm nem vonzaná eléggé a közönséget még akkor sem, ha helyenként játékfilmmegoldásokat alkalmaznánk. Azzal viszont egyetértettek, hogy készítsünk Vámbéryről rövid népszerű tudományos filmet, amely egyéniségét, pályáját ismertetné.

Így ez a kezdeményezés félsikerrel végződött. A felajánlott megoldásba én nem akartam belemenni, mert engem a témában a mai Közép-Ázsia is érdekelt, a Vámbéry ideje óta bekövetkezett és az általa látottakkal és leírtakkal kitűnően megvilágítható változások.

Elhatároztuk, hogy még gondolkozunk a dolgon, és majd új javaslattal keressük meg az illetékeseket.

Jegyzetek

*1 A tó neve kirgizül: Iszik köl (ďsďq köl). A név mai értelmezése valóban azt jelentené, hogy 'meleg tó', de lehetséges, hogy az ďsďq elemet egy középtörök *ďzďq 'szent' <ótörök ďduq 'u.a.' népetimologikus maradványának tarthatjuk, elvégre a kirgizek valóban szentként tisztelik a tavat.*

2 Számos filmjében örökítette meg e tájat az itt gyerekeskedő Mészáros Márta is.

3 Ma Biskek.

4 Dervisruhában..., p. 113.

5 A forradalom előtt az orosz és a nyugati terminológiában a mai kazakokat nevezték kirgiz néven, s a kirgizeket karakirgiz néven emlegették. Vámbéry is kazakokkal találkozott.

6 Dervisruhában..., p. 185.

7 Akszakál (aqsaqal 'ősz szakáll'), az idősek tiszteleti elnevezése Közép-Ázsiában. Az itteni törökség hagyományai szerint fiatal embereknek nem is illik szakállat növesztenie, bár az iszlám ezt kifejezetten előírja.

8 A Manasz (kirg. Manas) a világ leghosszabb eposza, amelyet több változatban is lejegyeztek. A szöveg fő témája a Manasz vezette muzulmán kirgizek és a pogány kalmükök közötti harcok elbeszélése, azonban az eposz magja valószínűleg sokkalta régebbi, mint ezek a XVII–XIX. századi események. A Manasz előadása nem mindenki joga. A kirgiz hagyomány szerint a manaszcsit (kirg. manasči) a sámánok kiválasztásához hasonló módon, az álmukban megjelenő Manasz választja ki, s ő is tanítja nekik a szöveget.

9 Kirgizül Ökejev.

10 Dervisruhában..., p. 213.

11 Regisztán, perzsa 'homokos térség', Szamarkand főtere.

12 Medresze (arab. madrasa 'iskola'), teológiai, vallásjogi ismereteket nyújtó tanintézet, amelynek teljes kurzusa összesen tizennyolc évig tartott. Tekintve, hogy az iszlámban nincs szentelt papság, így az ilyen iskolák neveltjei sem váltak papokká, hanem tanítókként, imavezetőkként, vallás- és jogtudósokként szolgálták a közösséget.

13. Kolhoz: orosz kollektyivnoe hozjájsztvo, az 1936 után kényszerrel kialakított termelőszövetkezetek neve. Közép-Ázsiában van, ahol egyszerűen átvette a falvak szerepét a közigazgatásban is.

14 Az üzbég Taskent (taškent) valóban azt jelenti, 'kőváros'. A helynév első eleme, a török taš 'kő' (innen Tas vezérünk neve is) azonban népetimológia. Az eredetileg szogdok lakta város legkorábbi ismert neve, még a hellenizmus korából, Csacs (Čāč) volt, ezt az arab hódítás után váltotta fel a Sás (Šāš) alak, s ebből lett a török ajkakon a Taskent elnevezés.

15 Nisza, romváros Ashabádól, Türkmenisztán fővárosától keletre. A XVI. században elnéptelenedett település legnagyobb történeti jelentőségre akkor jutott, amikor a Kr.e. 256-ban alakult Parthus Birodalom első fővárosává lett.

16 Merv, ma Mary, Türkmenisztánban, a Murgáb folyó alsó folyásánál. Fénykora a VIII–XIII. századra tehető.

3. A három város

1969. szeptember 21. Itt Moszkvában csendes, kellemes kora őszi vasárnap van. Otthon hivatalosan ma kezdődik az ősz. De mi holnap visszalapozzuk a naptárt. A forró nyárba utazunk. Azt mondják, Közép-Ázsiában harminc-harmincöt fok meleg van.

A nyitott ablakon át a Gorkij utcából felhallatszik a tömött autósorok zaja. A Minszk-szálló hetedik emeletén lakom kedves, modern, egyszemélyes szobában, s lapozgatok a magammal hozott félbőröndnyi könyvben, jegyzeteimben, írásokban. Terveket készítek, erőt gyűjtök a holnap kezdődő nagy útra.

Hát végül is rengeteg töprengés, vita, utánjárás után, eddig eljutottunk.

Még a tavasz folyamán megszületett két önálló, egymástól független rövidfilm forgatókönyve. S ezek találkoztak a stúdióvezetés és valamennyi illetékes szerv egyetértésével. Sikerült megnyerni a szovjet filmbizottság és üzbég kollégáink támogatását is, hiszen az ő segítségüket a közép-ázsiai forgatás során nem nélkülözhetjük. Az Üzbég Filmstúdió Moszkvába érkezett igazgatóhelyettesének bevonásával sikeresen befejeztük az előkészítő megbeszéléseket. S a holnapi géppel – repülünk Taskentbe.

Évszázad. Ezt a címet adtam az egyik forgatókönyvnek. Az *Évszázad* két eseményhez is kapcsolódik. Mintegy száz éve annak, hogy Vámbéry bejárta és annyira hitelesen megörökítette Közép-Ázsia országait. Az ő megfigyelései, valamint régi képek, festmények és fotók s a középkori életformát idéző, század eleji filmfelvételek segítségével megelevenítheti azt a régi világot. S így rendkívül szemléletesen mutathatjuk meg, hova jutott, mit fejlődött, hogyan alakult át Közép-Ázsia. Az *Évszázad* döntő feladata tehát a változás, a megújulás ábrázolása, s ezzel egyben emléket kíván állítani annak az embernek, akinek olyan döntő szerepe van ezekben a változásokban, mert először váltotta a szocializmust elméletből gyakorlattá, s évszázados születésnapjára most készül a világ: Leninnek.

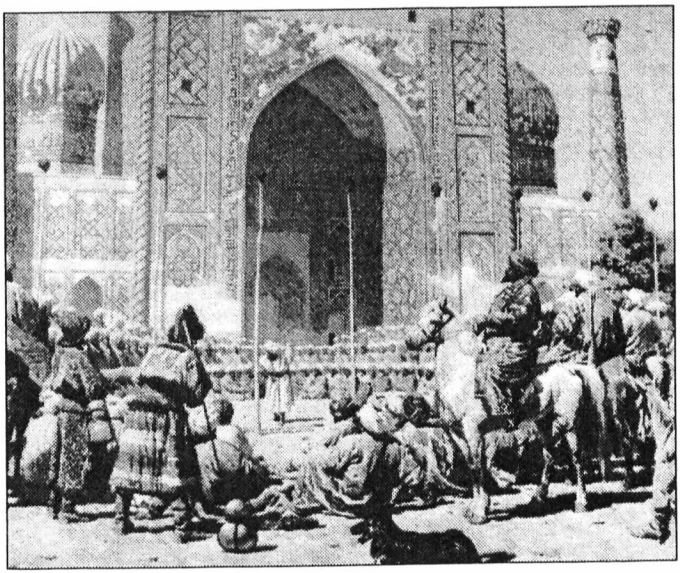
Az *Évszázad*dal párhuzamosan készítünk felvételeket egy másik filmhez: Vámbéry Ármin életét és egyéniségét bemutató portrénkhoz. A portré középpontjában természetesen a világhíre és egész további munkássága alapjául szolgáló közép-ázsiai utazása áll majd. De a film anyaga kiegészül a szülőfalujában: Szentgyörgyön, a diákévei színhelyén: Pozsonyban készítendő felvételekkel, s élete más fontos állomásait, így a korabeli Pest-Budát, Isztambult és Perzsiát, s a nemzetközi fogadtatása szempontjából fordulópontot jelentő Londont ábrázoló metszetekkel és képekkel, sőt kiváló tanítványa, Germanus Gyula személyes emlékeivel is.[1]

Közép-Ázsia szovjet köztársaságai mellett utunk további fontos és érdekes állomása: Afganisztán. Itt is követni akarjuk Vámbéry nyomait, s amennyire előzetes információinkból következtethetünk, az ország életében még sok olyan vonás megmaradt, amit akár Vámbéry is láthatott volna.

Elképzelésünk szerint körülbelül két hónap áll rendelkezésünkre az igen nagy anyag elkészítésére. November második felében már erősen lehűl az idő, borúsabbá, esősebbé válik. Addig azonban a hazainál jóval kedvezőbb körülmények között forgathatunk.

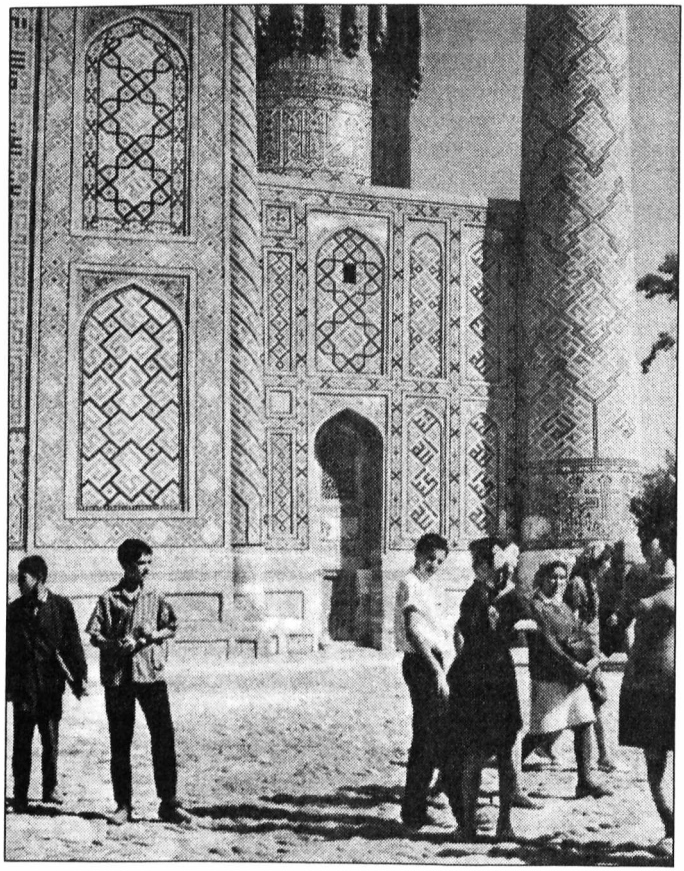
Afganisztánra vonatkozó adatokat kimutatásunk nem tartalmaz. Szemmel láthatólag ott még nem szervezték meg a rendszeres meteorológiai adatszolgáltatást. De az ország négyötöde magas hegyvidék, s éghajlata erősen kontinentá-

lis. Ezért úgy döntöttünk, hogy nem hagyjuk utunk végére, inkább október közepén repülünk át Taskentből Kabulba. Ezt még otthon el kellett határoznunk, mert ez látszott utunk legnehezebb s mindenképpen legkevésbé ismert szakaszának, így különös gonddal kellett előkészítenünk. Hogy minél közvetlenebb információkat szerezzünk az országról, elutazásunk előtt néhány héttel meghívtuk a filmgyárba a Budapesten tanuló afgán diákokat. Meg is jelent három rendkívül rokonszenves, szerény, magyarul jól beszélő barna fiatalember. Amit elmondtak, csak fokozta érdeklődésünket a távoli hegyi ország iránt, ahol ők már évek óta nem jártak, mert a magas utazási költségek ezt nem tették lehetővé. Nagyon összebarátkoztunk a három fiúval, elolvastattuk velük is Vámbéry útleírását, és sok értékes megjegyzést fűztek hozzá. Megkérdeztük a nagyon művelt, több nyelven beszélő Mian Ahmad ötödéves mérnökhallgatót, hogy nem jönne-e velünk afganisztáni utunkra. Ő ismeri a körülményeket, a helyi nyelveket, a pastut és a perzsát is jól

Verescsagin festménye: A buharai emír hadaival a Regisztán terén

beszéli, így nagy segítségünkre lehetne. Örömmel vállalkozott a dologra, s meg is állapodtunk érkezése pontos időpontjában. Mian barátunk (a Mian a keresztnév[2]) személye nagyon megnyugtatott bennünket, hiszen tudtuk, hogy ismeretlen országban rövid idő alatt kell majd olyan minőségű felvételeket készítenünk, amelyekhez semmiképpen sem akarunk magyarázatokat és mentegetőzést fűzni.

Üzbég fiatalok a Regisztán téren

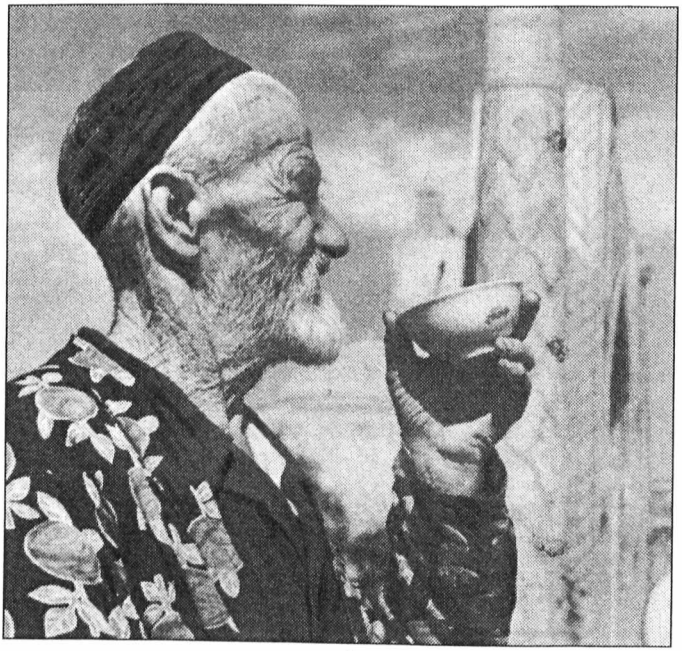
Közép-Ázsia szovjet köztársaságaiban sokkal könnyebb lesz a dolgunk. A két előző utazás után én már szinte otthon érzem magam. S itt a nemzeti nyelvek mellett mindenki beszél oroszul is, akárcsak jómagam. Zöldi Pista operatőr kollégám is belejött utunk során az orosz nyelvbe, a legszükségesebbeket meg tudja mondani. Csak forgatócsoportunk lelkiismeretes segédoperatőre és szenvedélyes fotósa, Dióssi Feri – aki Zöldivel együtt vállalta, hogy utunkat a filmfelvételek mellett fényképekben is megörökíti – nem tud oroszul. De reméljük, hogy a szükség és a körülmények majd őt is rászorítják a legfontosabbak megtanulására.

Az otthonosság érzetét persze itt az is elősegíti, hogy barátaink, helyi munkatársaink vannak, és az Üzbég Filmstúdió technikailag és szervezésileg előkészíti és támogatja felvételeinket.

Már kopogtat is az ajtómon kijelölt gyártásvezetőnk, Mirzo Mirzajev. Sovány, megnyerő arcú üzbég fiatalember, aki diákévei alatt moszkvai lányt vett feleségül, és itt maradt Moszkvában. De az üzbég földtől sem akart elszakadni, ezért az üzbég filmgyártás moszkvai képviselője lett, aki különböző ügyek intézésével s időnként egy-egy film szervezésével, gyártásvezetésével foglalkozik, így hivatalból gyakran hazalátogat. Most részt vett filmünk előkészítő megbeszélésein, s kérésünkre a jelenlevő igazgatóhelyettes megbízta a gyártásvezetői teendőkkel. Megbeszéltük már vele terveinket, elolvasta a forgatókönyvet, s megpróbált gyártási tervet készíteni, azaz a felvételek, helyszínek legésszerűbb sorrendjét, beosztását megállapítani. Magyar gyártásvezetőnk ugyanis a megbeszélés szerint csak a munka megindulásáig, a tervek jóváhagyásáig lesz velünk, s a továbbiakban üzbég gyártásvezetőnk szervezi számunkra a felvételeket.

Mirzo barátunk papírlapot lobogtat a kezében: egész napos munkájának az eredménye. De amikor bele akarok pillantani, határozottan kijelenti: ez a hely erre teljesen alkalmatlan! Ezt csak fehér asztalnál, vacsora közben lehet. Látom, hogy nagyon a szívére venné, ha ellenkeznénk. S hova menjünk? Természetesen az Üzbegisztán vendéglőbe! Itt van a közelben!

A bejáratnál szigorú portás áll. Feje fölött tábla: „Minden hely foglalt!" Hogy megyünk itt be? – gondolom. Mirzo azonban határozottan félretolja a portást. – Nekünk foglalt – mondja ellentmondást nem tűrő hangon. S már ülünk is egy gondosan megterített asztalnál, amelyről a pincér eltávolította a „Foglalt" táblát. A gyors hadművelet után bizonyos optimizmussal nézek barátunk további szervezői tevékenysége elé!

Öreg üzbég teát iszik a Regisztán téren

Itt nyertük aztán az első bepillantást az üzbég vendégszeretetbe. Mirzo mindössze két fogást rendelt: levest és húst. De ez a surpa elnevezésű leves bőven megfelelt két nagyadag birkagulyásnak, mondjuk a hortobágyi csárda mértékével mérve. Amikor ezt egy hatalmas, ropogósra sült lepény, az üzbég kenyér kíséretében bekebeleztük, azt hit-

tük, szétpukkadunk. S utána gyönyörű, pirosra sült, gyenge húsdarabokat tálaltak elénk! Még az a szerencse, hogy a poharunkba kissé savanykás gránátalmalevet öntöttek, mert így azzal együtt csak le tudtunk nyelni néhány húsdarabot, s nem sértettük meg barátunkat. Mert már Vámbérytől megtanultam: *„Nem lehet többet enni – ezt a kifejezést a középázsiaiak hihetetlennek, s ugyancsak faragatlannak tartják. Az én hadzsi kollégáim e részben minden alkalommal fényes tanúságot tettek bontonjukról, s én nem bírtam eléggé bámulni, hogy nem pukkadnak meg attól a nehéz piláftól, mert egyszer kiszámítottam, hogy naponként mindegyik egy font juhzsírt és két font rizst vett magához (a kenyeret, sárga- és fehérrépát s retket nem is számítva), s ezenfelül még, minden túlzás nélkül, vagy harminc-negyven nagy csésze zöld teát ivott meg. Az efféle hőstettekben én természetesen hátramaradtam, s mindenki elcsodálkozott rajta, hogy könyvekbeli jártasságom mellett, ilyen tudós ember létemre, olyan kevés nevelésem van."*[3]

S már szürcsölgetjük a hagyományos, frissítő erejű zöld teát a taskenti filmstúdió igazgatói szobájában. Programunkról, kívánságainkról beszélgetünk. Üzbég barátaink nincsenek könnyű helyzetben. Igényeink kielégítését három körülmény is akadályozza.

Jelenleg több filmjük forgat párhuzamosan, és ez a legnagyobb mértékben igénybe veszi technikai felszerelésüket és kocsiparkjukat. A stúdió művészeti vezetője, Malik Kajumov, a földrengésről készített film rendezője például jelenleg egy nagyobb csoporttal Szamarkandban forgat. Vele még tavaly ismerkedtem meg: a hely és körülmények legjobb ismerőjeként tanácsokat is adott, s mindenben felajánlotta segítségét. Remélem, Szamarkandban találkozom vele.

A másik nem kisebb nehézség, hogy Üzbegisztánban éppen folyik a gyapotszüret. A gyapot ennek a gazdag, természeti kincsekben bővelkedő országnak talán a legnagyobb kincse. A „fehér arany" betakarítása azonban óriási népi erőfeszítést kíván, hiszen a forradalom előtti félmillió, a második világháború előtti másfél millió hektár helyett most több mint négymillió hektár termését kell betakarítani. S hogy mi köze ennek a filmgyártáshoz? Természetesen az or-

ság életének erről a legfontosabb eseményéről filmfelvételeket is készítenek. De ezenkívül ilyenkor minden nélkülözhető kocsi, minden nélkülözhető ember segít, hogy az idén különösen nagy termést teljes egészében sikerüljön leszüretelni.

A harmadik, most tudomásunkra jutó körülmény: üzbég barátaink a mi évenként ismétlődő és nagyon sikeres Miskolci Filmfesztiváljaink példájára elhatározták, hogy ugyanilyen nemzeti filmszemlét rendeznek, egyelőre kétévenként, Fergana városában. Az idén október első napjaiban lesz az első, és már javában folyik a szervezése, hiszen a megnyitótól csak tíz nap választ el bennünket. S a fesztivál egyik vezetőjéül éppen gyártásvezetőnket, Mirzo Mirzajevet jelölték ki, mert széles ismeretségi körével és szervezési készségével erre a legalkalmasabbnak látszik. Bennünket természetesen meghívnak a fesztiválra, legyünk ott vendégeik, pihenjünk egy kicsit, forgathatunk is egy és más érdekességet a környéken. Jelenlétünkre annál is inkább számítanak, mert itt egy magyar kezdeményezés gyümölcséről van szó.

Mi megköszöntük a meghívást, nem is utasítottuk el, megígértük, hogy egy-két napra Ferganába látogatunk, s egyben forgatunk is a környéken. De pihenésre most egy napot sem szánhattunk. Inkább azt kértük, hogy ha ma, az érkezés napján már nem is, de holnap mindenképpen kezdhessünk dolgozni.

S tekintve, hogy üzbég barátaink minden gondjuk-bajuk mellett is feltétlenül segíteni akartak nekünk, a problémák néhány csésze zöld tea mellett megoldódtak. Érzékeny búcsút vettünk Mirzo barátunktól azzal az ígérettel, hogy Ferganában okvetlenül találkozunk. S bemutatkoztunk új gyártásvezetőnknek, akit szabadságáról citáltak be: Kazim Muhamedovnak, aki ifjabb korában mint operatőr dolgozott, de az utóbbi években áttért a gyártásvezetésre. Kedves, jovális, pocakos, hatvan körüli bácsi, akit mindenki Kazim akénak, Kazim bátyámnak hívott, természetesen mi is. Ezenkívül két állandó világosítót, a harmincöt körüli üzbég Utkurt s a valamivel fiatalabb orosz Vaszját, ezeket az elválaszthatatlan jó barátokat, egy fiatal üzbég hangmérnököt s

két gépkocsivezetőt – egy nagyobb, felszerelésünk szállítására is alkalmas és egy kisebb személygépkocsival – jelöltek ki egész itt-tartózkodásunk idejére munkatársakul. Azt is elhatároztuk, hogy két napig, amíg felkészülnek, Taskentben forgatunk, két nap múlva pedig a két kocsin elindulunk Szamarkandba.

Másnap reggel megjelent szállodánkban Kazim ake. S először játszódott le az a jelenet, amely később annyiszor megismétlődött. Bejelentette, hogy ő most kimegy a piacra, megveszi és berakja a kocsiba a piláfhoz szükséges kellékeket: a húst, sárgarépát, zöldségeket és a rizst, aztán elviszi az erre a célra létesített vendéglőbe, ahol bográcsot bocsátanak rendelkezésére a szabad tűzhely mellett, s ott ő maga elkészíti. Délben azután az egyik kis lugasban, amely ugyancsak a vendéglőhöz tartozik, olyan ebédet eszünk, mint még életünkben soha! Addig pihenjünk és elmélkedjünk. Amint kész az ebéd, értünk küldi a kocsit.

Az ajánlat csábító volt, megédesítve a turkesztáni dinnye és szőlő ígéretével. De mi a rohamosan közelgő őszre, a gyorsan múló napokra s mindenekelőtt a filmre gondoltunk, amelyben munkánk majdan testet ölt, s ezért kegyetlenek voltunk. Nem engedtünk a csábításnak. Beültünk a kocsiba, és elszomorodott gyártásvezetőnket magunkkal cipeltük a múzeumba. Itt régi, múlt századbeli fényképeket kerestünk, s nemcsak nagyszámú, gondosan rendszerezett, céljainknak megfelelő fotót találtunk, hanem komoly meglepetés is ért bennünket. Valamennyi itt dolgozó történész éppen úgy ismerte Vámbéry nevét és munkásságát, mint mi magunk! Különösen *Bokhara története* című nagy munkáját emlegették mint értékes forrásművet.[4]

A szamarkandi utazást még megoldhatónak láttuk gépkocsival, hiszen ha reggel elindulunk, este már ott vagyunk. De a további utakat ajánlatosabbnak láttuk repülőgéppel megtenni. Hiszen Khiva kocsin három nap, repülőgépen két óra. S naponta többször indul gép, még válogatni is lehet.

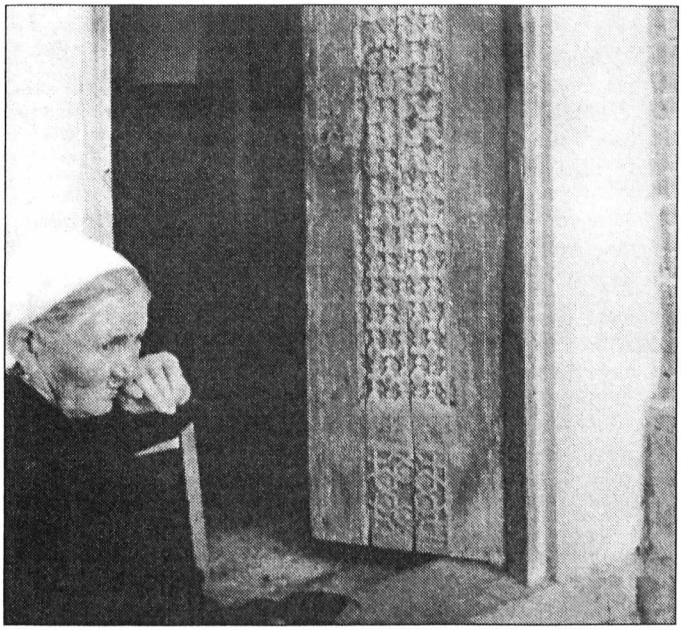
A három város: Szamarkand, Buhara és Khiva a keleti építészet és díszítőművészet három csodálatos remeke. Sok a hasonló vonásuk, hangulatukban, légkörükben, jellegükben mégis alapjában különböznek egymástól. Ha valaki

megkérdezné, hogy melyiket nézze meg a három közül, nem tudnék választani. Csak azt tudnám ajánlani, hogy mind a hármat.

Khivában a teljes egészében, szinte érintetlen szépségében megmaradt ősi kisváros egységes stílusa ragad meg. Buhara komor és vadul méltóságteljes színei, a város középső részében fennmaradt régi agyagházak, a kemény vonalú vár, a súlyos, szürkés-barnás téglaépületek, mint a Kaljánmecset[5] vagy a Szamanida-dinasztia X. századbeli mauzóleuma.[6] Valamennyi megőrizte hangulatában az emirátus középkori világát, amit érdekesen színez és enyhít a rengeteg gólyafészek s a szállongó gólyasereg. Szamarkand szépsége sokkal színesebb, légiesebb. A mohamedán vallás[7] emberábrázolást tiltó törvényei ellenére itt a díszítések, a színes csempe, a rendkívül változatos ornamentika segítségével sikerült a Regisztán tér vagy a Timur síremléke művészeinek teljes mértékben kifejezniük önmagukat, s a komor középkori világból felénk áradó humanizmus, életöröm szinte Vivaldi zenéjének hangulati erejével csap meg. Itt önkéntelenül is az jut az ember eszébe, hogy a keleti stílus, a nemzeti vonások a művészi tökéletesség bizonyos fokán túlnőnek önmagukon, vagy talán teljes mértékben megvalósítják önmagukat, és az emberiség legmagasabb rendű közös kultúrkincseivé válnak, mindenki számára egyaránt érthető nyelvvé, egyaránt átélhető tartalommá.

Nem véletlen, hogy Szamarkandban, ahol a forgatást kezdtük, felmerült bennünk a tervezettek mellett egy harmadik film gondolata is. Ennek a filmnek a témája: a három város szépsége. Azt a címet adtuk neki: Üzbég rapszódia. Miért éreztük itt, a helyszínen azt, hogy szükséges az Évszázad és a Vámbéry-portré mellett még egy harmadik filmet is készítenünk?

Az *Évszázad* mindenekelőtt azokról a változásokról szól, amelyek Közép-Ázsiában bekövetkeztek: az újról, az emberi élet, a társadalom, a környezet változásairól. A három város szépségéről itt elsősorban olyan vonatkozásban eshet szó, hogy miként őrzi a mai Üzbegisztán a múlt művészeti emlékeit, hogyan gondoskodik fennmaradásukról, és teszi lehetővé megismerésüket mindenki számára.

Idős asszony egy szamarkandi ház kapujában

A Vámbéry-portré ismét más irányból, a nagy tudós személye, életútja, tudományos eredményei szemszögéből ábrázolja a városokat.

Mi pedig itt a helyszínen szükségét éreztük annak, hogy a filmköltészet tisztán képi és zenei eszközeivel, érzelmi és nem logikai asszociációkkal is kifejezést adjunk az örömnek, amit érzünk, s az életörömnek, amit látunk.

A rapszódia – nem hétköznapi műfaj. Az elragadtatás műfaja. S valóban elragadott bennünket a bámulatosan gazdag ornamentika s csodálatos színvilág, amely az öröm, a vágyakozás, a képzelet gazdagságát jelenti számunkra ma is. Ha az épületek ragyogó kékjét nézzük, akkor a legnagyobb szárazföld kellős közepén itt hullámzik előttünk a tenger, ha a játékos arabeszkeket, akkor a zsarnokság gúzsba kötött világából kitörő emberi fantázia szabadságát érezzük.

Ezek a színek, ornamensek és alakzatok a filmben számunkra szimbólumok, az emberi érzések időálló kottafejei, s nem a múlt jelképei. Éppen úgy, ahogy nem a múlt jelképe, és méltó reneszánszát éli Vivaldi zenéje, vagy az olasz mozaik – Ravenna, Velence, Palermo – a maga idejében vallásos művészete is.

MECSETEK, MINARETEK, MEDRESZÉK

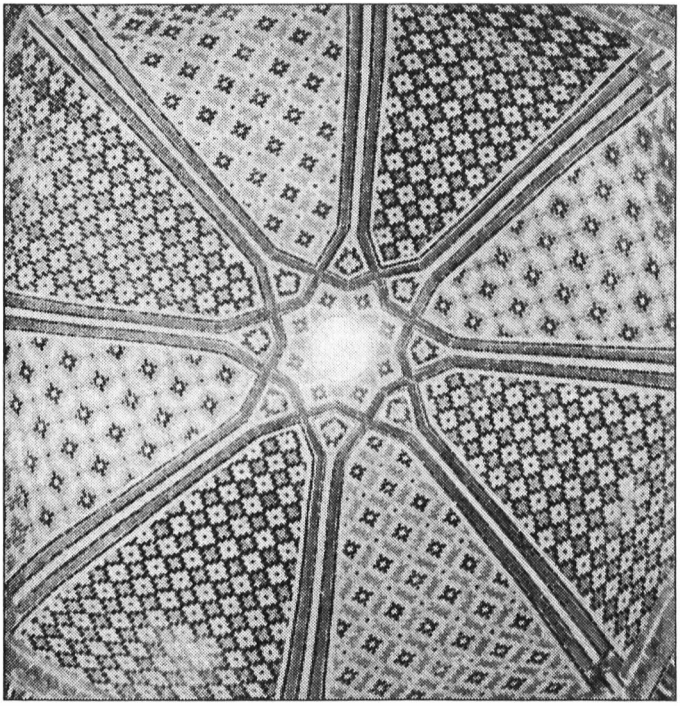
Ezek a kis agyagházak között felmagasuló mohamedán vallásos épületek adják meg mindhárom város jellegzetességét. A mecsetek – kisebb-nagyobb, néhol ma is működő, de nagyrészt csak a múlt építészeti emlékeit őrző, múzeumként használt templomok. A minaretek – magas tornyok a mecsetek közelében, de nem egybeépítve velük, ahonnan a papok imára szólították a híveket. A medreszék – mohamedán papi szemináriumok. Kis fülkékben éltek itt a pap tanárok és növendékek, s éveken, évtizedeken át magolták a Koránt és az egyre inkább értelmüket vesztett régi tudományos és egyházi műveket.

Ezeken az épületeken kívül mindhárom városra jellemzők a régi uralkodók vagy kiváló egyházi személyek sírját őrző, remekbe készült emléképületek.

Ha távolról nézzük e városokat, Szamarkand mai nagyvárosnak hat mintegy háromszázezer lakosával, modern lakónegyedekkel, gyárakkal. A város képét mégis meghatározza az a néhány óriási műemlék épület, amely messze világít jellegzetes alakjával, színes kupolájával. Buhara összképét a város középső részén megmaradt régi város határozza meg a mindenhonnan jól látható, ötven méter magas Koljan-minarettel.[8] Khivát bárhonnan nézzük, csak azt állapíthatjuk meg, hogy ideális díszlet egy olyan játékfilm számára, amely a múltat kívánja megeleveníteni, szóljon az Vámbéryről vagy bárki másról. A szovjet filmművészet fel is használta néhány filmben ezt a bámulatosan épen maradt régi várost, ahogy Buhara régi negyedei is környezetül szolgáltak a *Naszreddin Hodzsa kalandjai* című népszerű filmben.

Szamarkandba egész napi autóút után, alkonyatkor érkeztünk. A város valamennyi szállodáját megszállva tartotta

egy nagyszabású régészeti konferencia, amelyre sok más ország mellett hazánkból is érkeztek tudósok. De amikor rövidesen kiderült, hogy baj van a szobákkal, akkor az igazat megvallva igen kevéssé vigasztalt, hogy talán éppen magyarok laknak bennük. Kazim bátyám ugyan Taskentből feladott valamiféle táviratot, de ahogy nőtt az este, egyre nehezebb lett megállapítani, hogy ki kapta meg. Közben jöttünk-mentünk, bámészkodtunk, mert nincs érdekesebb, mint egy idegen városban nézelődni. S még mi vigasztaltuk az egyre jobban kétségbeeső Kazim akét, próbálva vele oroszul megértetni az ismert hazai mondást, hogy még sohasem volt úgy, hogy valahogy ne lett volna. S persze nekünk lett igazunk.

A Sah-i-Zinda mauzóleum mennyezete

Egyszerre csak összeakadtunk kollégáinkkal, az üzbég filmesekkel, akik a *Kétezer éves Szamarkand* című filmet forgatták itt régi ismerősöm, Malik Kajumov, a Szovjetunió népművésze, a legjobb üzbég dokumentumfilm-rendező vezetésével. A csoport gyártásvezetője, Saripova, energikus arcú üzbég asszony, hirtelen hozzánk lépett, és nagy meglepetésünkre – magyarul üdvözölt bennünket. Magyartudása ugyan nagyon is végesnek bizonyult, mégis igazán jólesett. Kiderült, hogy férjével egy ideig a Kárpátalján lakott, s férje jól tudott magyarul. A férje azután még a háború alatt szerzett betegsége következtében meghalt, s ő akkor hazaköltözött Üzbegisztánba. De jó néhány magyar szót mindmáig megőrzött, s persze azonnal védőszárnyai alá vett bennünket. Megosztották velünk rendelkezésre álló szobáikat, amit megkönnyített az a sajnálatos körülmény, hogy a rendező, Kajumov megbetegedett, s így szobája nekem jutott. Csak másnap találkozhattam és tanácskozhattam vele a kórházban. A szíve nyugtalankodott, orvosai szerint túlerőltette magát. Amint a kórházba beléptem, betegségével mit sem törődve elém sietett, s máris elmerültünk közös problémáinkba. Sok hasznos tanáccsal, majd később érdekes régi filmrészletekkel segítette munkánkat. Ez a kiváló operatőr és rendező filmjeiben megörökítette Közép-Ázsia fejlődését a harmincas évektől napjainkig. Felejthetetlen felvételeket adott át nekünk azokról a történelmi pillanatokról, amikor az üzbég asszonyok először vetették el az arcukat eltakaró, lelküket megnyomorító fátylat, a parandzsát. Hiszen Vámbéry még így írta le az üzbég asszonyt: *„Az ábrázatot s még a mell nagyobb részét is egy lószőrből szőtt fátyol fedi, egy olyan szövet, amelyet nálunk Európában még szitának is igen rossznak tartanának, és ennek az arccal és orral való érintkezése bizonyára nem lehet kellemes..."* [9] Kajumov gyermekkorát még abban a régi Közép-Ázsiában élte, s mint filmművész megörökíthette azoknak az asszonyoknak a döbbent, kábultan magukra ébredő, rémült és mégis boldog arcát, akik először tépték le magukról a fátylat.

Szamarkandban üzbég kollégáink tanácsára első utunk egy olyan műemlékhez vezetett, amelyet Vámbéry még nem láthatott. Pedig útja gyakran vezetett el mellette. De ak-

kor még tíz-tizenöt méter magas, évszázadok alatt felpúpozódott domb és mélységes feledés fedte a kétezer éves palotát. Ma sincs még egészében feltárva, s a legnagyobb kulturális kincseknek kijáró tisztelettel óvják. Amíg a konzerválás nincs teljesen megoldva, nem is nyitják meg a látogatók előtt. A régészkonferencia a helyszűkével együtt szerencsét is hozott számunkra, mert tiszteletükre bemutatták a folyamatban levő ásatás egy szakaszát. S így mi is megcsodálhattuk Afrásziáb ókori város, Szamarkand elődjének néhány épületmaradványát és mindenekelőtt a nagyszerű falfestményeket.

Afrásziáb a legendás turáni sah neve, akiről a nagy perzsa költő, Firdauszí így ír a *Királyok Könyvé*ben:

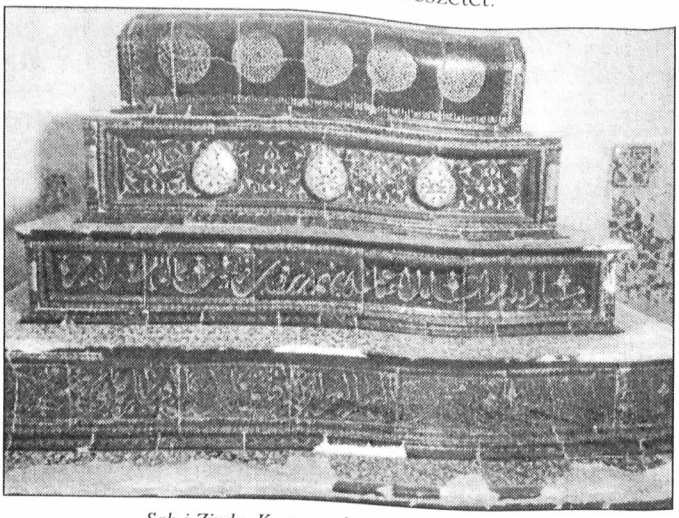
De jön, mint a szélvész, jön Afrásziáb,
hogy megnézze sok fürge ékes lovát,
jön, borral, zenével, vitézekkel ő,
hogy ott szíve gondját elűzhesse ő,
hol ménjeit éven át csikósai
a dús rétre csapják ki száguldani...

(Devecseri Gábor fordítása)

A nevét viselő város az időszámításunk előtti évezred közepén alakult ki, s a XIII. század elején, a mongol pusztítás után néptelenedett el. A falfestmények a VI–VII. században készültek. S amíg nézem őket, azon gondolkodom, hogy fennmaradt-e egyáltalán olyan festmény abból az időből, amelynek művészi szépsége, tökéletessége, ereje ezekhez fogható.

Végigvillan az emlékezetemen az olasz, a kínai városok, múzeumok sora... szobrok... mozaikok... A festményeket megsemmisítette az idő. Ez is elpusztult volna, vagy szándékosan semmisítette volna meg a mohamedán vakhit – hiszen a legnagyszerűbb itt éppen a törvényeinek ellentmondó emberábrázolás –, ha nem fedi el és védi meg a jótékony földréteg. Bizonyára számtalan emberi értéket őrzött meg még földünk számunkra, vagy még inkább utódaink számára az oly gyakran megismétlődő kataklizmák elől.

Érkező küldöttséget, útnak induló karaván most látható falfestményrészlet tiszta, élénk színekkel, finom, pontos rajzzal és ugyanakkor valamilyen elfeledett legenda hangulatát idéző stilizáltsággal. Magasrendű, nagy mesterségbeli tudásról és tudatosságról valló művészet ez, amelynek folytonosságát éppen úgy szétdúlták a történelem viharai, mint a mi kora reneszánszunk ismeretlen nevű festőinek fájdalmasan tökéletes művészetét.

Sah-i-Zinda. Kuszamnak, Abbasz fiának állítólagos koporsója

Ebből a töredékből arról bizonyosodik meg az ember, hogy ha befejezik Afrásziják feltárását, és megnyitják a közönség előtt, akkor Szamarkand olyan vonzóerővel gyarapodik, amely méltán sorakozik jelenleg is látható remekművei mellé.

Ezek közül a legrégibb közvetlenül is Afrásziják világához kapcsolódik. A neve: Sah-i-Zinda, ami magyarul annyit jelent: élő uralkodó. A legendás Afrásziják sah föld alatti birodalmának hite ugyanis olyan erővel élt a nép körében, hogy az ügyes és alkalmazkodó mohamedán papok nem akartak szembeszállni vele, hanem a régi szent helyet kisajátították:

elhelyeztek itt egy díszes koporsót, amelyben állítólag Mohamed próféta unokatestvére, Kuszam, Abbasz fia hamvai nyugszanak. S bár nyilvánvaló, hogy Kuszamot nem itt temették el, sőt soha nem is járt Szamarkandban, az idők folyamán a történelmi tények feledésbe merültek, s a mohamedán vallásra áttért szamarkandiak elfogadták, sőt nagyon megtisztelőnek találták, hogy magának a prófétának egy ilyen közeli rokona temetkezett a városukba. És a sír körül mecsetek és mauzóleumok egész csoportja alakult ki, mert az uralkodók és főpapok azt hitték, ha a szent mellé temetkeznek, közvetlen belépőjegynek számít a mennyországba. A szent helyet nagyon sok zarándok látogatta az egész mohamedán világból, de hitetlen nem tehette be a lábát. A közhit ma is azt tartja, hogy a XX. század elején engedtek be először egy tudóst, aki megkezdte a műemlék régészeti feldolgozását. Számunkra azonban a helyszínen teljesen nyilvánvaló, hogy Vámbéry bejárta a kegyhelyeket, annyira hiteles a leírása: „Az egész egy magaslaton fekszik, melyre negyven, meglehetősen széles márványlépcső vezet. Fölérve, a kis kert végén levő épülethez jutunk, hol több keskeny folyosó egy nagy csarnokban központosul, s innen jobbra keskeny, sötét folyosó vezet a szentnek szintén sötét sírjához. E részen kívül, melyet mecsetnek használnak, még más csarnokok is vannak, melyeknek tarka téglái és mozaikjai a legpompásabb színekben ragyognak, mintha csak tegnap kerültek volna ki a mester kezéből."[10]

A másik nagyszerű műemlék: Timur mauzóleuma.

Timur Lenk, a sánta Timur a XIV. század nagy hadvezére és uralkodója, aki birodalmának központját itt, Szamarkandban építette ki. A tehetséges és művelt, de kegyetlen uralkodó neve egybenőtt a várossal, sok műemlék őrzi itt az ő vagy hozzátartozói nevét, s a város mellékneve évszázadokon át így hangzott: Timur városa.

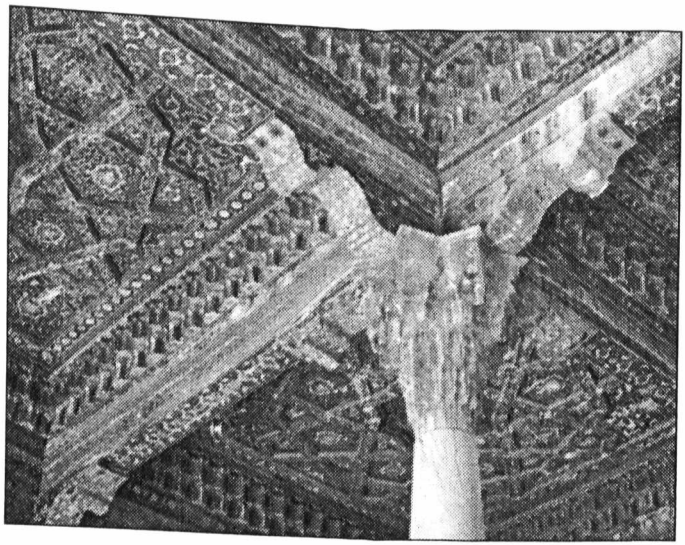
Vámbérynek is emlékezetes kalandja fűződik Timurhoz. Szamarkandban fogadta a hadjáratról visszatérő emír, aki természetesen a legnagyobbhoz, Timurhoz vezette vissza családfáját. Beszélgetés közben egyre nagyobb csodálkozással méregette Vámbéry sánta lábát. Meg is jegyezte gúnyos-hitetlenül:

– Hogyan? Te sánta létedre világjáró vagy?

– Miért? – vágott vissza Vámbéry. – Hiszen dicső ősöd ugyancsak sánta volt, mégis világhódító lehetett!

A szellemes válasz úgy megnyerte az emír tetszését, hogy abbahagyta a kérdezősködést, és megajándékozta Vámbéryt.[11]

A mauzóleumot Timur építtette a perzsiai hadjárat során elesett unokája, Muhammed-Szultán trónörökös számára, de 1405-ben őt magát temették ide s később fiait és unokáit is.

Baháeddin sírja – mohamedán szent búcsújáró hely

Timur elgondolása szerint az építészeti formáknak érzékeltetniük kell a mauzóleum mélyén nyugvó emberi és államférfiúi nagyságát. S az építőművész, „a szegény iszfaháni Abdullah, Mahmud fia", akinek nevét itt kivételesen megörökítette egy felirat, tökéletesen megvalósította ezt az elgondolást. Olyan szélsőségeket sikerült egységbe ötvöznie, mint keleti pompa, a díszítőelemek megszámlálhatatlan gazdagsága és monumentális egyszerűség, fenséges nyugalom.

Filmjeink számára a legtöbbet Szamarkand műemlékei közül mégis a medreszek adták: a Timur felesége, Bibi Hanum nevét viselő, már erősen romos, de így is megragadó, az elmúlt századok hangulatát nagy erővel idéző, szépséges épületcsoport, de mindenekelőtt a Regisztán tér három, viszonylag épen maradt nagyszabású épületével. A Bibi Hanum és a Regisztán ugyanis tágas, levegős térséget alkot, minden oldalról jól látható és fényképezhető. Ezért nagyon jól végigkísérhetők itt a napszakok változásai, a szürkülettől a teljes napsütésig, amelyek mindig újjávarázsolják a terek, az épületek arculatát. Mennyire más a tér délben, amikor szinte megszűnnek az árnyékok, és mennyire más, amikor tagolják a teret, és kiemelnek bizonyos részleteket! S azután egyre vörösebbé válik, lassan hal el a fény az épületek arányán, s helyet ad a szürke és fekete pasztelles árnyalatainak.

Buhara. Hol találjuk meg Muhszinovot, a városi műemlékvédelem főépítészét? Ezzel a kérdéssel toppantunk be Buharába. Muhszinovot a *Kétezer éves Szamarkand* gyártásvezetőnője, Saripova ajánlotta a figyelmünkbe mint Buhara legjobb* ismerőjét. Csakhogy nem olyan könnyű megtalálni, mert a városban és környékén a helyreállítási munkák egész sorát irányítja, s hol az egyikben tárgyal, hol éppen úton van a kettő között. Végre másnap kora reggel sikerült utolérnünk központi irodájában, az Ulugbek-medresze egyik cellájában. Amikor előadtuk, hogy miért jöttünk, egészen fellelkesedett. Nagy tisztelője volt Vámbérynek, és jól ismerte műveit. Pontosan tudta, hogy merre járt, hol lakott Buharában. S különösen megragadta az a tény, hogy mi száz éve itt járt honfitársunk nyomán, az ő portréjának megalkotása végett jöttünk Buharába. Hiszen ő maga is a múlt idők emlékeinek megőrzésével és helyreállításával foglalkozott, s még a cellában berendezett irodájában is összeállításra váró cseréptörmelékeket dédelgetett.

Miközben beszélt, eszembe jutott, hogy bizony nincs egészen igaza. Bár annyi igaz, hogy az utókor nálunk általában nagylelkű szokott lenni, s igyekszik helyrehozni a kortársak mulasztásait. De ha Vámbéryre gondolok, itt bizony nagyon kevés történt. Nemhogy utcája vagy szobra, de még csak

egy emléktáblája sincs Budapesten![12] Pedig itt élt és dolgozott évtizedeken át, s bizonyos, hogy megérdemelné! Erre itt Buharában emlékeznem kellett. Azután újra eszembe jutott Khivában, ahol a könyvek iránti féltő tiszteletem ellenére meg kellett engednem, hogy Vámbéry képét kivágják az egyik kötetből, s azt haladéktalanul elhelyezték a helyi múzeumban.

Muhszinov rendkívül kedves, vendégszerető és nagy tudású munkatársnak bizonyult. Sok mindent köszönhet neki filmünk. Elvitt a várostól néhány kilométernyire fekvő, a XVI. században épült és jelenleg restaurálás alatt álló Báveddin-mecsetbe, amely a díszítőelemek gazdagságával ragadott meg bennünket. Vámbéry érdekesen írja le:

„Báveddin falu kétórányira fekszik Bokharától, s temetkezőhelye a híres Baháeddin Nakisbendnek, egy hasonnevű szerzet alapítójának, és központja mindazon túlfeszített vallási eszméknek, melyek által a keleti iszlám a nyugatitól különbözik. Baháeddint mint Turkesztán nemzeti szentjét, második Mohamedként tisztelik. A bokharai ember szentül meg van győződve, hogy e kiáltás: Ja Baháeddin, belágerdán! (Óh, Baháeddin, bajelhárító!) – őt minden veszélyből megmentheti. Még a távoli Khivából is gyakran elzarándokolnak ide. Bokharából hetenként egyszer szoktak kijárni, s a várossal való közlekedést háromszáz bérszamár tartja fenn, melyek a Derváze-Mezár előtt állnak, s néhány pulért (kis rézpénz) bérbe adatnak. Ámbár az úton sokhelyt mély a homok, ez állatok mégis szokatlan sebességgel rohannak rajta, s feltűnő, hogy visszatéréskor csak sok veréssel lehet őket haladásra nógatni. A bokharai ezt azon ragaszkodásnak tulajdonítja, mellyel még az állatok is viseltetnek a szent iránt, s azért örömmel futnak a sírjához, de nem szívesen távoznak onnan.

A sír kis kertben van; a kert egyik oldalán mecset áll, amelyhez csak vak és nyomorult koldusoktól lakott udvaron át lehet jutni, kik szemtelenségükkel még római és nápolyi rangtársaikat is megszégyenítik. A sírnak homlokrészén van a Szeng-i-murád (a kívánság köve), mely a jámbor zarándokok homlokuk dörzsölésétől már meglehetősen el van kopva, s ferdén áll; magán a síron több kosszarv és egy

zászló meg egy seprő van, melyet sokáig használtak Mekkában a szentély tisztogatására. Többször megkísérelték már az egészet egy bolthajtás alá hozni, de Baháeddin, valamint Turkesztánnak egyéb szentjei, jobban szeretik a szabad levegőt, s azért minden épület, melyet sírja fölé emeltek, csakhamar összeomlott. Ezt a sejkek beszélik, a szentnek ivadékai, kik sorban őrt állnak a sírnál, és képtelen szemtelenséggel tudtukra adják a zarándokoknak, hogy ősük különös barátja volt a hetes számnak. A hetedik hónapban született, hétéves korában könyv nélkül tudta a Koránt, hetvenéves korában halt meg, s ezért az adományoknak és alamizsnáknak, melyek a sírjára letétetnek s a sejk tulajdonává lesznek, legalább egyszer hétre kell rúgniok, és nem szabad csekélyebbnek lenniök." [13]

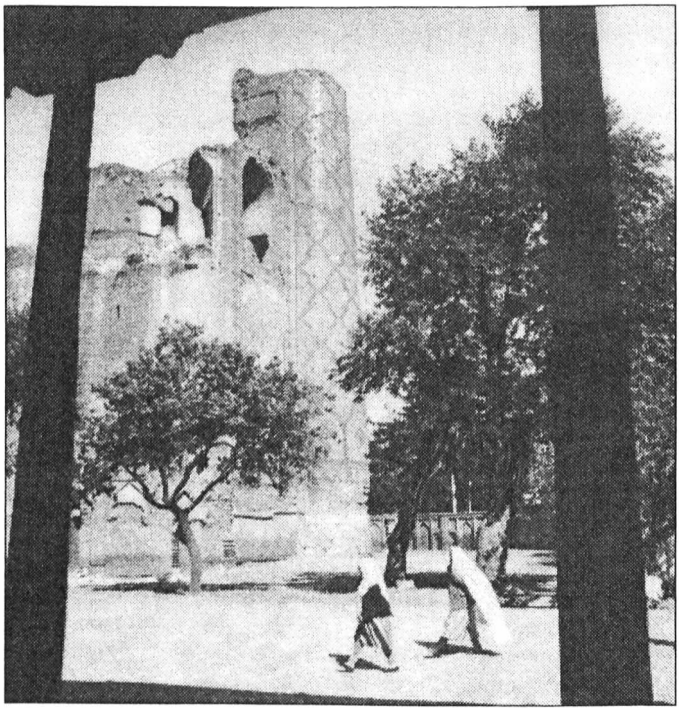
Bazár a jellegzetes üzbég gyümölcsökkel

Muhszinov barátunk nemcsak jól ismerte a várost, hanem igazi patrióta módjára szerette minden épületét, minden kövét. S ez a szeretet arra ösztönözte, hogy újabb és újabb javaslatokkal, tervekkel, ötletekkel halmozzon el bennünket. Buhara a nagyszerű műemlékek sokaságával rendelkezik, s

mi fel akartuk venni a legfontosabbakat. De korlátozott bennünket a drága színes nyersanyag, amit nagyon jól be kellett osztani, hogy valamennyi helyszínünkre elég legyen. S így néha nemet kellett mondani, el kellett utasítani lelkes kísérőnk egyik-másik javaslatát.

Ilyenkor mindig nagyon elszomorodott, s megpróbált meggyőzni, magyarázva az adott épület szépségét és jelentőségét. Amikor aztán mindez nem használt, elővette utolsó érvét:

– De hiszen itt járt Vámbéry! Itt, ezen a lépcsőn! Itt imádkozott, itt ült, itt aludt! – mutatta élénk taglejtésekkel. Majd látva, hogy ez nem használ, szomorúan csóválta a fejét: – Itt járt! És te mégsem akarod felvenni!

Timur feleségének, Bibi Hanumnak a medreszéje

Nekem is vérzett a szívem, de Buhara olyan gazdag, hogy nagy körültekintéssel kellett válogatni. Így is annyi felvételt készítettünk, hogy szinte elsorolni is nehéz. De jó hasznukat vesszük filmjeinkben.

Felvettük mindenekelőtt a várat, az Arkot, amely az uralkodó, az emír székhelye, erődítménye és palotája volt, a pincében a félelmetes börtönnel. Vámbéry így írja le:

„Az épületnek homlokzata, mely felett egy óra van, komor, visszataszító tekintetű, s titkos borzongás járt át, midőn a zsarnokság fészke mellett elhaladtam, hol elődeim közül sokat legyilkoltak, s hol most is három európai szenvedett, távol hazájától és minden segedelemtől. A kapu mellett 14 rézből öntött ágyú feküdt a földön, hosszú, cifra csővel, melyeket az emír kokandi hadjáratából diadaljelvényekül küldött haza." [14]

Ezeken az ágyúkon ült negyedszázaddal később barátjával, Pirakkal Szadriddin Ajní, a nagy tadzsik író, akkor az egyik buharai medresze tanítója.

„...csakhamar ott ültünk az ágyún, lábunkat lelógatva. Valaki halkan figyelmeztetett: – Hát ti mit csináltok itt? Mi jut eszetekbe? Ezek őfensége ágyúi, és ti... De sem a rendezőnk, sem pedig az emír testőrei, akik egyszer-egyszer elhaladtak mellettünk, nem szóltak egy szót sem – írja Bokhara című önéletrajzi regényében. – Négy foglyot vezettek elő a börtönből. Kezük hátra volt kötve. Rendőrök kísérték őket; a rendőrök közönséges bokharai köntöst viseltek, de kezükben botot tartottak.

Iszonyodva súgtam Piraknak:

– Csak nem ölik meg őket?

– Nem – felelte Pirak –, ezeket csak megbotozzák. A halálraítélteknek elöl van megkötözve a kezük.

A rabok elhaladtak a katonák sorai között, és felmentek a hídra. Ott arccal az Ark kapuja felé fordulva megálltak.

Most odalépett hozzájuk a rendőrfőnök, »az éj hercege«, kezében fejszével. A botokkal felfegyverzett őrök hátul maradtak a híd alatt. Előléptek »az emír haragjának megszemélyesítői« – az ítéletvégrehajtók –, és megálltak szemközt az éj hercegével. Az egyik ítéletvégrehajtó egy nyaláb somfavesszőt hozott, ledobta a rabok elé, majd ő is odaállt a többi ítéletvégrehajtó mellé.

A nagyvezír, aki pompás díszruhába öltözve ült az Ark kapujában, most felemelkedett helyéről... intett az ítéletvégrehajtónak.

Az ítéletvégrehajtók erre letépték a rabról köntösét. Ketten megragadták a kezét, a harmadik pedig nyakáig felhajtotta ingét, úgy hogy a rab háta teljesen meztelen maradt. Két másik ítéletvégrehajtó somfavesszővel a kezében állt a meztelen hátú rab két oldalán.

A zenészek fújni kezdték különféle bokharai fúvós hangszereiket, s az ítéletvégrehajtók a fülsiketítő zene hangjai mellett lesújtottak a somfavesszőkkel az elítélt hátára.

Közönyösen és egyenletesen ütötték, mint két kovácslegény, aki a vasat üti az üllőn.

Az elítélt ordított. De a zene oly hangos volt, hogy egy szót sem lehetett hallani abból, amit kiáltozott.

Bőre minden egyes ütésnél odatapadt a vesszőhöz, és cafatokban vált le testéről, a sebekből pedig szertefröccsent a vér.

A hetvenötödik ütés után a vezír megint intett, mire abbahagyták a verést, s azok, akik a foglyot tartották, ledobták sebekkel borított testét a földre. A szerencsétlen, mint valami hulla terült el a rendőrfőnök és az ítéletvégrehajtók lábánál.

Két másik ítéletvégrehajtó lábánál fogva bevonszolta a megbotozott rabot az Arkba.

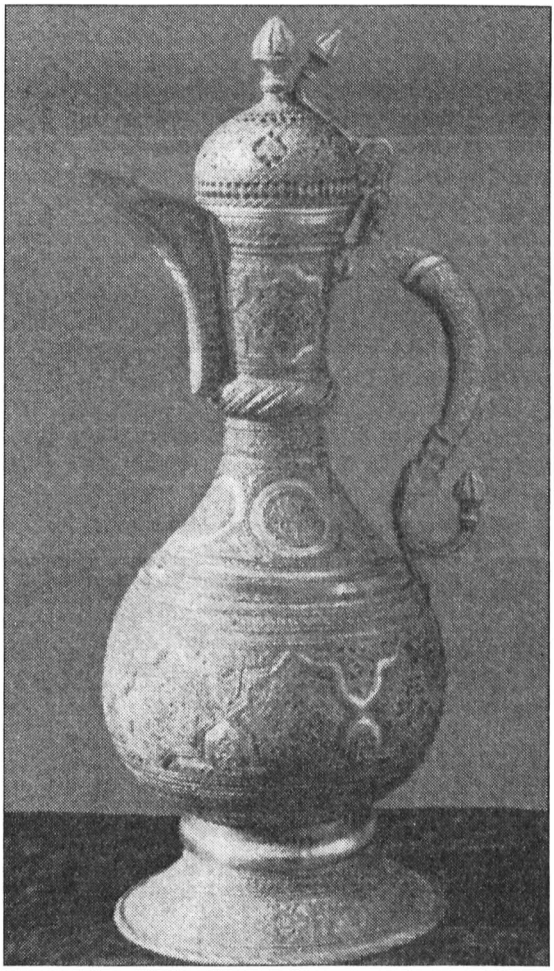
– Most az Óbhanába viszik – mondta a mellettem álló ember –, az emíri palota félelmetes, föld alatti tömlöcébe." [15]

Ajní fél évszázaddal az esemény után írta regényét, de emlékezetében annál kevésbé halványulhatott el, mert 1917-ben ellenzéki tevékenysége miatt ő maga is itt szenvedett el hetvenöt botütést, s utána ugyanígy vonszolták be a tömlöcbe.

Vámbérynek szerencsére sikerült elkerülnie a leleplezést, különben bizonyára nem úszta volna meg ilyen „enyhe" büntetéssel. Nem került volna ki élve az Arkból, amelyet így nem láthatott belülről.

Mi végignéztük a félelmetes börtönt és a palotát, amely ma múzeum. A tetejéről jól áttekinthető az egész város.

A legteljesebben mégsem innen, hanem a Kalján-mecset tetejéről tekinthettük át Buharát. A mecset belsejében, vaksötétben másztunk fel a korlát és minden fogódzó nélküli, évszázadok folyamán síkosra koptatott meredek csigalép-

Régi üzbég edény a szamarkandi múzeumban

csőn. De amikor felértünk a körbefutó folyosóra, a látvány kárpótolt minden fáradságért. Elláttunk messze a város határain túl, s a régi és új negyedek plasztikusan rajzolódtak ki a szemünk előtt. S az ötvenméteres magasban, a nyolcszáz éves mecset tetején üldögélve akaratlanul is felidéződnek az ember emlékezetében a város múltjának képei: a négy müezzin alakja, akik innen szólítottak imára; a halálraítéltek, akiket ide vonszoltak fel, s hajítottak alá a mélybe; a rabszolgapiac élete, amelyről Vámbéry olyan mély szánalommal emlékezett meg; a szomszédos mecsetek és medreszék világa vagy a keleti bazár, a régi mohamedán város jellegzetes, mozgalmas színfoltja. S ezt a rég elmúlt világot Vámbéry a nagyszerű megfigyelőképességű szemtanú hitelességével eleveníti meg írásaiban.

„Bokhara és Khiva piacain az embereket hároméves koruktól a hatvanadikig eladják, hacsak különös testi hiba miatt nyomorékká nem lesznek. A vallás szavai szerint csak hitetlenek adhatók el rabszolgák gyanánt; ám e törvényen a szenteskedő Bokhara túlteszi magát, és a síita perzsákon kívül, akiket Molla Szemszeddin (1500) hitetlenekneknek nyilvánított, akárhány szunnita hitük sorsosait is rabszolgákká teszik, de előbb verés és bántalmazások által kényszerítik, hogy síitának adja ki magát.

Az eladásra kiállított férfi rabszolgát nyilvánosan megvizsgálják, s az eladónak kezeskednie kell árujának mindazon szellemi vagy testi bajaiért, melyek netalán később napvilágra jönnének. A rabszolgára nézve azon óra, melyben a kereskedő kezei közül megmenekül, a legnagyobb öröm órája: mert, amint mondják, még a legkeményebb bánásmód, mely a szolgaságban vár reá, sem oly nyomasztó s kínos, mint azon idő, melyet a raktárban mint árucikknek kell töltenie. A rabszolga ára aszerint változik, amint a turkománok politikai körülményei több vagy kevesebb alkalmat nyújtanak nekik alamánjaikat a szomszéd országokba küldeni.[16]

Amily szerepet játszott a forum publicum az ó-rómaiak életében, amily helyet foglalnak el a modern európai életben a tőzsde, a kávé- és klubtermek, a sétahelyek, vagy más mulató és összejöveteli helyiségek – oly fontossággal bír a

keletire a bazár. A férfi, ha családja szűk körében unalom lepi meg, vagy ha a viszály és más kellemetlenségek elől kitérni óhajt, a bazárba menekül, hogy a hullámzó néptömeg zsongás-bongásában szórakozást leljen. A nő azért siet a bazárba, hogy a tarkabarka fényűzési cikkekben és pompás ruhaszövetekben gyönyörködjék, hogy órákig ácsorogjon a fényes kirakatok előtt, néhány apró vásárlás kedvéért, s nemritkán azért is, hogy a zűrzavaros tolongásban kalandokra vadásszon. A kemény évszak alatt itt keres kárpótlást az árnyas lombsátorért és ruganyos pázsitszőnyegért – ami tekintettel az egészségtelen levegőre, mely e helyiségekben ural, valóban szomorú kárpótlás lehet. A tisztviselő és tudós is a bazárban fecsérli el pihenő óráit, magas hivatalnokokkal is találkozhatunk, sőt voltak fejedelmek is, akik a központ kupolaszerű bolthajtása alatt kis fülkéket rendeztettek be maguknak, melyeknek sűrű rácsozatú ablakaiból élvezettel nézték alattvalóiknak sürgés-forgását, vagy pedig, onnan kiosonva, kedélyes inkognitóban az általános tolongásban vegyültek el.

A bazár nemcsak a kereskedelmi cikkek vására, hanem az ipar és műipar mindennemű termékeire nézve is a legalkalmasabb kiállítási hely. Valamint az úgyszólván szántszándékos szabálytalansággal épült csarnokok egyes osztályainak a különböző árucikkek kirakatására kellene szolgálniok, mi azonban a keletiek regényes tarkabarkaság iránti előszereteténél fogva sohasem történik, úgy szinte a különböző iparosok munkáinak is külön osztályokban kellene összecsoportosulniok. Ez lenne az eredeti bazárrendszer, mely azonban, lelkiismeretesen se ma, s valószínűleg azelőtt sem követtetett soha.

Vannak ugyan külön osztályok, pl. vászonkereskedők, szatócsok, lakatosok és szabók, festők, könyv- és papírárusok, vegyészeti , fűszer- és dohánykereskedők, cipészek és sapkakészítők, kardcsiszárok, aranymívesek, kőfaragók stb. számára, de az is csak névszerint áll, mert a szisztematikus rend, a keleti szemre oly jótékonyan ható összevisszaságnak hátrányára válnék, s így hát a bazárok főképp Perzsia és Közép-Ázsia némely városában, a legtarkább zűrzavar és legváltozatosabb összevisszaság képét nyújtják.

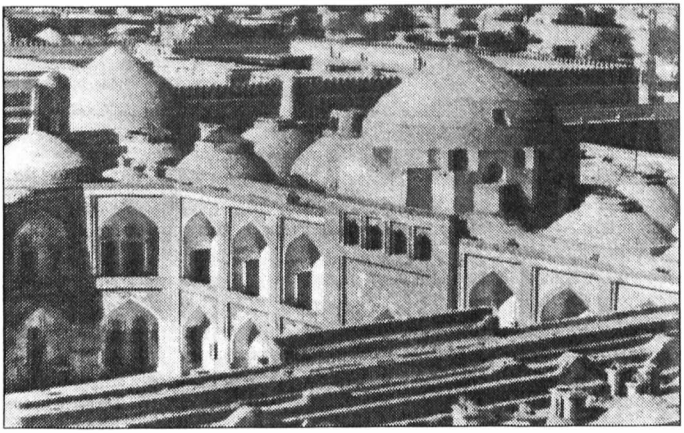
Míg a kereskedő a magasan feltornyosuló zsákok vagy árucsomagok közt, szentkép gyanánt, irigylésre méltó nyugalommal ül boltjában, bizalommal várva a vevőket, kiket a mindenható fátum neki kegyesen küldeni szándékozik, tőszomszédságában az esztergályos kereke zummog, s a piaci-szakács üstje forr és sistereg, a rajongó fatalistának egy oldalról fűrészport hintve szeme közé, más oldalról meg az ételpárával s pecsenyeszaggal csiklandozva meg orrát. Egy másik helyen, egy rézmíves műhely közepette, melynek tüzei szikrákat szórnak, fúvói dolgoznak, kalapácsai pokoli lármát csapnak, egy városnegyed oskolája van elhelyezve. A piszkos és szegényes kinézésű, de gyakran ritka szépségű gyerekek, félkörben ülnek a sovány, vézna tanító körül – pedagógia és elhízottság mindenütt összeférhetetlen ellentéteknek tartatnak –, s minthogy a megsiketítő lárma következtében egyetlenegy árva szócska sem juthat el füleinkhez, csak a nagyra nyílt szájak s az arcizmok mozgása jelöli a tanítás folytatását. Nem messze e kovácsműhelytől, valamely zugban, egy nyilvános írnok telepedett le, ki kissé nagyot hall – valószínűleg az örökös kalapácsolás következtében –, s valóban rejtélyes marad előttem, miképp bírja megérteni az elfátyolozott hölgy susogott tollbamondását egy levél számára.

Buharai városrészlet

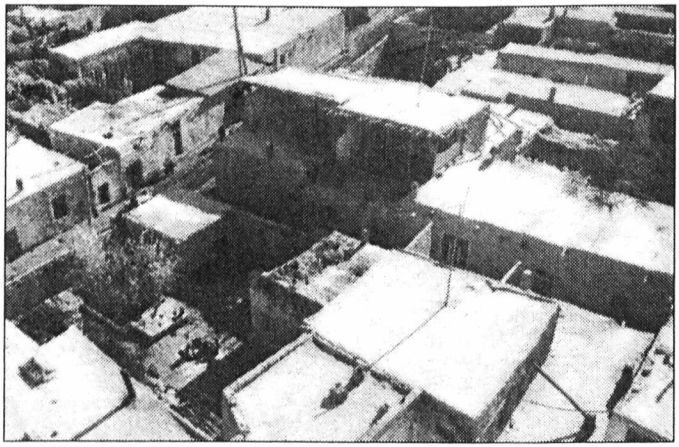
Amott átellenben borbélyműhelyt látunk. A vendégek egyikének arca és koponyája éppen be van szappanozva, és Figaro mester csorba borotvája könyörtelenül összevissza barázdálja a szerencsétlent, míg a felesleges szappanhabot ujjáról kilöki az útra, mit sem gondolva az elmenőkkel, kik esetleg tán éppen meleg süteményt tartanak kezükben, mely nem éppen javul a szappanhab fölöslege által. Egy másik vendég a foghúzás fájdalmas műtéte alatt ordít, míg a mellékboltban egy fegyverárus az ajánlott kardot pengeti, hogy a vevőt a valódi khoraszáni acél ezüstös hangjáról győződtesse meg. Az egyfelől egészen nyitott bazárok belseje a legkülönbözőbb, legsajátosabb ellentétű életképet tárja fel a szemlélő előtt, amelyhez foghatót aligha látott azelőtt valaha.

Ennyit a boltok belsejéről. A sokkal érdekesebb és vonzóbb látványt kétségtelenül a bazárhelyiségekben kora reggeltől késő estig kaleidoszkópszerű tarkabarkaságban hullámzó embertömeg nyújtja, melynek zsongása-bongása szakadatlanul az épület bolthajtásos csarnokaiban visszhangzik, hogy a bazár elhagyásakor az ember egyszerre halotti városban véli magát az aránylag mély csöndű utcákon. A moszlimvilág keleti, még hamisítatlan részében a bazár már a kora reggeli órákban megnépesül. A távozó éji őr

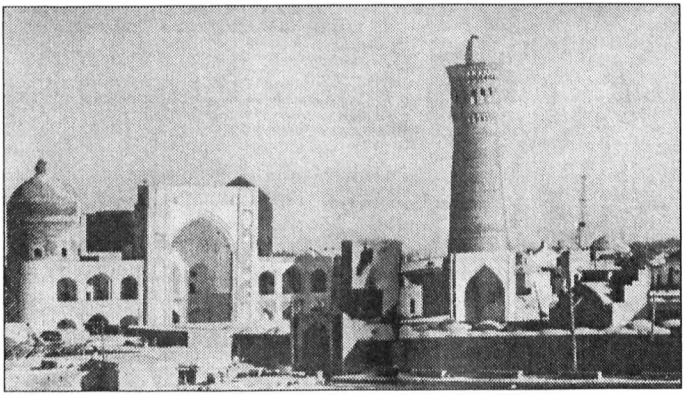
Khivai városkép

utolsó lépteivel összhangzik a megnyíló bazárkapuk nyikorgása. Az út közepén elterült kutyák még reggeli álmukat alusszák, midőn már a boltok megnyílnak s az első vevők megjelennek. A társadalom mindenütt bizonyos szabadalmazott henyélő osztállyal bír, s Ázsiában az rendkívül terjedelmes; ezek képezik a bazárlátogatók főcontingensét, akik legelsőnek szoktak ott megjelenni, cél nélkül ácsorogva helyről helyre, míg végre bizonyos pontokon letelepednek s ugyanazon helyen a legnagyobb kedvteléssel órákig lebzselnek. Ezekhez csatlakoznak a házalók, kik külön, állandó bolt hiányában, árukészletüket egyik karukon hordva, a másikkal valamely vonzó tárgyat mutatnak fel s egyúttal hathatós hangos s még hatályosabb kitételekkel hirdetik árucikkeik előnyeit. Ezen üzleti baryton dalba e közben az élelmiszerárusok, vándor, piaci szakácsok, pékek, sajt-, zöldség-, gyümölcs- és süteményárusok dünnyögő, nyafogó kiáltása vegyül. Az egyik nyelvével csattan, cikkei ízletességére figyelmeztetve; a másik folytonosan ismétli csalogató szavait: »Ó de finom! Ah, be cukorédes! Ó, be édes!« stb. s mindegyik bizonyos hagyományos hangnemben, hagyományos taglejtéssel, időnként túlkiáltozva egy tova rohanó dervist »Ja Hu! Jek Hakk!« kiáltása által. E máris tiszteletre

Régi lakóházak

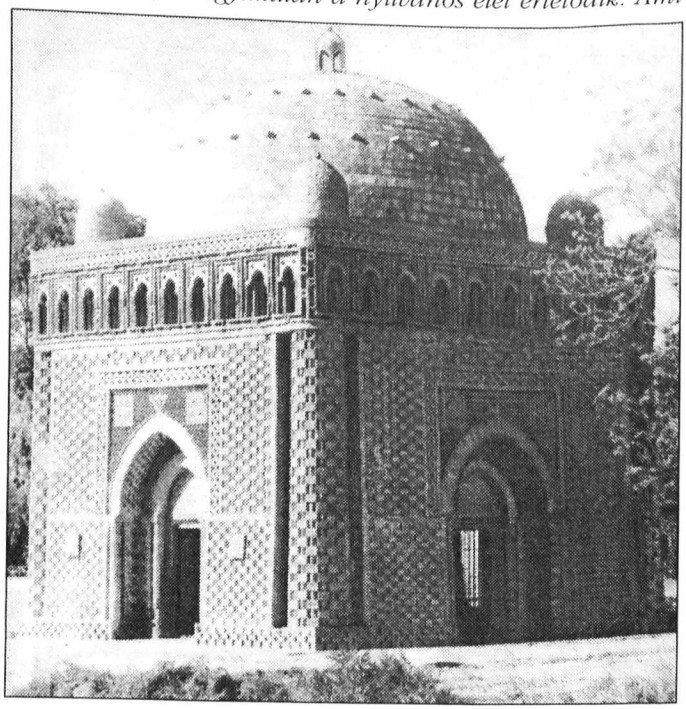
méltó hangzavart még növeli az iszonyúan nyomorék, undorítólag rongyos koldusok siránkozó, nyögdécselt »Zahib-ekh-khajrat!«-ja (Ó, te, a jótétemény embere!) vagy az élesen kitörő »Sein lillah!«-ja (Isten szerelméért, valamit!) míg kolduscsészéiket ronda kezeikkel magasra feltartják az emberár fölé, a könyörületes adományokat várva. Tetőpontjára a hangverseny akkor ér, midőn egy karaván elhagyja a karavánszerájt s a felpakolt tevék és öszvérek hosszú sora magának utat törni kénytelen, a sűrű embertömkelegen át. A tevék nyögése és röfögése, a karaván basi dühös parancsolgatása, melyet az általa lovagolt kis szamár éles ordítása kísér, e hangkáoszt valósággal ész-zavaróvá, elviselhetetlenné teszi. A legcsodálatraméltóbb emellett a körülmény, hogy a felpakolt teherhordó állatok hosszú sora, a sétálók és vevők leírhatatlan péleméle-jében, a félős asszonyok, sikoltozó gyermekek, szundikáló kutyák és őrültek gyanánt ide-oda rohangáló dervisek közepette, mégis nyugodtan megtalálja útját, még pedig anélkül, hogy maga vagy általuk bárki más a legcsekélyebb kárt szenvedte volna. Bámulatos simulékonyság és békeszeretet látszik lakni az emberekben. Amily ügyesen és vigyázva hajlik el, vagy vonul vissza az ember, épp olyan rendkívüli elővigyázattal mozog a különben oly nehézkes és durcás kinézésű teve.

Buharai medreszék, mecsetek és minaret

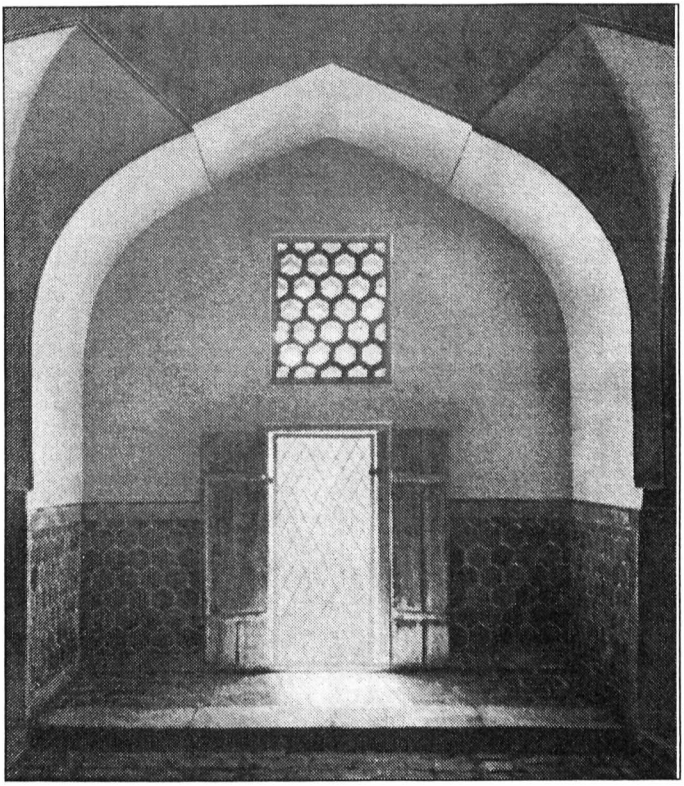
Tolongásban agyontiportatni vagy agyonnyomatni, amint az Európában aránylag gyakran fordul elő, Ázsiában hallatlan esemény.

A bazárok létezése s a velök összeköttetésben álló sajátságok, kimaradhatatlan, vagy tán jobban mondva természetes következményei a moszlimvilág alapjában oly csendes, kényszerülten elrejtett és titkolt családi életének. Csak végig kell járni a keleti városok halotti városra emlékeztető kihalt, emberszegény utcáit – s rögtön érezni fogjuk, hogy a mostani állapot ellentéte, egy ellenkező véglegesség elodázhatatlan szükséges. E másik véglegességét, ezen ellentétet a bazár közvetíti, mely alatt a szó tágabb értelmében nem csak vásári csarnok, de egyáltalán a nyilvános élet értetődik. Ami

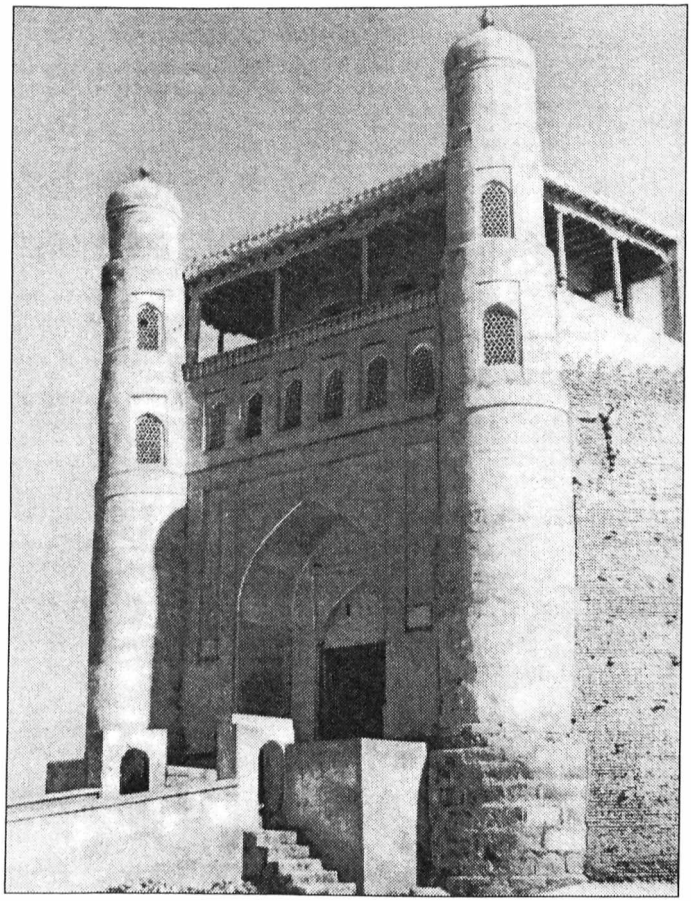
A legrégibb buharai műemlék, a Szamanidák mauzóleuma

a bazárba jut, az a nyilvánosságra jött: a bazár nem csak magánemberek, de a kormány előtt is fórumképpen szerepel. Akinek kezét vagy fülét akarják lemetszeni: akit egy vagy más módon meg akarnak bélyegezni, az a végrehajtás előtt vagy után a bazáron vezettetik keresztül: sőt Perzsiában a bűnös a levágott tagot maga szokta egy csészén körül hordani, könyöradományokat gyűjtve vele. Ha egy nővel rosszul bántak, ha valakit megsértettek, az illetők a bazár legnépesebb pontjain helyet foglalnak, s az elmenőknek elmondják bajukat, hogy rokonszenvüket felébresszék.

Baháeddin sírja Buhara mellett

Itt mindent félelem és szégyen nélkül megbeszélnek, megkritizálnak. Meglepő ama villámszerű gyorsaság, mellyel itt valamely kósza hír elterjed, s minden sürgönyzött értesítést megelőz, mely alkalommal az természetesen a terjedés mértékéhez képest színre és terjedelemre nézve is változik. A négy szó, mit a bazár egyik végén kimondunk, annak másik végén már húszra szaporodott fel."

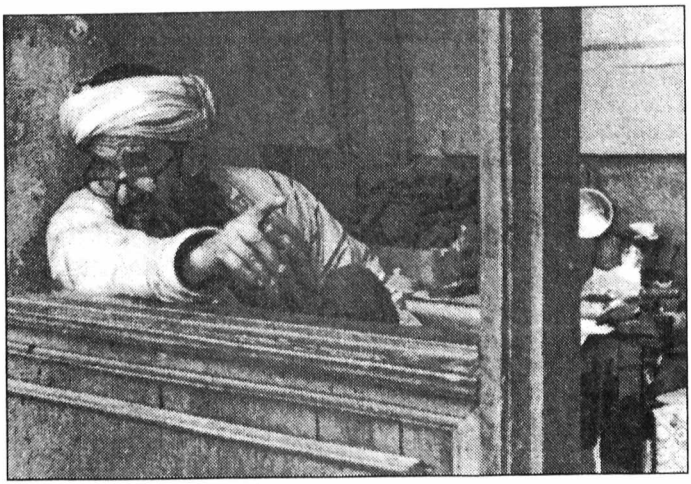
A vár, az Ark bejárata

Khivában is megismerkedtünk Vámbéry műveinek egy alapos ismerőjével: Szereda asszonnyal, a múzeum tudományos igazgatójával. Ő volt az, aki elkérte tőlem Vámbéry arcképét, s azonnal elhelyezte a múzeumban. Mint a város és Üzbegisztán s különösen a khivai kánság, ősi nevén Horezm történetének alapos ismerője, sok érdekes dolgot mesélt.[17] Ezek közül számomra a legérdekesebb a következő:

A horezmi mondák szerint ezer évvel ezelőtt népünk egy része, akiket „kavarok"-nak neveztek, elhagyta Horezm határait, és Közép-Ázsiából Közép-Európába vándorolva Magyarországon telepedett meg. Királyukat Aba Sámuelnek hívták.

Ennek a mondának mély történelmi gyökerei vannak.

Az időszámításunk előtti II. évezredben Mezopotámiában – az emberiségnek ebben a bölcsőjében – élt a hurri, harri, hvarri néven emlegetett nép. Államukat Mitaninak nevezték. Az áttelepült asszír-babilóniaiak nyomására Mitani összeomlott, s a hurri (hvarri) nép átvándorolt a mai Horezm területére. Ez az időszámításunk előtti XIII. században történt.

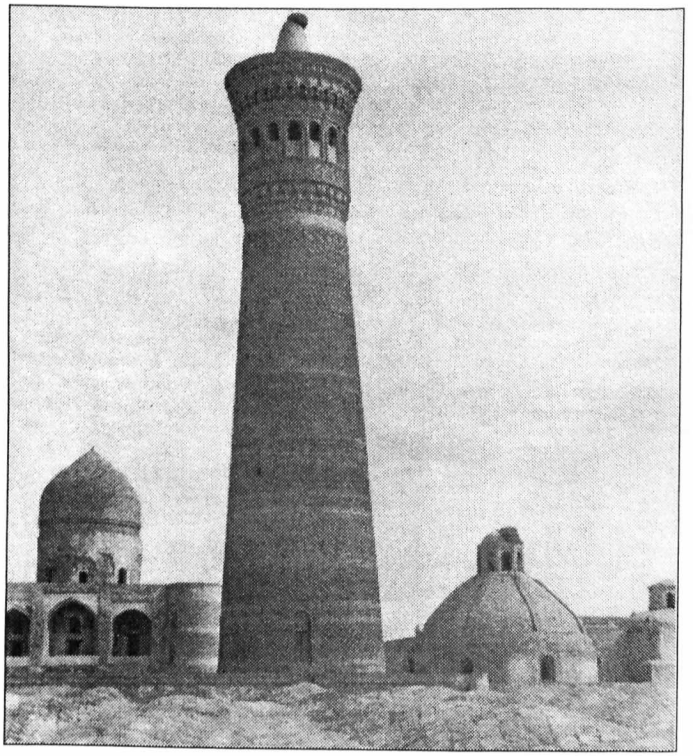
Mesterember a buharai bazárban

Horezmet akkor Hvajrizmnek nevezték, így említi az óperzsa szent könyv, az *Aveszta*. Az arabok Hvarizmnek, a rómaiak Horaszmiának nevezik.

Így kapta földünk nevét a hvarri (hurri) néptől.

A hurr, horr szó óperzsa nyelven azt jelenti: nap. Így a hvarri törzs neve annyit jelent: a nap népe, és Horezm: a nap földje, vagy a nap népének országa.

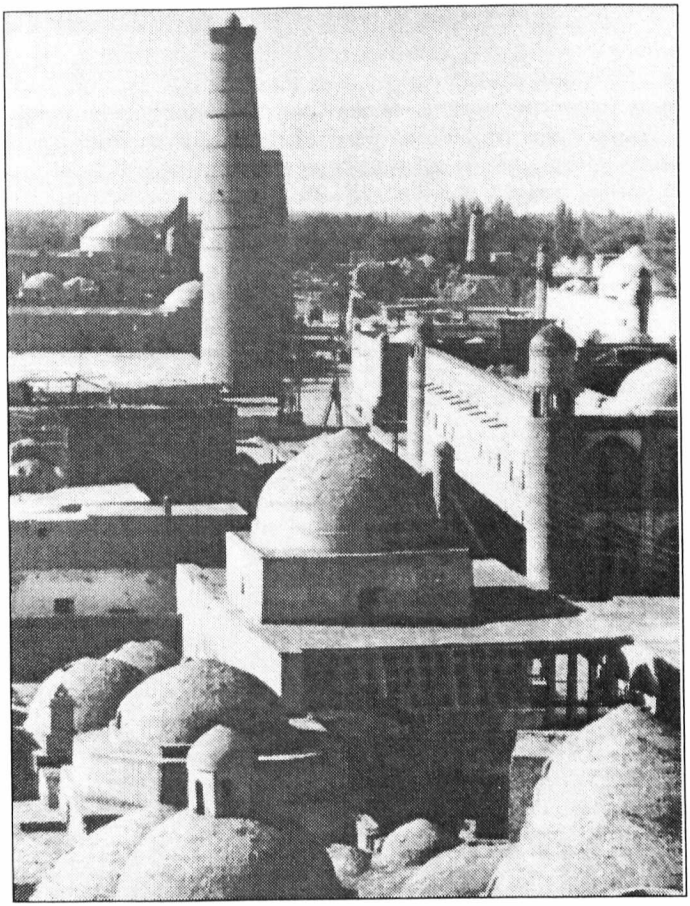
Az i. sz. 712. évben Horezmben felkelés tört ki Murzad vezetésével. Kuteiba ibn Muszlim arab hadvezér, akit a horezmi sah segítségül hívott, leverte a felkelést, és megölte Murzadot. Akkor a felkelők Buran vezetésével a kazár birodalomba menekültek. Ott hamarosan vezető tisztségbe

A Kalján mecset

emelkedtek, a horezmi bevándorlók vezetője a kazár birodalom tényleges vezetőjévé vált, és elnyerte a bég címet. Kezében összpontosult minden világi hatalom, s a kazár kagán csak az egyházfő címét és szerepét tartotta meg.

A VIII–IX. század folyamán és a X. század elején a kazár birodalomba a horezmiek nagy csoportjai telepedtek át,

Khivai mecsetek, medreszék

köztük számos kereskedő is, a horezmiek harci alakulatai pedig vitézségük és abban az időben kiemelkedő katonai felkészültségük következtében a birodalom fő haderejévé váltak. A X. században a horezmiek Al-Arszia elnevezésű, tízezer főből álló különleges alakulata képezte a kazár kagán testőrségét.

A jövevény horezmiek gyors felemelkedése a helyi lakosság viharos tiltakozását váltotta ki, és a X. század végén a horezmieknek el kellett hagyniuk a kazár birodalmat. Nyugat felé vándoroltak, s ez a magát kavarnak nevező népcsoport Magyarországon telepedett le.

Szereda asszony elbeszélésének tudományos hitelét természetesen ellenőrizni nem tudom, nem is a feladatom. Vámbéry bizonyára nagy érdeklődéssel tanulmányozta volna, ha a maga idejében megismertetik vele. És talán történész utódai is érdeklődéssel fogadják khivai kollégájuk elgondolását.[18]

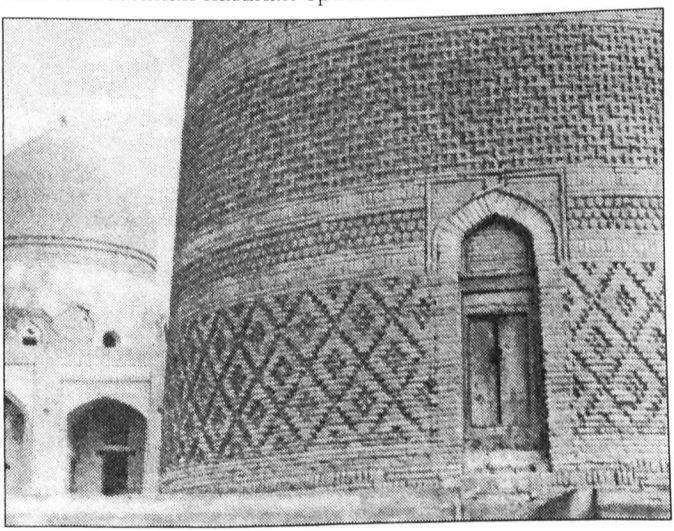

Köszörűs a bazár mellett

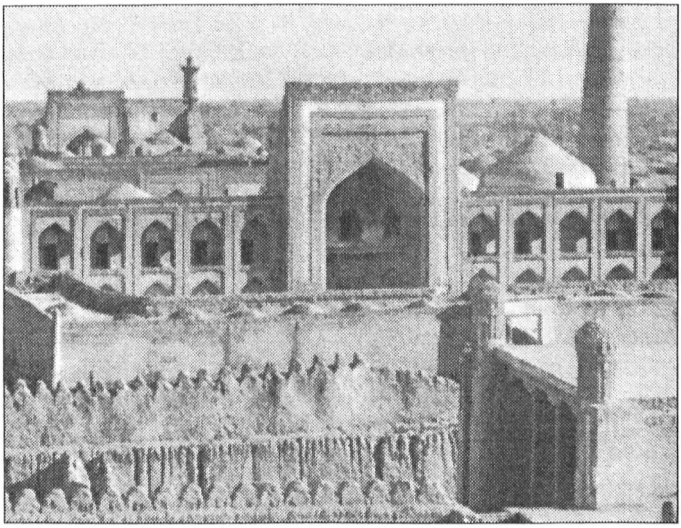
Mi felvételeink során sok egyéb hasznos felvilágosítást kaptunk Szereda asszonytól. Pontosan megjelölte például, hogy merről, milyen úton, melyik kapun lépett Vámbéry Khivába. S ezt ennek megfelelően fényképeztük le Vámbéry-portréfilmünk számára.

Khivában, a mohamedán vallásos életnek ebben a nevezetes központjában kilencvennégy mecset és hatvanhárom medresze állt. Ezek évszázadok alatt épültek, a legrégebbiek a X. században, míg a város legmagasabb minaretje, az Iszlam-Hodzsa a XX. század elején, 1908-ban. S mégis, a szinte érintetlenül fennmaradt és a legnagyobb gonddal rendben tartott műemlék város bámulatos stílusegységet mutat. A mohamedán középkor megmaradt itt lényegében változatlanul az októberi forradalomig. S változatlanul őrizte egységes stílusát az építészet és díszítőművészet is.

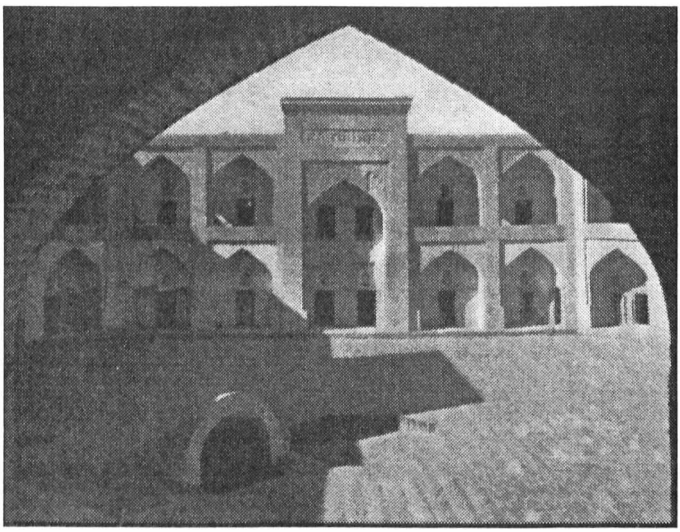
Ma nem Khiva, hanem a szomszédos Urgencs a horezmi terület székhelye, s az iparosítás is a terület más városaiban folyik. Ilyen módon is őrzik ezt a páratlan műemléket. S Vámbéry írásai benépesítik, eleven élettel töltik meg a ma már múzeumnak használt épületeket.

A Kalján mecset részlete

Medresze (Khiva)

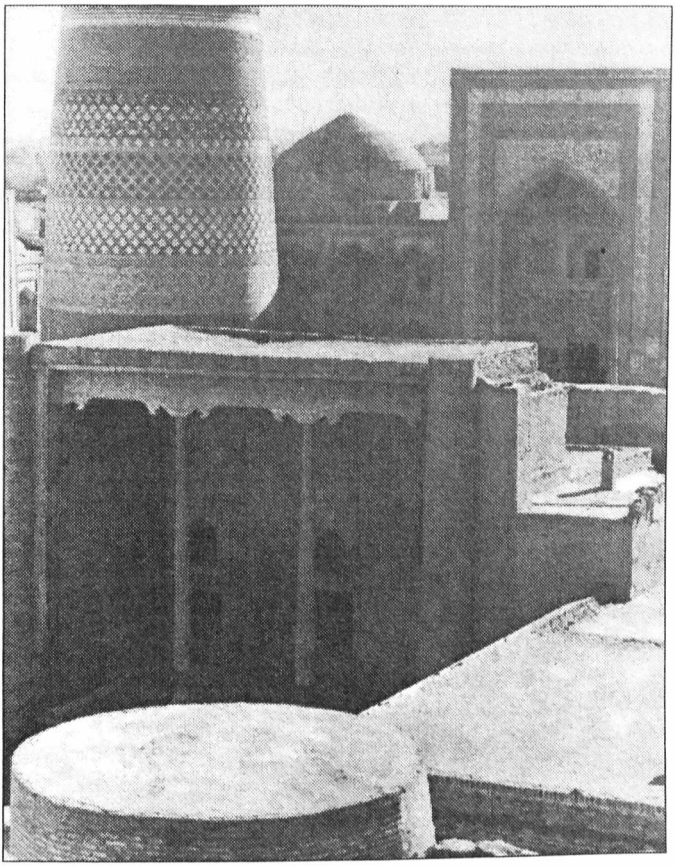
A medresze udvara

A KHIVAI UDVAR

„Valami elvakító, elkábító, bámulatra ragadó nagyszerűséget ne várjon senki, de mégis megérdemli a fáradságot, hogy minket az olvasó Khiva görbe utcáin és az ívezett Bazáron át az Arkba (királyi-vár) kísérjen. Mint a közép-ázsiai fejedelmek minden lakhelye, úgy e vár is hatalmasan meg van erősítve és kettős kőfal veszi körül. Egy keskeny kapun át az első udvarba jutunk, mely tömve van testőrséggel, más katonákkal és szolgákkal. A bemenet közelében két hosszú csövű ágyú van felállítva, melyeket a hatalmas Nadir[19] *hozott ide, és a gyors visszavonuláskor kénytelen volt itt hagyni. Igen csinos, részarányos épületekkel vannak díszítve s úgy látszik, hogy Delhiből származnak. Ha a második kapun is áthaladunk, egy más, kissé már téresebb udvarba jutunk, melynek egyik végén egy jelentéktelen, nyílt kocsiszínhez hasonló épület áll, melyben a magas hivatalnokok töltik hivatalos óráikat a Mehter (belügyminiszter) elnöklete alatt. Ezen épülettől balra egy őrtanya-forma ház fekszik, melyben nappal különféle szolgák, poroszlók és hóhérok tanyáznak s várják a fejedelmi parancsokat. E két helyiség között egy szerény ajtócska a khivai felség tulajdonképpeni lakába vezet. Ez, miként a város többi házai, kívülről egy nyomorult agyagkunyhóhoz hasonlít, természetesen ablakok nélkül; hanem a belseje sem árul el valami nagyszerű fényűzést, s a háziúr fejedelmi állására csakis a nagyobb és becsesebb szőnyegek, egynéhány kerevet és kerek párna (vánkos) s egy jó rakás málha emlékeztetnek, melyek a helyiségek egyedüli bútorzatát képezik. A szobák száma igen csekély, s mint mindenütt, úgy itt is két részre van különítve az egész épület: a Haremre (női lakosztály) és a Szelemdsajra (elfogadó terem).*

Szemeink sehol se találkoznak valami különös pompával. Csakis a szolgacsapat különbözteti meg az uralkodót a közönséges emberektől, s egyetlen hatalmi jelvénye csak az inasokból áll. Ezeket is szemügyre fogjuk venni egy kissé. A háztartás élén a Desztur khandsi áll (szóról szóra: asztalterítő), kinek tulajdonképpeni hivatala abban áll, hogy a

királyi asztalra felügyel. Az ebédnél is jelen szokott lenni teljesen fölkészülve és díszruhában, s a többi szolgák felett való főfelügyelet is rá van bízva. Utána következik a Mehrem, egy neme a hivatalos udvari szolgának (valet de chambre in officio), de voltaképpen több mint titkos tanácsos, mivel a házi ügyeken kívül államügyekbe is beleavatkozik és az előbbivel együtt királyi urára leghatalmasabb befolyást gyakorol. Következnek mármost a többi szolgák, akik közül mindenkinek megvan a maga meghatározott foglalkozása. Az Aspez vagy szakács ételeket készít, az Asmehter pedig fölhordja azokat. A Serbetcsi nemcsak teát, szörbetet, s egyébféle italokat készít, hanem azonkívül jártasnak kell lennie sokféle bájitalok (elixír) és csodás decoctok előállításában is. A Pajeke a Csilinre (pipa) visel gondot, mely az udvarnál aranyból vagy ezüstből készíttetik és amelyet minden megtömés alkalmával friss vízzel kell megtölteni. Közép-Ázsia többi udvarainál e hivatal nem létezik, mert a dohányt a törvény szigorúan tiltja. Az igaz, hogy öltözőszobája (budoir) a tatár fejedelem őfelségének nincsen, de azért toilettjével mégis elég szolgálatkész szellem van elfoglalva. Mialatt a Silapcsi térden állva a mosdótálat tartja, addig a Kumgandsi (kannatartó) ezüst- vagy aranyedényből vizet önt és a Rumaldsi azonnal kész az ujja hegyével tartott törölközőkendőt fejedelmének átnyújtani, mihelyt az előbbiek visszavonultak. A khánnak egy külön Serteras (fejborotváló) van, kinek gyors ujjakkal s ügyes kezekkel kell bírnia a koponyanyomogatásra, mely Keleten mindenfelé közkedvességű, azonkívül van a fejedelemnek egy Ternakcsija, vagyis körömlevágója, egy Khadimdsije, ki őfelségének a hátát szokta megdögönyözni, s rajta keresztül-kasul térdelni, hogy tagjai ropogjanak, ha a khán hosszas fáradság után tagjai megropogtatása által akarja magát kipihenni. Végre még van egy Tösekcsije is, egy ágyvetője, kinek az a hivatása, hogy a puha nemezdarabokat vagy mádráczokat éjjel elegyengesse. A pompás nyeregszerszámok és fegyverek a Khaznadsi (kincstárnok) felügyelete alatt állanak, aki nyilvános kilovaglások alkalmával az uralkodó közelében szokott menni. A Dsigadsi vagy kócsagtartó a szolgaszemélyzet élén halad.

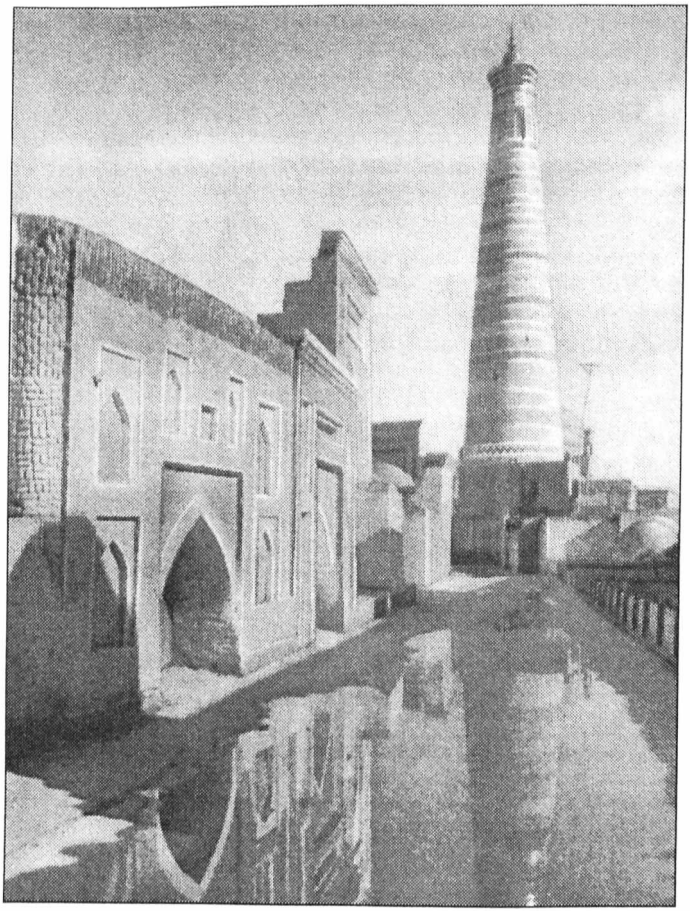
A Kalta Minar – a befejezetlen minaret

A fejedelem ruházata és ételei csak igen keveset különböznek azoktól, melyeket gazdag kereskedők vagy előkelő hivatalnokok házaiban találhatunk. A király ugyanolyan nehéz juhbőr sapkát, ugyanoly esetlen s több rőfnyi vászonkapczával teletömött csizmákat, éppen olyan vastag bélésű karton- vagy selyemkabátokat visel, mint alattvalói, s éppen oly rettenetesen izzad e szibériai öltözékben a nyomasztó

júliusi hőség miatt, mint amazok. Egészében véve a kharezmi fejedelem sorsa éppen oly kevésbé irigylésre méltó, sőt mondhatnók, sokkal silányabb, mint a többi keleti fejedelmeké. – Oly országban, hol rablás és gyilkolás, féktelenség és törvénytelenség napirenden vannak, a fejedelem személye a túlságos félelem és páni rettegés miatt, melyet annak szükségképpen ébresztenie kell, bárminemű érzelmet képes előidézni, csak ragaszkodást és szeretet nem. Sőt legközelebb álló környezete is fél tőle korlátlan hatalma miatt, és rokonai éppen úgy, mint saját neje és gyermekei is gyakran leskelődnek élete ellen. Amellett az uralkodó kénytelen az iszlám erényesség és özbeg szokás és erkölcs mintaképe lenni, mert őfelségének minden legkisebb, legjelentéktelenebb vétsége azonnal a városi pletyka tárgyává lesz, s jóllehet senki se merészli a fejedelemnek még nagyobb hibáit is ócsárolni, mindamellett is az ily tények miatt a befolyásos Mollahok sértve veszik ki magokat, ami pedig egészen a fejedelem érdeke ellen van.

Mint minden igazhívő, úgy a khán is tartozik napfelkeltekor ágyát elhagyni, s a gyülekezetben a reggeli imánál jelen lenni. Ezután, mely egy fél óránál tovább tart, egy nehány csésze teát iszik, mely zsírral és sóval van fűszerezve s melyre gyakran több tudós Mollah is meghívatik, akik aztán a szent törvények magyarázgatásával vagy bármi más vallásos kérdés megvitatásával, melyhez őfelsége természetesen csak nagy ritkán ért valamit, szokták a reggelizést élénkíteni. A mélybeható vitatkozások az álmot lassanként előcsalogatják, s miután a khán hatalmasan horkolni kezdett, a tudós világ visszavonul. Ezt reggeli álomnak nevezik, mely rendszerint két-három óráig tart. A fölébredés után kezdődik a miniszterek s más magas hivatalnokok Szelamja (elfogadás). A khán teljesíti uralkodói tisztét, tanácskoznak a tervezett rablótámadások felett, magas politikát űznek a szomszéd Bokharát, a Gomud-[20] és Tsaudorturkománokat, kozákokat és mostanság hihetőleg a mind közelebb-közelebb nyomuló oroszokat illetőleg is; vagy számadásra vonják a tartományok kormányzóit, és a kiküldött vámhivatalnokokat, kik a legnagyobb pontossággal tartoznak a fölszedett pénzről számolni, mert a legcseké-

lyebb hibánál is könnyen az történhet a feleletre vont egyénnel, hogy feje nélkül lesz kénytelen eltávozni. A több óráig tartó kormányügyek elintézése után szolgálják fel a tulajdonképpeni reggelit, mely nagyobbára könnyebb ételekből áll, természetesen egy özbég gyomorra nézve »könnyebbek«-ből, mert ő khivai fölségének Dejeuner a la fourchette-je (villásreggeli) nálunk több izmos hordárnak is elég lenne. Az evés alatt minden jelenlevő tiszteletteljesen körülállva tartozik végignézni azt, s csak annak bevégezte után szólíttatik fel nehány kegyenc a leülésre, hogy az uralkodóval nehány partie sakkot játszódjanak, amely mulatság egészen a déli imáig tart. Ez utóbbi körülbelül egy óráig folyik. Annak bevégezte után őfelsége az előudvarba megy, ott egy lépcsőzetes magaslaton helyet foglal s kezdődik az Arz (nyilvános kihallgatás), melyre a népnek minden rendje és osztálya, férfiak, nők, vagy gyermekek, a legnagyobb pongyolában vagy félmeztelenül is, megjelenhetnek. A bemenetnél tolongó sokaság kiáltozva, ordítozva várja a kihallgatást. Mindenik magára bocsáttatik be; egészen közel járulnak az uralkodóhoz, előterjesztéseikben egészen fesztelenek, kérnek, néha ellenvetéseket is tesznek, sőt igen gyakran a leghevesebb szóvitába bocsátkoznak a khánnal, vele, kinek egyetlen intése elég arra, hogy bárkit is a legkisebb ok nélkül a hóhér kezére juttasson. Kelet a legszembeszökőbb ellentétek országa volt mindig s az jelenleg is. A tapasztalatlanok ez eljárást igazságszeretetnek tarthatják, én részemről semmi egyebet nem látok benne, mint szeszélyességet, mert egyiknek meg van engedve, hogy a királyi tekintéllyel a legdurvább szavakban dacolhasson, míg a másik éltével lakol, ha az illemet a legkisebb mozdulatával megsérti. Az Arzon nemcsak nagy szereket intéznek el, nemcsak halálítéleteket hoznak s hajtanak végre, hanem gyakran a legaprólékosabb czivódásokat is, mint például házasfelek között, elintézik. Egy szomszéd bepanaszolja a másikat egynéhány krajcárért, egy szomszédasszony a másikat egy lopott tyúkért; senkit sem szabad visszautasítani. A khán elküldhet később valakit a Kadihoz (bíró), de előbb ő maga kénytelen kihallgatni. Csak a késő délutáni ima vet véget a fárasztó foglalkozásnak. A későbbi órákat sétalo-

Az Iszlám Hodzsa minaret (Khiva)

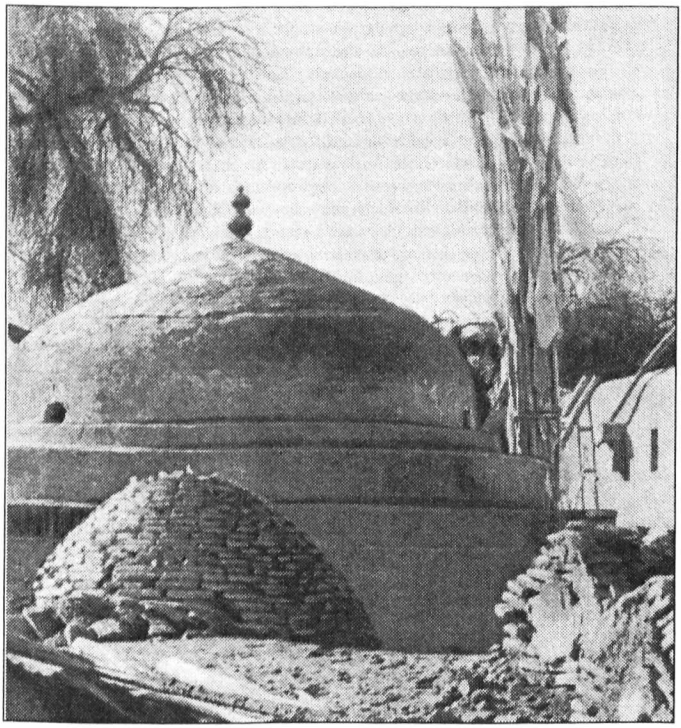
vaglásra fordítják a városon kívül, de a fejedelem közel naplemente előtt vissza szokott térni. A negyedik, az esti ima, hasonlóképpen társaságban végeztetik, s azután a fejedelem estebédjére vonul vissza. A vacsora leggazdagabb s tovább is tart, mint a többi étkezések. Khiva és Bokhara fejedelmei csak ritkán élnek szeszes italokkal, bárha a királyi

család többi tagjai és az ország nagyjai e tekintetben a kelleténél is tovább mennek. A vacsora után énekesek és zenészek vagy szemfényvesztők jelennek meg, akik egynehány darabot adnak elő. Az elsőbbeket kivált Khivában igen kedvelik és művészetük miatt Turkesztánban, sőt az egész iszlamhitű Kelet-Ázsiában a leghíresebbek. A hangszert, melyen művészkednek, Girdseknek nevezik. Az általában véve a mi hegedűnkhöz hasonlít, csakhogy hosszabb a nyaka, s egy sodrony- és két selyemhúrja van: vonója is hasonlít a miénkhez. Ezenkívül van még Tambur kopoz (koboz) és Dutara[21] *is, melyeket a Bakhsi dalainak kísérésére használ.*[22] *A közönséges életben csak mindennapi hősöket énekelnek meg, ellenben a királyi udvarnál többnyire*

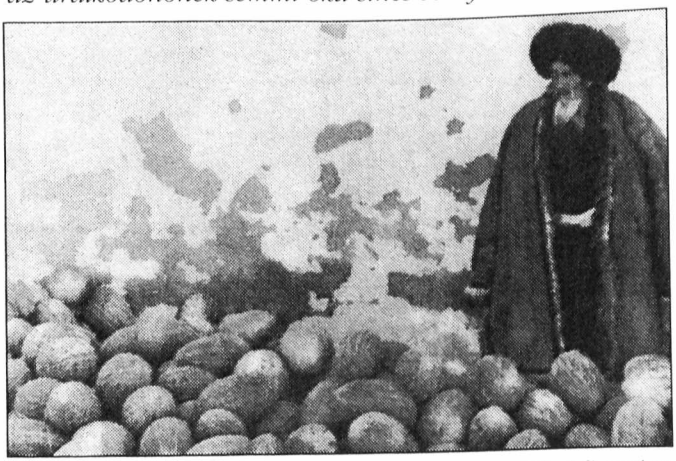
Öreg üzbég jellegzetes khivai kalapban

Nevaiból s a perzsa költőkből vesznek át ghazeleket, s minthogy az ifjú hercegeket a zeneművészetben is oktatják, néha a khán őket is fel szokta szólítani, hogy magukat vagy magánosan vagy az udvari dalnokok kíséretében produkálják. Különös vidámságot és jó kedélyt, miként az a teheráni lakosoknál s a Boszporusz melletti palotákban otthonos, az özbegi fejedelmek udvaránál nemigen találunk; az itt ismeretlen, vagy legalábbis nincs gyakorlatban. A tatárok nemzeti jelleme főképpen a komolyságban és szilárdságban áll; a táncolás, ugrálás és bármi egyéb csintalanság szerintük csak asszonyhoz vagy gyermekhez méltó. Nem is láttam soha egyetlenegy előkelő özbéget sem szerfölött nevetni.

Dervissíremlék

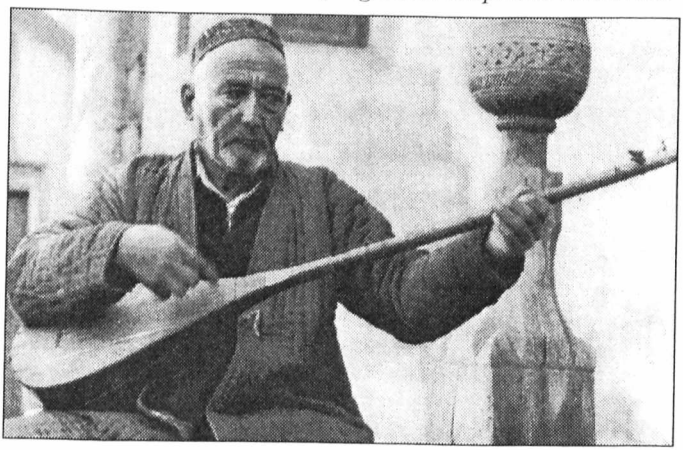
Naplemente után mintegy két óra múlva az uralkodó a hárembe vagy hálószobájába vonul vissza, és ezzel a khivai fejedelem mindennapi munkája be van végezve. A hárem itt a világért sem az, ami a török vagy perzsa udvaroknál. A nők száma csekély, a háremélet tündérszerű színezete egészen hiányzik, minden a legszigorúbb szűziességre és erkölcsösségre van számítva és e tekintetben a khivai udvar felette is áll a többi keleti udvaroknál. A jelenlegi khánnak csak két törvényes felesége van, bárha a Korán négyet enged meg. Ezek mindig magából a királyi családból választatnak, s nagyon ritka eset, hogy egy magasabb hivatalnok leányát, ki nem tartozik a családhoz, e méltóságra fölemeljék. Bárha a fejedelem neje felett éppen úgy, mint minden alattvalója felett, korlátlanul uralkodik, mindazonáltal neje, ha valami különös vétket el nem követett, szelídebb bánásmódban részesül. De címe, vagy valami más előjoga éppen nincs; udvartartása csak annyiban különbözik a többi háremekétől, hogy neki több cselédje és rabnője van. A nőcselédek rendesen hivatalnok nejei és leányai, a rabnők pedig perzsa nők s egynehány fekete arab nő; s minthogy ezek, főképpen Iran leányai, testi szépség tekintetében az özbég dámáktól nagyon hátra állanak, így az uralkodónőnek semmi oka sincs vetélytársaktól tartani.

Khivai dinnyeárus

Ami a külvilággali érintkezést illeti, e tekintetben a khivai fejedelemnők sokkal inkább meg vannak szorítva, mint Kelet többi uralkodónéi. Az említett szüzesség törvényei követelik, hogy a nap legnagyobb részét a háremben töltsék, ahol cicomára és öltözködésre a lehető legkevesebb időt pazarolnak; de nem is igen sok pazarolni való idejük van a hárem hölgyeinek, minthogy egy országosan divatozó szokás azt követeli, hogy ruhákat, szőnyegeket s egyéb kelmeket, miket a fejedelem használ, ha nem is mind, de legnagyobb részét, saját felesége készítse el. Ez hatalmasan emlékeztet a régi patriarchális életmód szokásaira, melyből Turkesztán, durvasága dacára is, még elég sok kedves vonást őrzött meg.

Sétákat és kirándulásokat a khivai fejedelemnő csakis a város közelében fekvő kéjlakokba és nyári palotákba tehet, amely alkalommal sohasem lóháton megy oda, mint az Perzsiában közönséges szokás, hanem egy tarkára festett, vörös szőnyegekkel és posztókkal bevont és elzárt nagy szekérben. A jármű előtt és után egynehány lovag baktat, kik fehér botokkal vannak ellátva. Útjában mindenki tiszteletteljesen áll fel üléséről s mély hajlongással üdvözli őt. A szekér belsejébe merész vizsgatekintetet vetni senkinek sem jut eszébe; nem is érne semmit, a gondos elleplezés miatt. Kü-

Öreg népzenész (Khiva)

lönben egy ily merész tett nemcsak az uralkodó nejénél, hanem minden más hivatalnok nejénél is halált vonna maga után. A perzsa királynő sétalovaglása alkalmával a számtalan Ferras (szolga), kik a menetet megnyitják, a kíváncsi néptömeget jobbra-balra bőven osztogatott csapásokkal szokta elűzni. De a komolyabb természetű özbégeknél erre nincs szükség, mert a háremélet ott nem oly szigorú, s jól tudjuk, hogy minél elnézőbbek a törvények e tekintetben, azoknak megszegései is annál ritkábbak.

Nyáron át a királyi család Rafenekben és Tashauzban, két közelfekvő kéjlakban tartózkodik, melyek régibb fejedelmektől perzsa ízlésben építtettek s ablaküvegeik és tükördarabjaik által tűnnek fel, főképpen ez utóbbiak a khivaiak szemében nagy fényűzési cikk gyanánt szerepelnek. Tashauz nincs minden ízlés nélkül építve. A kastély egy tágas kertben áll, nehány víztartója is van s erősen emlékeztet a nigarisztami kastélyra, mely Teherán kapui (Simran) közelében fekszik. A telet a városban töltik, de még itt is többre becsüli ő özbegi felsége a falakon belül felütött sátort, ami különben nem mutat rossz ízlésre, mert a kerek, hófehér posztóból készült lakás, melynek közepén barátságos tűz lobog, nemcsak hogy éppen oly meleg, mint bármely kőépület, hanem azonkívül valami sajátságosan vonzó is van benne, és nem gyakorol olyan mogorva, barátságtalan benyomást, mint Turkesztán ablaktalan agyagkunyhói."[23]

Jegyzetek

1 Germanus Gyula (1884–1979), turkológus, arabista. Vámbéry tanítványa volt. Részt vett az 1908. évi ifjútörök forradalomban; halálra ítélték, de a forradalom győzelme után szabaddá lett. 1912 és 1948 között az időközben a Közgazdasági Egyetembe tagozódó Keleti Kereskedelmi Akadémia tanára, 1948 és 1964 között az Eötvös Loránd Tudományegyetem Sémi Filológiai és Arab Tanszékének professzora. 1929 és 1932 között Indiában oktatott, és ekkor vette fel az iszlám vallást s az Abdulkarím nevet. 1935-ben teljesítette a mekkai zarándoklatot, amelyet később többször megismételt.

2 Személynév, elvégre muzulmánról van szó.

3 Dervisruhában ..., pp. 165–166.

4 Érdekes, hogy a nyugati tudományosság, s végül maga Vámbéry is ezt a művét tartotta a legsikerületlenebbnek.

5 A tádzsik Maszdzsid-i Kalon csak annyit jelent, Nagy Mecset, de orosz közvetítéssel, tévesen, a mecset nevévé vált.

6 A Számánida dinasztia 819 és 1005 között uralkodott Transzoxániában, az Amu-darja és a Szir-darja közötti folyóközben és Irán északkeleti tartományában, Horaszánban. Fővárosuk, Buhara 999-ben került a török karahanidák kezére. Szamanida vezír volt al-Dzsajháni, aki először adott hírt a honfoglalás előtti magyarokról.

7 Helyesen iszlám vallás. A muzulmánok sértőnek tartják, ha mohamedánnak nevezik őket, mert ez azt a benyomást keltené, hogy ők Mohamed prófétát imádják, holott ezt az iszlám tiltja.

8 Tadzsikul: Minora-i kalon, 'nagy minaret'.

9 Dervisruhában..., p. 368–369.

10 Dervisruhában ..., p. 215.

11 Dervisruhában ..., p. 234.

12 Azóta már emléktábla jelöli egykori lakását a Duna-parton.

13 Dervisruhában, p. 209–210.

14 Dervisruhában ..., p. 200; Naszrulláh emír (1827–1860) 1842-ben foglalta el a Ferganai-medencében elterülő Kokandi kánság hasonló nevű központját.

15 Ajní: Buhara, p. 263–268, kihagyásokkal.

16 Dervisruhában ..., p. 207–208; alaman, türkmén 'rablóportya'.

17 A Khivai kánság a XVI. században I. Ilbarsz (1512–1525) uralma alatt alakult ki, s I. Arab Mohamed kán (1603–1623) uralma alatt került Urgencsből Khivába a központja, az Amu-darja folyásának megváltozása miatt. Vámbéry utazása idején az 1804-ben uralomra jutott Kungrád törzs dinasztiája uralkodott a kánságban.

18 Az itt felsoroltak közül valóban tudjuk, hogy a kabarok élén álló Aba Sámuel király (1042–1044) családjának volt horezmi kapcsolata. Horezmmel egyébként a tatárjárásig élénk kapcsolatot tartottak a magyar uralkodók. Valószínűtlen azonban a horezmiek hurri származása, illetve a kazár kettős királyság és a kabarok horezmi eredete. A kazárok valóban kiterjesztették fennhatóságukat a Horezm környéki sztyeppékre, de nem az igazi horezmiekre. Buran horezmi vezér a történelemben ismeretlen. Neve mögött valószínűleg Bulan kazár király nevét kell keressük, aki a kazár uralkodók közül először tért zsidó vallásra. Az al-Arszífa névben a magyarországi jászok nevével rokon ász népnév őrződött meg, s a muszlim források szerint valóban a kazár kagánok horezmi eredetű fizetett muszlim zsoldosait jelölték e névvel. Kutajba ibn Muszlim, Horaszán híres arab helytartója volt.

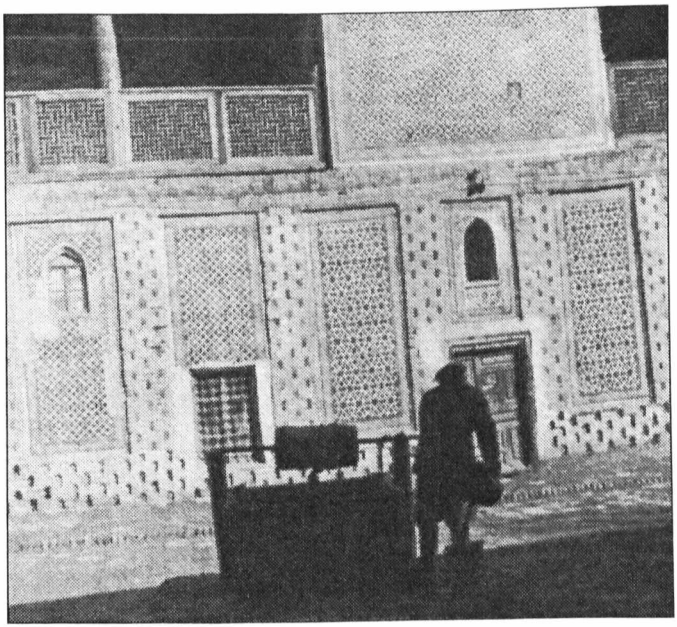
19 Az Indiát is meghódító Nádir perzsa sah 1740-ben vezetett hadjáratot Közép-Ázsiába.

20 Helyesen: Jomud.

21 A dutar kéthúros pengetős hangszer, amely a mai napig népszerű a türkmének között.

22 A bakhsi itt énekest jelent.

23 Dervisruhában..., p. 173–179.

Khivai utca

4. Afganisztán – bércek és sivatagok országa

Taskent, a jól ismert repülőtér, ahol az utóbbi hetekben már egyre természetesebben hangzik: „Újra megjöttek a magyarok!" Hiszen annyiszor jöttünk, mentünk, indultunk, érkeztünk, szálltunk át különböző irányokba! Annyira ismerjük már az óriási repülőteret és személyzetét, hogy természetes biztonsággal lépkedünk fel a lépcsőn, elfoglalni helyünket a Kabul felé induló gépen.

S itt, a lépcsőn ér bennünket az első meglepetés. Ki jön velünk szembe lefelé a kis táskájával és nagyon gondterhelt arccal? Mian Ahmad, a Budapesti Műszaki Egyetem afgán mérnökhallgatója. De hiszen neki már napok óta Kabulban kellene lennie, hogy stúdiónk helyettes vezetőjével és gyártásvezetőnkkel afganisztáni felvételeinket készítse elő! Igen, de Moszkvában nem kapott helyet a kabuli gépen. S addig várt a következő gépre, míg a véletlen folytán itt összefutottunk.

Kölcsönös csodálkozás, öröm, ölelkezés. S most már együtt sietünk a váróterembe, ahonnan majd hivatalosan felvezetnek a gépre. De még le sem ülhetek, amikor hívnak.

– Ugye, az önöké ez a bőrönd?

– Nem – mondom –, nem a mienk!

Azután figyelmesebben megnézem, és észreveszem rajta Mian barátunk nevét. Úgy látszik meglepetésében a lépcsőn felejtette. S a nagy tömegben valamelyik utastársunk észrevette, és utánunk hozta. Mentegetőzöm, de női alapossággal megmossák a fejemet:

– Aztán ha elveszett volna, rajtunk keresnék!

Taskent. Aliser Navoi, a nagy üzbég költő szobra

Elvámolják csomagjainkat, beléphetünk a tranzitterembe. Itt találkozunk munkatársainkkal, akik most érkeztek a kabuli géppel. Ezt viszont jól kiszámítottuk! Vitéz Gábor, stúdiónk helyettes vezetője és Florek Magda – gyártásvezetőnk – ezzel a géppel jöttek vissza Taskentbe. S most a gép indulásáig és az ő csomagjaik elvámolásáig még körülbelül félóra időnk van. Ezalatt, ha nagyon gyorsan beszélnek, éppen beszámolhatnak arról, hogyan sikerült előkészíteniük utunkat. Tekintve ugyanis, hogy kevés idő és még kevesebb pénz állt rendelkezésünkre, úgy határoztunk, hogy ők megszervezik a munkát, és lehetővé teszik, hogy mi azonnal forgatni kezdhessünk. Mialatt ők Afganisztánban előkészítenek, mi Üzbegisztánban forgatunk, így a lehető legjobban kihasználjuk az időt. Persze ehhez nekik Mianra is szükségük lett volna, aki most meséli el dióhéjban késése okait. Mégis, nélküle is hasznos munkát végeztek, megtárgyalták az illetékesekkel terveinket, s úgy fest, hogy minden rendben. Holnap már forgatnunk is kell. Éppen az évente egyszer ismétlődő, nagy lovasjáték napjára érkeztünk.

De már szólítanak bennünket, azonnal indul a gép. Menynyire hasznos, hogy Magda az írásbeliség híve – ez most derül ki. Egy kis füzetbe gondosan beleírt mindent: észrevételeiket, tapasztalataikat, a megismert személyek nevét, a tárgyalások tartalmát, a néhány napos előkészítő munka teljes eredményét. S miközben gyorsan búcsút veszünk, ezt a kezembe nyomja.

S már repülünk is az afgán Ariana légitársaság nagy gépén. Repülünk egy ismeretlen, és talán éppen ezért annyira vonzó ország felé.

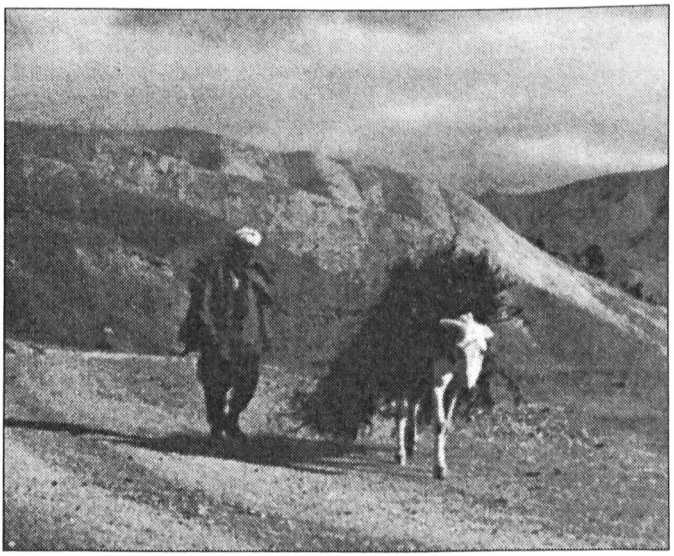
Október 13-a van. Derűs, napsütötte, nálunk nyár végének számító idő. Mélykék ég vesz bennünket körül. Hiszen itt, Ázsia közepén mindig kékebb az ég, mint Európában. Tisztább a levegő, erősebbek a nap sugarai, nélkülözhetetlen kellék a napszemüveg.

Alattunk Tadzsikisztán, majd Afganisztán. A Pamír. Sziklák, egymást követő csúcsok, havasok. Olyan csodálatos látvány innen felülről a hegyek egyre sűrűbb labirintusa, hogy csak ímmel-ámmal fogyasztjuk az elénk tálalt ételeket és italokat, a gondosan szervírozott ebédet.

S közben még át kell futnom a kis füzetnyi feljegyzést is, amely azért nyugtalanító információkat is tartalmaz. Ebből még egyáltalán nem derül ki, hogyan sikerül Kabulból, a fővárosból az ország másik végébe, Herat városába és környékére eljutnunk, amely Vámbéry száz év előtti útjának színhelye.

Az Afgán Királyság közlekedési viszonyairól már részletes felvilágosítást kaptunk Mian barátunktól. A repülőjáratokon kívül, amelyek az országot a világgal kötik össze, a belső közlekedés legfontosabb eszköze még ma is a teve, a karaván. Vasút nincs. Autót lehet bérelni Kabulban, ha elég rá a pénzünk, de ez nagyon bizonytalannak látszik.

Pedig mindenképpen el kell jutnunk Heratba! Ez utunk fő célja, hiszen Vámbéry heteket töltött itt, s a portréfilmhez nagyon érdekes anyagot adhat a város és környéke. De ezenfelül is fel kell használnunk a rendelkezésünkre álló tíz-tizennégy nap minden percét. Talán sikerül a Vámbéry-portréhoz készítendő felvételek mellett képet adnunk erről az annyira kevéssé ismert országról.

Rőzsét hordó szamár (Afganisztán)

Mindössze két órát repültünk, s már szállunk is lefelé Kabulban.

A repülőtéren annyian várnak bennünket, hogy hirtelen nem is tudjuk áttekinteni. Mian Ahmad egész családja, nagyszámú rokona mind kijött, hogy üdvözölje a hosszú évek után először hazalátogató fiatalembert. Hogy milyen szoros a családi kapcsolat ebben a patriarchális országban, az már a megérkezés pillanatában azonnal szemünkbe tűnik.

Ezenkívül vár bennünket egy jóképű fiatalember, Kabir Durani operatőr, a filmgyár képviselője. Moszkvában tanult, jól beszél oroszul. Az ő kíséretében először az Afgán Filmstúdió néhány hónapja felépült, jól berendezett kis épületébe megyünk, ahol szívélyesen fogadnak s felajánlják, hogy Durani, aki jól ismeri az országot, segítségünkre lesz a felvételek során.

A légitársaság szerény kis szállodájában kapunk szobát. Gyorsan lerakjuk a holminkat, s a késő délutáni órákban elindulunk a városba türelmetlen kíváncsisággal, az első ismerkedés, első találkozó lázában. Mian barátunk közben hazasietett, de este visszajön, hogy megbeszéljük a további teendőket.

Az első találkozó Kabullal a vártnál is sokkal nagyobb hatást tett ránk. A keleti város színeinek, a változatos embertípusoknak, a fátyolos és fátyol nélküli nőknek, az érdekes árukkal, szőnyegekkel, régi fegyverekkel, ékszerekkel tömött kirakatoknak olyan sokasága zúdult ránk egy-két óra alatt, hogy valósággal felgyújtotta a fantáziánkat. Úgy éreztük magunkat, mintha az *Ezeregyéjszaka* régi városaiban bolyonganánk, s ráadásul Harun al Rasidként álruhában, mert zavartalanul jöhetünk-mehetünk, nézelődhetünk, bámulhatunk, senki ránk sem hederít. Rajtunk kívül ugyanis elég szép számú európait vagy talán amerikait vonzott ide a különös látnivaló, a Kelet hamisítatlan levegője, a helyi szokások, különlegességek vagy a csodálatos tájak, műemlékek varázsa.

Amint besötétedett, az árusok a hiányos közvilágítás kiegészítésére gyertyákat, lampionokat gyújtottak, s ettől még különösebbé vált az utca képe, még inkább felidézte a régi Keletet.

Sokáig bolyongtunk, úgyhogy már szinte futnunk kellett a szállodáig, mert nem akartuk várakoztatni Mian barátunkat. Ezen az estén végleg megérlelődött bennünk, hogy erről az ismeretlen világról képet kell adnunk, filmet kell készítenünk azokon a felvételeken kívül is, amelyek Vámbéry-portrénk számára szükségesek.

Szobánkban elővettük a térképet. Herat városába, az ország másik szélére mindenképpen el kell jutnunk. Két út vezet oda: az egyik északon, a másik délen. A déli most készült el, kitűnő autóút, az ország életében az első. Hossza mintegy kétezer kilométer. Az északi út ugyanilyen lesz két-három év múlva, így az autóút körülöleli majd az országot. De most még csak Mazar é Sharif városáig ér el. Onnan csaknem járhatatlan út vezet Heratig, nagy hegyeken és homoksivatagokon át. Azt a talajt csak terepjáró autó bírja. De ugyanakkor az az út a legérdekesebb, természeti szépségekben, színes, a sokszor egészen vörös árnyalatú hegyekben és műemlékekben leggazdagabb. És arra vezet az ősi karavánút, amely ma is nagyon forgalmas, ahol ma is tevéken szállítják többek között a szőnyeget s a karakül birka szőrméjét, amelyből a perzsabunda készül. Tehát ha érdekes és tartalmas filmet akarunk készíteni, nem hagyhatjuk ki az északi utat. És Vámbéry is éppen arra járt: Mazar é Sharif városáig ér el. Onnan csaknem járhatatlan út vezet Heratig, nagy hegyeken és homoksivatagokon volt a legkeletibb város, ameddig eljutott. Itt felkereste Ali, Mohamed unokaöccse híres, remekbe készült mecsetjét.[1]

Számolni kezdtük az időt és a pénzt. Tizennégy napnál tovább semmiképpen sem maradhatunk, mert még be kell fejeznünk a felvételeinket Üzbegisztánban, s már így is fenyeget a gyorsan közelítő tél. Márpedig ha végig akarunk menni a nehéz északi úton, az barátaink véleménye szerint még akkor is igénybe vesz tizennyolc napot, ha a gyorsan járható déli úton jövünk vissza. Ami pedig a pénzt illeti, tekintve, hogy az autó bérét, a benzint, a sofőrt és szállodát nekünk kell fizetni, hát a dolog teljesen reménytelennek látszik. Pénzünk az út felére sem elég.

Operatőr barátaim teljesen elcsüggedtek. Úgy látszik, csak itt Kabulban és a környékén készíthetünk néhány fel-

vételt. Bánatukban lefeküdtek, s a mozgalmas nap után pillanatok alatt aludtak, mint a tej, bár Afganisztánról lévén szó, találóbb az a hasonlat, hogy: mint a bunda.

Engem javíthatatlan optimizmusom ezúttal sem hagyott cserben. Még sokáig számoltam, tanácskoztam Miannal. Elhatároztam, hogy tervünktől nem tágítunk, s valami módon megteremtjük az előfeltételeket.

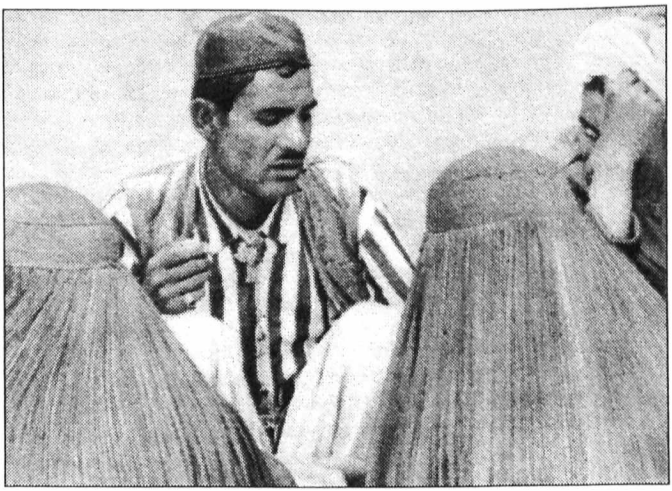
S Vámbéry, akinek emléke ide csábított bennünket, ezúttal is segített. És senki se higgye, hogy csak képletesen – nem, a szó legszorosabb értelmében kihúzott bennünket a csávából.

Falusi kislány (Afganisztán)

Amikor ugyanis egy nyugtalan, álmatlan éjszaka után másnap reggel arra az elhatározásra jutottam, hogy felkeressük az afgán turistatársaság vezetőjét, s a filmünkből küldendő színes kópia ellenében gépkocsit kérünk tőle az útra, barátaim valamennyien kétkedve ingatták a fejüket. Magam is csak rutinból, a vállalkozás esélyeinek növelése érdekében mutattam teljes biztonságot. S amikor leültünk a rokonszenves, idős afgánnal szemben, s elmondtuk, hogy mi Vámbéry nyomait követjük itt, s róla készítünk filmet, egyszerre felderült az arca. Olvasta, jól ismerte Vámbéry könyveit, s mélyen egyetértett vállalkozásunkkal. Majdhogynem maga ajánlotta fel a segítségét. Néhány perc alatt megállapodtunk, s már volt kocsink: egy kitűnő, a legnehezebb terepet is jól bíró Landrover. Igaz, hogy csak két nap múlva, s így a rendelkezésre álló idő tíz napra olvadt. De addig forgathatunk itt Kabulban, s a többi aztán már rajtunk múlik.

Mindenesetre megváltottuk a repülőjegyünket a megjelölt tizennegyedik napra vissza Taskentbe, nehogy hely nélkül maradjunk. S úgy istenigazából nekiláttunk a munkának. Tudtuk, hogy ha el akarunk készülni, akkor míg világos

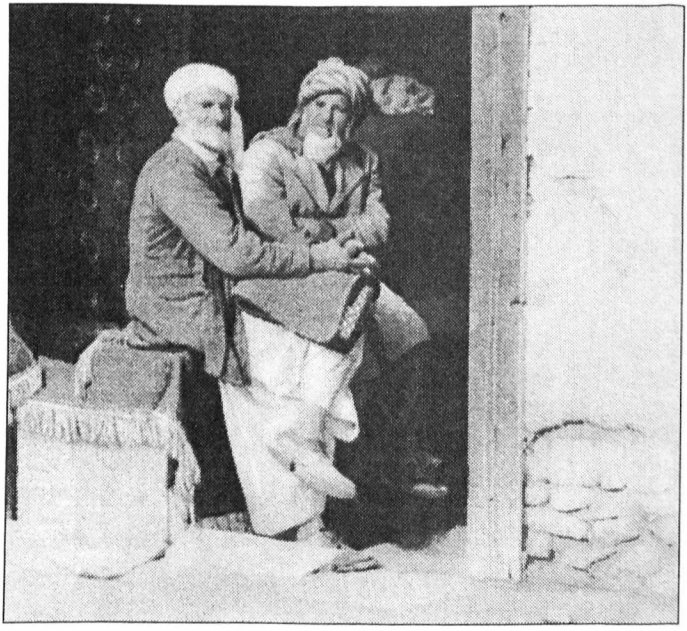
Kézműves és vásárlói

van, forgatni kell, éjjel meg lehetőleg utazni, s naponta legfeljebb pár órát aludni. S emellett egy ismeretlen országban csak a valóban fontos dolgokat szabad felvenni, mert különben elfogy a film, és nem érjük el a repülőgépet.

S végül is szellemi és fizikai erőink legteljesebb megfeszítése árán, de megvalósítottuk elképzeléseinket. S éppen elértük még a repülőgépet is.

Pedig ez a tíznapos út valóságos akadályverseny volt, és gyakran magam is úgy éreztem, hogy minden összefog ellenünk, hogy lehetetlenre vállalkoztunk. Útitársaim végig meg voltak győződve arról, hogy hiába erőlködünk, úgysem érhetjük el a repülőgépet. Talán csak Kabul minaretjeit megpillantva hitték el: mégis sikerült.

Hogy mi minden nehezítette, akadályozta, hogy végigjárjuk ezt az utat? Azt még felsorolni is nehéz, nemcsak végigcsinálni!

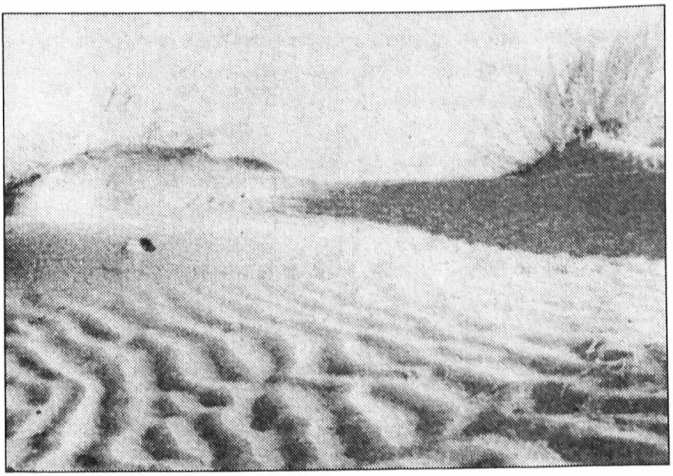

Két öreg

A TÁVOLSÁGOK BIZONYTALANSÁGA

Jan Myrdal, a svéd utazó, aki érdekes könyvet írt Afganisztánról, a könyvében közölt térképhez a következő megjegyzést fűzi: „Ez a térkép éppoly kevéssé helytálló, mint a többi térkép Afganisztánról. Pontos térképet csak néhány év múlva készíthetünk, amikor befejezték az ország légi feltérképezésének munkálatait."

Mi tíz évvel Myrdal után jártunk Afganisztánban. A filmgyár igazgatójának szobájában megláttam egy nagy térképet, és azonnal lecsaptam rá: kölcsönkértem. De lehet, hogy ez is még a légi feltérképezés előtt készült. Az mindenesetre kiderült, hogy hiába nézegetem, méregetem a megadott lépték alapján, sőt hiába érdeklődünk a járókelőktől és sofőrünktől – aki időnként úgy nyilatkozott, hogy már sokszor végigjárta ezt az utat, s ismeri, mint a tenyerét, majd helyesbített s közölte, hogy csak egyes részeit ismeri –, se a térkép, se a felvilágosítások nem segítettek. Ha úgy gondoltuk, hogy fél nap alatt érjük el a következő célpontot, akkor az út két napig tartott, és néha megfordítva. De inkább az előbbi. Igaz, hogy utunk háromnegyedén sziklás, szakadékos,

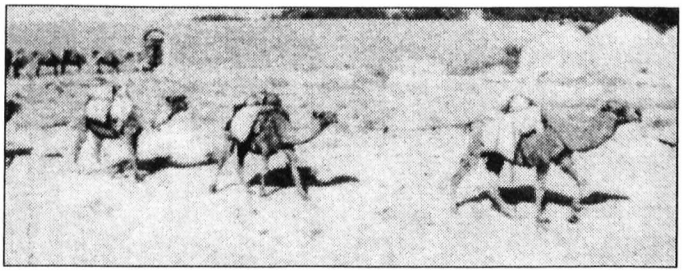

Sivatag

sivatagos úttalan utakon jártunk, kanyarogtunk jobbra-balra, s nemegyszer eltévedtünk. S a rengeteg bizonytalan tényező mellett óráról órára dönteni kellett, hogy hova, merre, milyen irányban, s ezt az egész társaság szemmel láthatólag rendezői feladatnak tekintette. S én kétségbeesetten bújtam a térképbe – amelyre egyre nyilvánvalóbban illett Myrdal megállapítása, hogy éppoly kevéssé helytálló, mint a többi –, és döntöttem.

Az első fájdalmas döntésre már az első nap délutánján el kellett szánnom magam. Reggel, amikor elindultunk Kabulból, sofőrünk azt mondta, hogy néhány óra alatt elérjük Bamiant, ahol felvételt készíthetünk a hatalmas Buddha-szoborról, délután pedig a Band-i Amir gyönyörű tavait fényképezhetjük, s este a közeli városban alszunk. Az út azonban hihetetlen kanyarokat vett a sűrű és változatos hegyek között, az idő múlott, és Bamian még sehol sem volt. Igaz, időnként megálltunk és készítettünk egy-egy felvételt a valószínűtlen szépségű, a szivárvány minden színében csillogó hegyekről – sokkal kevesebbet, mint operatőreim szerették volna, de hiszen célba kellett érni.

Végül is késő délután lett, mire Bamiant elértük, s mire a felvételt befejeztük, már alkonyodott. S most kiderült, hogy ha itt alszunk, holnap délutánra érhetjük el a tavakat, mert úgy látszik, mint itt mondják, az is messzebb van, mint Kabulban gondoltuk. Hát akkor mit csináljunk? Elhatároztam, hogy kihagyjuk a tavakat, s tovább megyünk Mazar é Sharif városáig ér el. Onnan csaknem járhatatlan út vezet Heratig, nagy hegyeken és homoksivatagokon és Herat felé. Nem is alszunk itt, az alkonyatot utazásra használjuk.

Karaván érkezik a sivatagi faluba

– Mikor érünk a legközelebbi városba, ahol szállodát találunk?

– Este kilenc-tíz óra felé.

– Nagyszerű!

Pakoltunk, indultunk.

Hamarosan besötétedett.

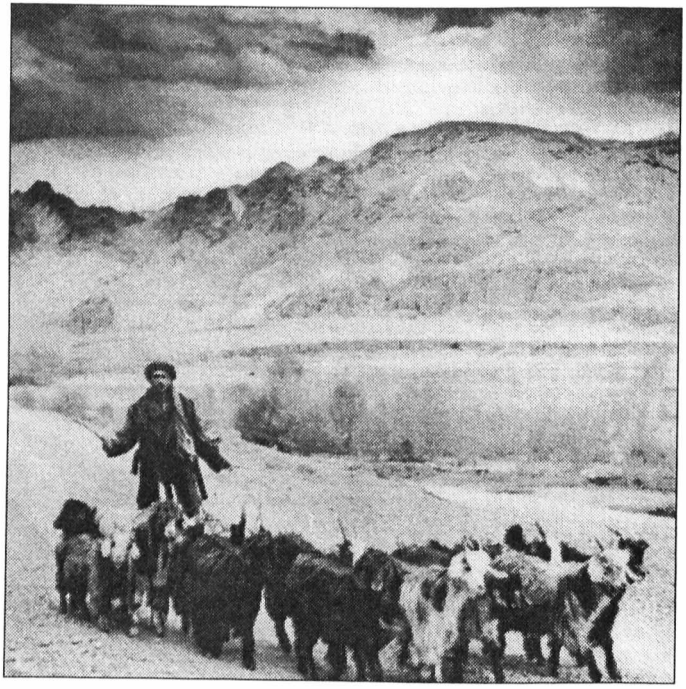
Végtelen, kanyargós, mély szakadékokkal szegélyezett keskeny hegyi úton robogtunk. Nem is tudom, hányszor fékezett le vagy fordult el hirtelen sofőrünk egy-egy szakadék szélén. S közben furcsa, édeskés szagú cigarettát szívott: a dohányba hasis volt keverve. Zöldi barátom, érezve a sofőr bizonytalanságát, mögé ült, és megfeszült idegekkel figyelt, nem kell-e a figyelem kihagyásának egy pillanatában előrevetnie magát, és elfordítani a szakadék széléről a kormányt. S az út egyre tovább tartott; hajnal lett, mire a legközelebbi várost elértük. De elértük, s ezen valamennyien még máig is csodálkozunk.

Sofőrünket egyébként igen megkedveltük, mert kedves, rokonszenves fiú volt, aki nagyon lelkesedett filmünkért, és minden erejével igyekezett segíteni. Különösen, amikor a második napon meggyűlt az ujja, és én néhány Tetrán tablettával szinte órák alatt meggyógyítottam.

Tevehajcsár

A bódító cigarettákhoz viszont ragaszkodott, kijelentette, hogy a nélkül nem tud vezetni. Ez pedig azzal az eredménnyel járt, hogy néha elbódult, és a kocsi nappal is hirtelen átkerült az út másik oldalára, ha a mellette vagy mögötte ülő el nem kapta a kormányt. Persze az is igaz, hogy a legnehezebb utakon messze a napi normán felül utaztunk, és ha egyszer-kétszer Mian át vette is tőle a kormányt, végig becsülettel helytállt, és épségben, időre célba értünk. Meg is ajándékoztuk néhány tárggyal az útifelszerelésünkből, amit ő a legnagyobb örömmel fogadott, úgy is mint elismerésünk tárgyi bizonyítékait.

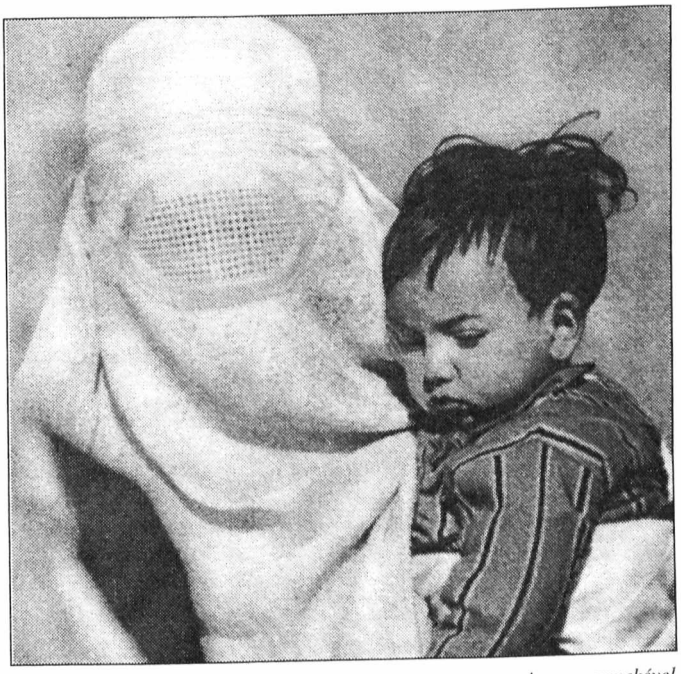

Kecskepásztor Bamian környékén

A MOLLA

Egy pompás Landrover robog Afganisztán útjain, ahol az emberek nagy része gyalog baktat, vagy jó esetben tevén, szamáron ballag a gyakran igen távoli cél felé. Természetes, hogy kocsink sokaknak szemet szúrt, és úton-útfélen megpróbálkoztak az autóstoppal. De velünk és felszerelésünkkel a kocsi belseje valóban dugig volt, oda még egy gyerek sem fért volna be. Még a lapos tetőre is jutott a filmes dobozokból, állványokból, no meg a benzinhordóból, amit itt ajánlatos magunkkal cipelni, mert benzintöltő állomás ugyancsak ritkán akad. A tevék egyelőre beérik vízzel. Így aztán sofőrünkre bíztuk a tárgyalást, aki szemmel látható helyhiányra hivatkozva mindenkit sikeresen elutasított.

Egészen addig, amíg nem találkoztunk a mollával.

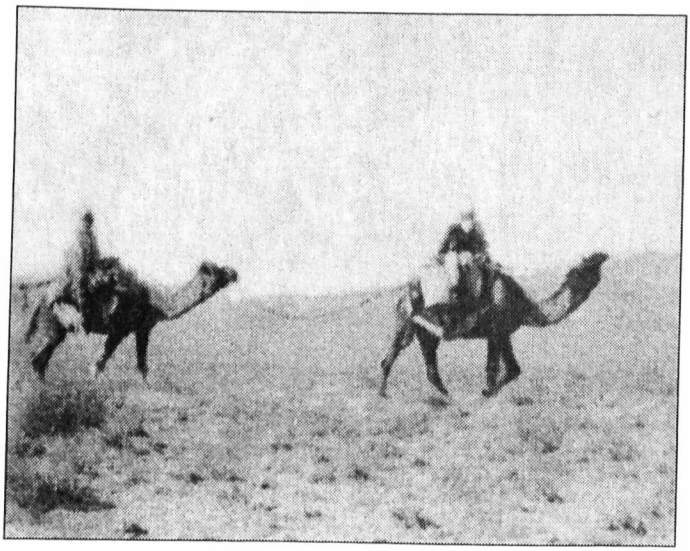

Anya gyermekével

A huszonöt év körüli mohamedán pap sofőrünket számunkra érthetetlen módon pillanatok alatt megbűvölte, és ő nem tudott kérésének ellenállni. Az átszellemült arcú fiatal férfi a mi rokonszenvünket is megnyerte, s így nem vitatkoztunk vele. Különösen, amikor megtudtuk, hogy a menyasszonyáért utazik, és így az ügy valóban sürgős. Ezenfelül a molla azt állította, hogy jól ismeri az utat. Így aztán összeszorítottuk a kocsi tetejét megtöltő tárgyakat, s a molla feltelepedett apró csomagjával, amelynek fő tartalma az imaszőnyeg volt. Hogy a kocsi tetején utazott, az senkinek sem szúrt szemet, mert megegyezett a helyi szokásokkal, legfeljebb az okozott gondot, hogy sokan akartak mellé telepedni.

És még két körülmény.

Az egyik az, hogy amikor eljött a kötelező imádkozás ideje, akkor mollánk megkopogtatta az ablakot. Meg kellett állni, mert menet közben nem lehet imádkozni. Ő lemászott, szőnyegét leterítette az út mellé, és Mekka felé fordulva áhítatosan imádkozott. Mi imádkozása közben számos felvételt készítettünk róla, ami a legkevésbé sem zavarta.

Úton

A másik pedig, hogy hamarosan kiderült: mollánk bizony csak igen kevéssé ismeri az utat. S tekintve, hogy számítottunk az ő helyismeretére, nem kérdezősködtünk kellő alapossággal. Így a sivatagos, úttalan tájon néhányszor eltévedtünk. De hogy, hogy nem, ez azért legtöbbször szerencsével járt. Egyrészt előbb-utóbb mindig találtunk valakit, aki visszairányított bennünket a helyes útra. Másrészt nem egy kitűnő felvételt ilyen tévedésnek köszönhetünk. Például a sivatagi kutat. Előtte sokáig válogattunk több kereknyom között, míg végül mollánk tanácsára a rosszat választottuk. Autónk keservesen fúrta előre magát a homokban, míg egyszer csak hatalmas juhnyájat, itatóvályúkat és irdatlan mély kutat pillantottunk meg, amelyből teve segítségével húzták fel a vizet. Azonnal kiugrottunk a kocsiból, és már forgott is a gép. A pásztorok azután megmutatták, hogy merre menjünk tovább.

KÍSÉRŐNK

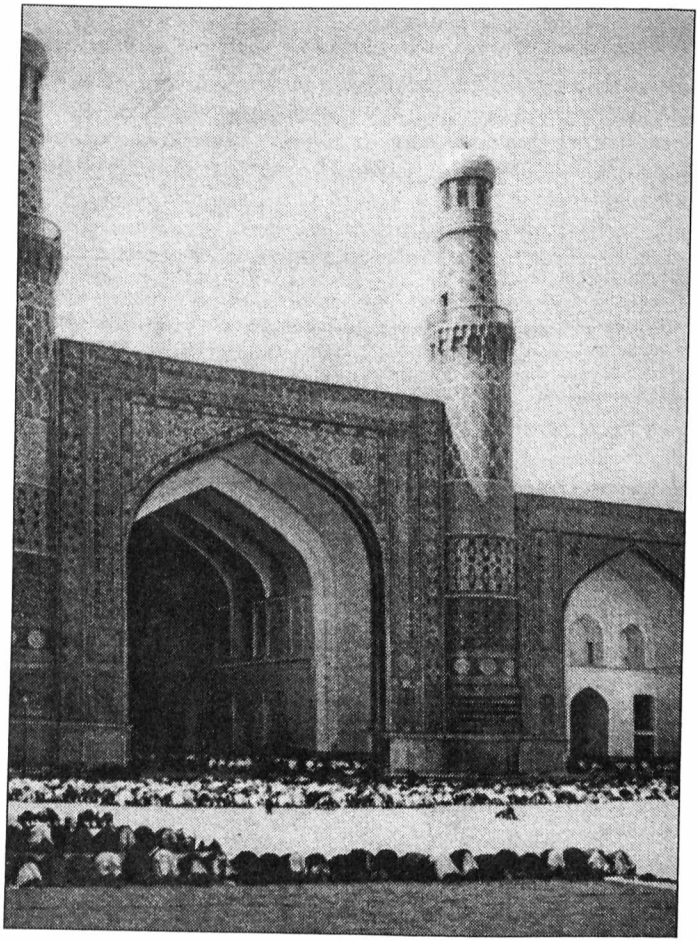
Mint már említettem, Mian Ahmad, magyarul jól tudó mérnökhallgató barátunk mellé még egy helyi kísérőt kaptunk, Kabir Durani operatőrt. Nagy lelkesedéssel csatlakozott hozzánk, és már az első nap összebarátkoztunk. Úgy gondoltuk, hogy mint komoly helyismerettel rendelkező operatőr, sokat segíthet nekünk. Valóban segített is egyben-másban, és távolról sem a segítőkészségében volt a hiba. Az azonban bizonyos, hogy végigvitatkoztuk, sőt néha -veszekedtük az út nagy részét.

A vita szakmai kérdéseken kezdődött még Kabulban. Operatőr kollégánk felvitt bennünket egy dombra, és kijelentette: innen szokták a városról a távoli felvételeket készíteni. Mi belenéztünk a gépbe, és a szemszöget rossznak, túl távolinak, kevéssé jellegzetesnek találtuk. Nem is csináltunk onnan felvételt, hanem körbejártuk a várost, állandóan elégedetlenkedve, makacsul keresve a legjobbat. S végül is sok fáradság, mászkálás után megtaláltuk. Érdekes és kifejező felvételt készítettünk Kabulról.

És ez a számára új szemszög – megmaradt utunk végéig.

S aztán jöttek az állandó ellentétek. Hogy a helyi szoká-

sok szerint ezt nem szabad, és azt nem illik. A falu házai közé tilos behatolni! S asszonyokat azután végképp nem szabad fényképezni, mert jönnek a férjek, és megkéselnek bennünket! Mi pedig eleve abból indultunk ki, hogy felveszünk mindent, ami elénk kerül, s érdekes és jellemző.

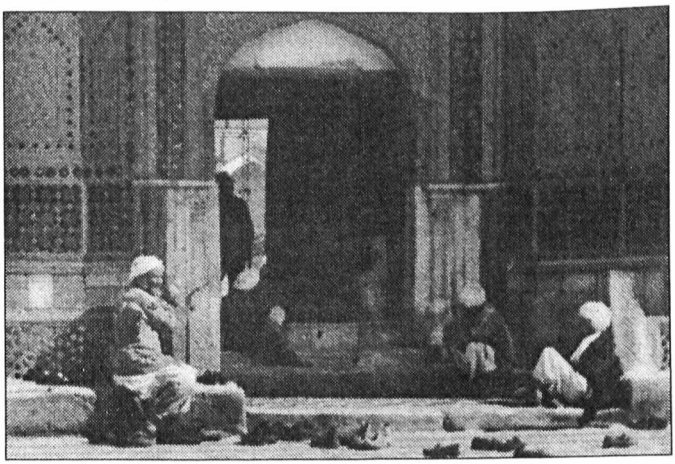
Herat. Istentisztelet a nagy mecsetben

A nagy vihar egy falu mellett tört ki. Itt asszonyok a görög amforákra emlékeztető edényekben a forrásról vizet hordtak, s ahogy a korsókat a fejükön egyensúlyozták, és a ritmikus mozgás, a táj, az alkonyi fény – minden csodálatos volt. Kabir barátunk pedig a gép elé ugrott, hogy a nőket nem szabad felvenni, mert jönnek a férfiak!

– Hadd jöjjenek! – mondtam. – Majd mi megvédünk téged! – S előbb oroszul, aztán, hogy még erőteljesebb legyen, magyarul kiöntöttem a szívemet. Mian tolmácsolt, és Kabir hagyott bennünket dolgozni. Amikor azután valóban előkerültek a férfiak, kiderült, hogy fesztelen és barátságos magatartásunk láttán csak köszöntöttek bennünket, a faluban pedig az udvarra s még a házakba is beléphettünk.

Heratban pedig Kabir barátunk legnagyobb csodálkozására még a templomban is készítettünk felvételt, istentisztelet idején! Igaz, hogy ebben Mian ügyessége és meggyőző készsége is nagy szerepet játszott.

Hogy milyen filmet készítettünk, arra elsősorban maga a film felel, a képi és zenei elemek, a tájak és emberek, a dalok és különleges hangszerek együttes és sajátosan filmi hatásával. Itt adjon számot róla a film felépítésének pontosan megfelelő forgatókönyv:

Mecset Herat mellett

AFGANISZTÁN. BÉRCEK ÉS SIVATAGOK ORSZÁGA

Afganisztán. Független ország Ázsia közepén. Földjét és társadalmát csak végletekkel lehet jellemezni: égbe nyúló óriási hegyek és végtelen, úttalan sivatagok, az ősi kultúra csodálatos emlékei és korszerű egyetem, de a művelhető földeken faekével szántanak, az asszonyok döntő többsége ma is fátyolban jár, és teljes jogfosztottságban, a házirabszolga színvonalán él. A feudalizmus országútjain bámész tevék között a legmodernebb amerikai autóikkal törnek át élelmes üzletemberek, és bártor fiatal nők nyugodt mosollyal mutogatják az utcán a tömeg számára szokatlan „meztelen" arcukat, érzékeltetve, hogy Ázsia közepe fölött sem állt meg az idő. S a középkori viszonyok és életfeltételek között élő emberek bátrak, vendégszeretők, rokonszenvesek, mozgásuk kecses és artisztikus, s az egész ország – nyomorúsága, rongyai és néhol szívbe markoló elmaradottsága ellenére is – szívéhez nő az embernek.

Óriási repülőgép száll le a kabuli repülőtéren, s lassan földet érve gurul felénk, előre.

Erre a képre, az alsó képmezőbe íródik filmünk főcíme.

S a lökhajtásos óriás gép sivítását tamtamdobok pufogása és a nézők hangorkánja, lovasjátékosok rikoltozása váltja fel. Az ünnepi birkajátékot látjuk, ahol két szemben álló lovascsapat küzd egymással ősi viseletben, s a játékszenvedély minden elkeseredésével. Egy frissen levágott birkát vonszolnak, tekintélyes súlya ellenére kézről kézre adnak, s igyekeznek a másik, a védőcsapat ellenállását megtörve egy adott, megjelölt pontra lehelyezni.

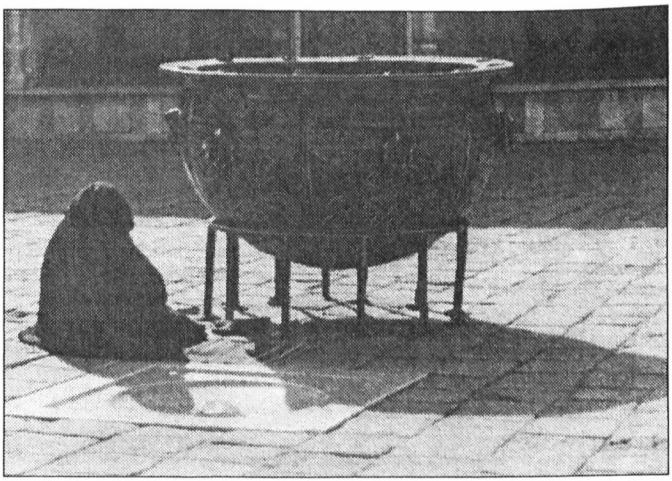
Majd sivatagban vonuló, árut szállító karaván látunk bekötött szájú, bóbiskoló hajcsárokkal és orruknál egymáshoz kötözött tevékkel.

Repülőgép – ló – tevekaraván. Ez a képsor híven kifejezi a gyéren található autók mellett ma Afganisztánban uralkodó közlekedési viszonyokat. Vasút egyáltalán nincs, az országot a világgal a légi járatok kötik össze, míg a belső forgalmat mindmáig az ősi karavánutakon ballagó tevék bonyolítják le.

Sivatagi kút. Először Vámbéry útleírásában olvastam róla. Itt is ezredéves, történelem előtti módszerekkel itatják a birkákat: teve húzza fel a mély kútból a vizet tartalmazó bőrtömlőt. S a pásztorok, öregek és fiatalok, s a gyér növényzettel benőtt homokon szétterülő birkanyájak is a legrégibb irodalmi emlékek hangulatát idézik: a Bibliáét, az Ezeregyéjszakáét vagy akár Homéroszét.

Az afgán hegyek hihetetlen tömegének változatos formái és színei a legcsodálatosabbak. Néha az ember úgy érzi, hogy csak szobrász keze faraghatta ki ezt a tökéletes, befejezett formát, máskor meg az ismeretlen, még feltáratlan ásványi anyagok sejthető gazdagsága ragadja meg a fantáziáját, amikor a sötétkéktől a vörös legkülönbözőbb árnyalataiban tündöklő sziklabérceket bámulja. S micsoda színorgia az őszülő völgy a sárga és barna ezer árnyalatával, fölötte az égbe nyúló, lenyűgöző hegycsúcs fehér hava!

A Bamian melletti sziklába sok száz évvel ezelőtt óriási Buddha-szobrot vésték be a pusztaságból meredeken magasba szökő hegyoldalba. Arca hiányzik: állítólag Dzsingisz kán csapatai vitték magukkal a szemet és szájat helyettesítő gyöngyökért és drágakövekért. Az embernek önkéntelenül Shelley *Ozymandiás*át juttatja eszébe:

A herati mecset udvara

Egy messzi vándor jött, ki ős romok
felől regélt: A pusztán szörnyü két
nagy csonka láb áll. Arrább lágy homok
lep egy kőarcot. Homloka setét.
A vont ajk vén parancsszóktól konok
s vad szenvedélye még kivésve ég
a hűs kövön, bár, mely véste, a kéz,
s a szív, hol dúlt e dölyf, temetve rég.
A talpkövön kevély igék sora:
„Király légy bár, jőjj és reszketve nézz:
nevem Ozymandiás, urak ura."
Más semmi jel. A roppant rom körül
határtalan szélesre s hosszura
a holt homoksík némán szétterül.

(Tóth Árpád fordítása)

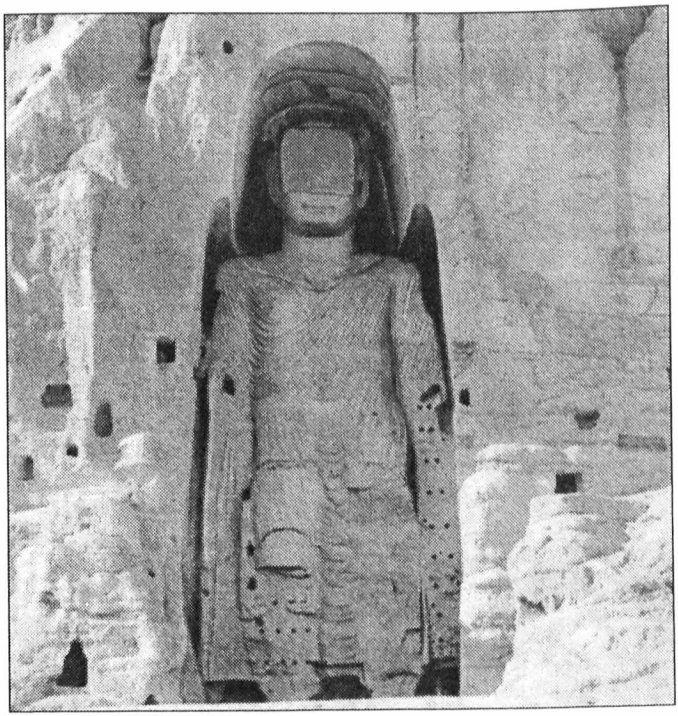
Afganisztánban sokfelé találunk ilyen emlékezetes romokat. Ilyen a Herat melletti pusztaságon a négy felrobbantott minaret csonka, de eredeti ornamentikájával még így is szépséges törzse.

Teaházban

A pusztán a távolban vándorló nomádok sátrait látjuk, a közelben szántóvető dolgozik, apró, ökör vonta faeke után lépdel, majd széles mozdulatokkal szórja földbe a magot. Közeledünk egy falu felé. Egy kisebb karaván is oda tart s két nagy szakállú öreg az elmaradhatatlan szamáron.

A falu, a házak formája számunkra egészen különös. Mint egy óriási szőlőfürt csúcsokra állított, hosszúkás szőlőszemekkel. Hogyan készül vajon egy ilyen ház? Szerencsére a falu szélén éppen építenek. Úgy látszik, itt is segítenek a szomszédok, rokonok, mert sokan vannak. A kőműves a tetőn áll, s érzékelhetően az ősi törvény íratlan szabályai szerint rakja egymásra a téglákat, amelyek valami sajátos erővonal szimmetriájában sorakoznak.

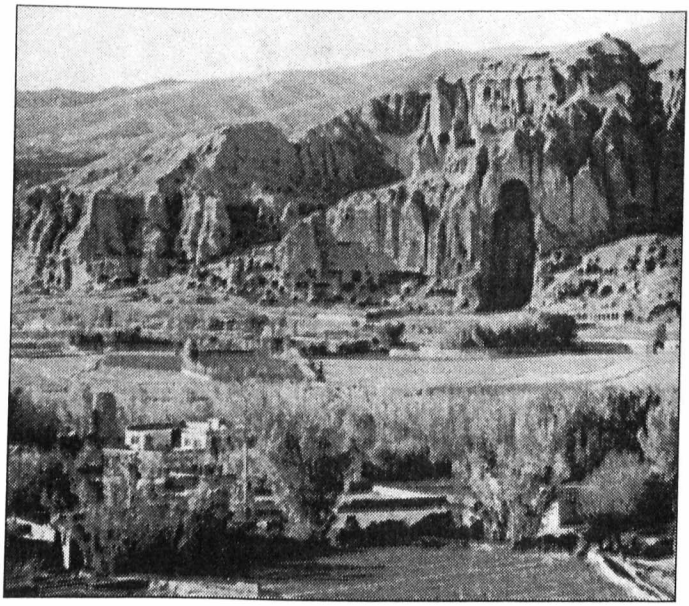
A bamiani Buddha-szobor

Lefátyolozott nők a közeli forrásból vizet hoznak fejükre helyezett magas agyagkorsókban, amelyek tökéletesen egygyé olvadnak alakjukkal, s a mozgásuk annyira kiegyensúlyozott és harmonikus, mintha azonos belső zenére táncolnának.

Az egyik udvarban nagy üstökben növényi festéket főznek az asszonyok, s a szőnyeg alapanyagát – leginkább teveszőrt – festik vele.

Ügyes kezek szemmel alig követhető gyorsasággal csomózzák a szőnyeget, a legkülönbözőbb színárnyalatokban és ornamentikával. A legvonzóbb talán a festetlen, eredeti teveszőr, rajta az imaszőnyeg sajátos, egymásba átmenő kisebb és nagyobb négyszög-ornamentikájával.

S ugyanez a díszítés, csak sokkal gazdagabb és változatosabb, Mazar é Sharif híres templomának homlokzatán. A templomba fátyolos nők mennek be, majd férfiak csoportja követi őket.

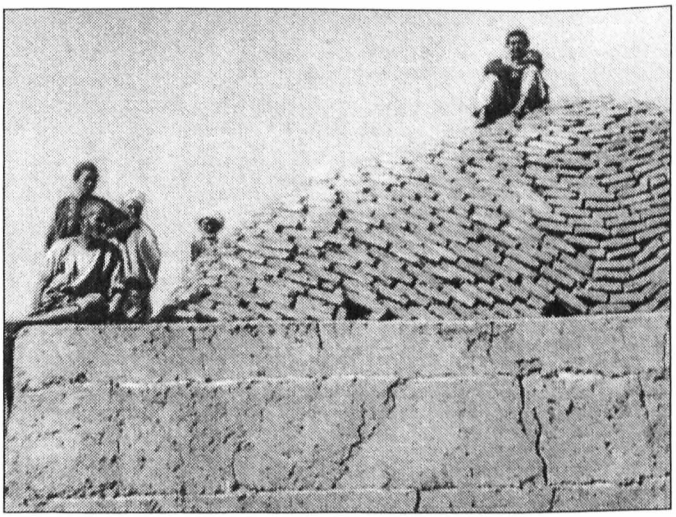
Remeték barlangjai a hegyekben

S már egy másik, nem kevésbé szép és díszes templomban vagyunk: Herat városa nagy mecsetjében, a pénteki istentisztelet közepén. Férfiak tömege hajlong, leborul, imádkozik. S közben a müezzin imáját halljuk, az ősi keleti liturgiát, szinte utánozhatatlannak tűnő negyedhangnyi átmeneteivel.

S most a herati templom gazdag ornamentikáján siklunk végig, annak a mohamedán díszítőművészetnek egyik legtökéletesebb alkotásán, amely embert nem ábrázolhatván, a stilizált természeti motívumok és geometriai idomok áradó gazdagságával fejezte ki mondanivalóját, alkotta meg szépségeszményét.

A templom mellett, a város középpontjában természetesen ott van a keleti város legélénkebb, legmozgalmasabb negyede: a bazár, vásárlókkal, árusokkal, különleges dísztárgyakkal telten.

S a bazár mellett ott a teaház, a népi szórakozóhely zenészeivel – akik még csörgőket szerelnek ujjukra –, a kéthúrú afgán pengetőhangszerrel, a kisdobbal, és a szőnyegen törökülésben elhelyezkedő turbános nézők tömegével.

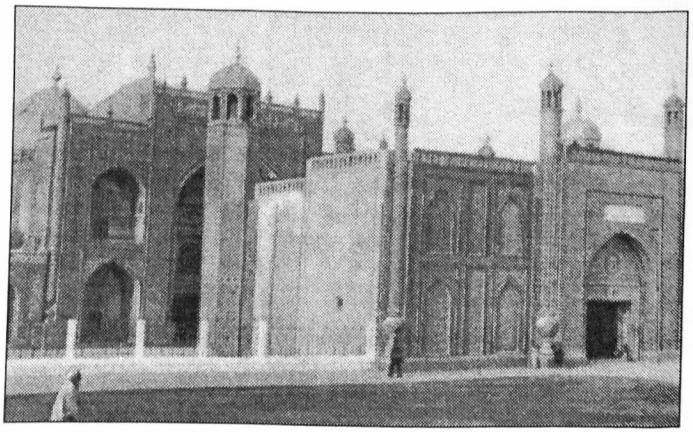
Épülő falusi ház

Kabul, a főváros maga is úgy fest, mint egy óriási bazár, az igazi „perzsa vásár".

Teherhúzók taligákkal és a legmodernebb autók, tevék hajcsáraikkal, nők, akiknek csak szemük csillog ki a fátyol alól, s modern, európai ruhába öltözött nők és férfiak, a régi Kelet minden szennyét, elzártságát idéző sikátorok és korszerű középületek és villasorok egymás mellett, kavargó összevisszaságban.

De a sárkányt eregető s a játszótér nyújtóin függeszkedő, játszadozó gyerekek tiszta arca egyféle jövőt ígér.

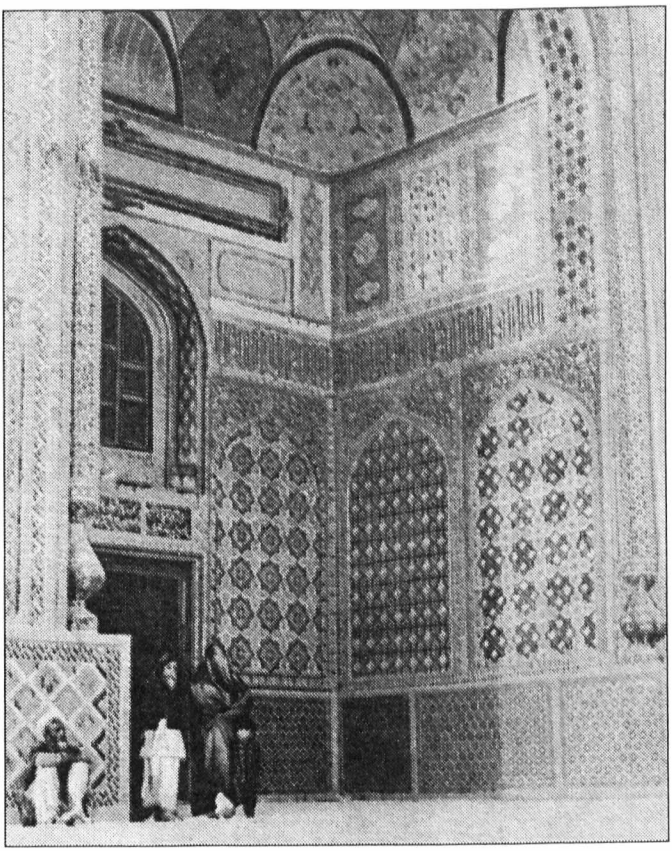
A filmet népi lovasjáték fejezi be, amely összecseng, és zenéjében is emlékeztet a kezdő lovasjátékra, de jellegében egészen más. Nem csapat-, hanem egyéni játék: a vágtató lovasnak dárdájával egy földbe ásott kis cöveket kell felnyársalnia és kihúznia. Ez a játék rendkívüli ügyességet és óriási koncentrációt kíván, a vágtató lovon a lovasnak szinte teljesen mozdulatlanul kell ülnie, minden izmát és idegét megfeszítve, hogy a magasra tartott dárdát az adott pillanatban pontosan beleüsse az apró faék közepébe. A lovas teljesen összenő a lóval, mintha annak mozdulatlan felsőteste volna. Hihetetlen férfias erő, s ugyanakkor könnyed játékosság fejeződik ki minden egyes gyakorlatban: egy rokonszenves nép jelleme.

Mecset Mazar é Sharifban

Az Afganisztánt bemutató filmünkkel párhuzamosan számos érdekes felvételt sikerült készítenünk Vámbéry-portréfilmünk számára is, különösen Herat városában, ahol Vámbérynek sok érdekes élménye akadt. Talán a legérdekesebbre így emlékezik önéletrajzában:

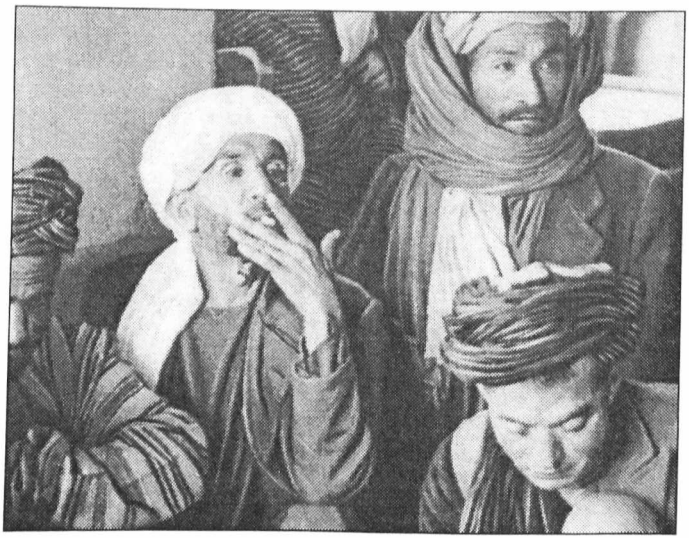
„A legújabb időben esett tudomásomra a hír afganisztáni inkognitóm hatásáról és bevallom, hogy nem csekély meglepődésemre. Utazási művem olvasóinak nem lehet ismeretlen az a sajátszerű kaland, melyen Heratban estem

A Mazar é Sharif-i mecset bejárata

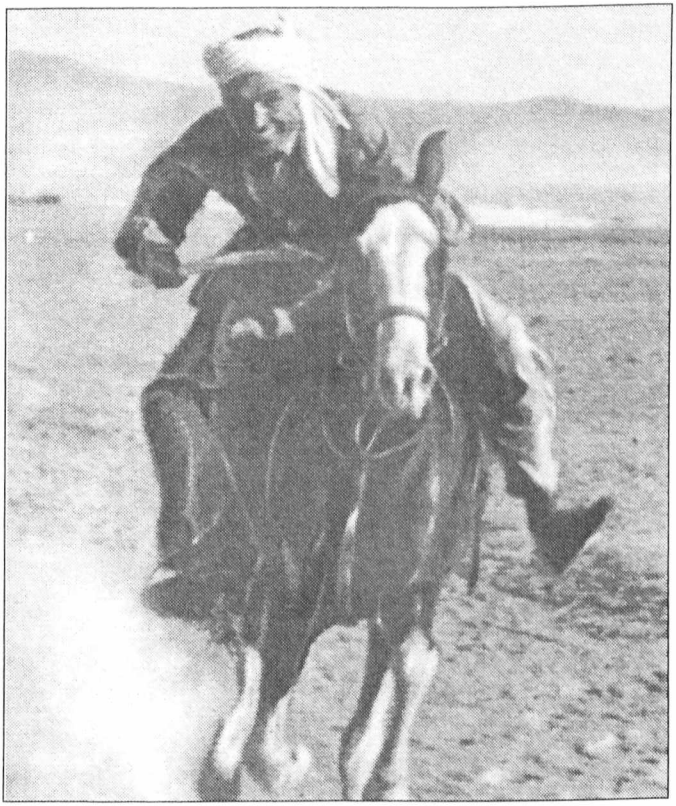
keresztül. Jakub herczeg, e tartomány helytartója, Shir Ali Khan, Afganisztán akkori emírjének fia, ki már annak előtte is látott angol embereket, tatár útitársaim között felismerte európai arcvonásaimat és le akart leplezni. Mindig csodálkoztam rajta, hogy ez tényleg sikerült neki, mert hitvány koldusalakom, melyről szinte lerítt az éhség és a nyomorúság, valóban csekély alapot szolgáltatott gyanakvásának. E rejtély titka most már kiderült. Jakub khán, ki a sors számos válsága után atyjának trónjára lépett, abba a szerencsétlen helyzetbe keveredett, hogy foglyul Indiába vitték, s az angol kíséretben, mely a trónjától megfosztott és fogságba vetett fejedelmet magával vitte, részt vett a Kheiber-szoros bejárójánál sok éven át alkalmazott Warburton Robert ezredes. Ez a tiszt, visszatérve Angliába, megírta élményeit: Eighteen Years in the Kheyber (1879–1898) With Portraits.

»Miután bevezettek Jakub khán emírhez és láttam, hogy minden kívánságát teljesítették, megkockáztattam egy kérdést arra az időre vonatkozóan, midőn Vámbéry Ármin,

A teaház közönsége

miután bejárta Khivát és Bokharát, Heratba érkezett, és megjelent Muhammed Jakub khán szerdár színe előtt. Vámbéry úr azt állítja könyvében, hogy miután áldást osztott, leült a szerdár mellé és jó erősen oldalba löket a vezírjét. A fiatal szerdár arcába bámulva, így szólt: Valla au billa farangi haszti. – Vámbéry tagadta ezt, és más tárgyra terelte a beszélgetést. Miután Jakub khán emírt emlékeztettem erre a dologra, azt kérdeztem tőle, igaz-e, hogy Vámbéryban felismerte és mi oknál fogva ismerte fel az európait?

Lovasjáték

A volt emír így szólt: – Egy emeleti szobában voltam, figyelemmel kísérve csapataim díszszemléjét. Az ablakom előtt levő nyílt térségen zenekar játszott. Észrevettem egy embert, ki a lábával taktust ver a zenéhez. Tudtam mindjárt, hogy európai embernek kell lennie, mert ázsiai ember nem tesz ilyesmit. Később, midőn ez az ember feljött az én darbaromba, azzal vádoltam, hogy frengi. De ő tagadta ezt. Mindamellett nem firtattam tovább a dolgot, mert attól tartottam, hogy gyanú támad ellenében, és akkor nemigen lett volna biztos az élete.

Ugyanezt a dolgot elmondotta nekem Muhammed Haszszán khán szerdár is, Jakub khán emírnek Jellabadba érkezése előtt hat héttel. Meg kell jegyeznem, hogy Jakub khán emírrel együtt Heratban volt ő is, midőn Vámbéry Ármin úr ott járt Közép-Ázsiában való csodálatos kalandjai és viszontagságai után. Különös dolognak látszik, hogy Vámbéry, miután Khivában és Bokharában tett veszedelmes utazásai alatt hónapokon keresztül óráról órára együtt volt dervistársaival, együtt étkezett velök és részt vett imádságukban és kikerülte a felfedezést, egy élesszemű megfigyelő előtt mégis elárulta magát azzal, hogy lábával taktust vert a zenéhez, melyet egy rögtönzött zenekar Herat várának főterén játszott!«

Zenészek a teaházban

Sir Robert Warburton joggal csodálkozik. Magam is elámulok rajta, hogy megeshetett rajtam az efféle, és annak, hogy Melpomene lőn árulóm, csak abban lelem magyarázatát, hogy mindenkor nagy kedvelője lévén a zenének, öntudatlanul vertem ki lábammal az ütemet, midőn évek elmúltával először hallottam európai dallamokat. A Nyugat zenéjének hatása alatt feledtem éhséget, nyomorúságot és életveszedelmet, mely különös mértékben fenyegetett a fanatikus afgánok közt. Ilyen ellenállhatatlan erővel hatnak lelkünkre a honi hangok a távol messzeségben."[2]

Jegyzetek

1 Ali bin Abu Tálib, Mohamed próféta unokaöccse és legkedvesebb lányának, Fátimának férje. Ő volt a negyedik kalifa, 661-ben merénylet áldozata lett. A síita muzulmánok őt és leszármazottait tekintik a Próféta jogos örököseinek.

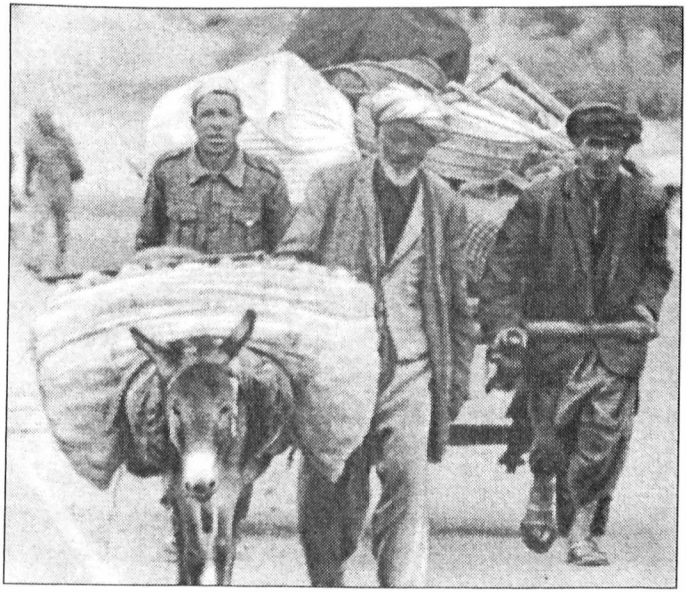
2 Vámbéry Ármin: Küzdelmeim. Lilium Aurum, Dunaszerdahely 2001, pp. 250–252.

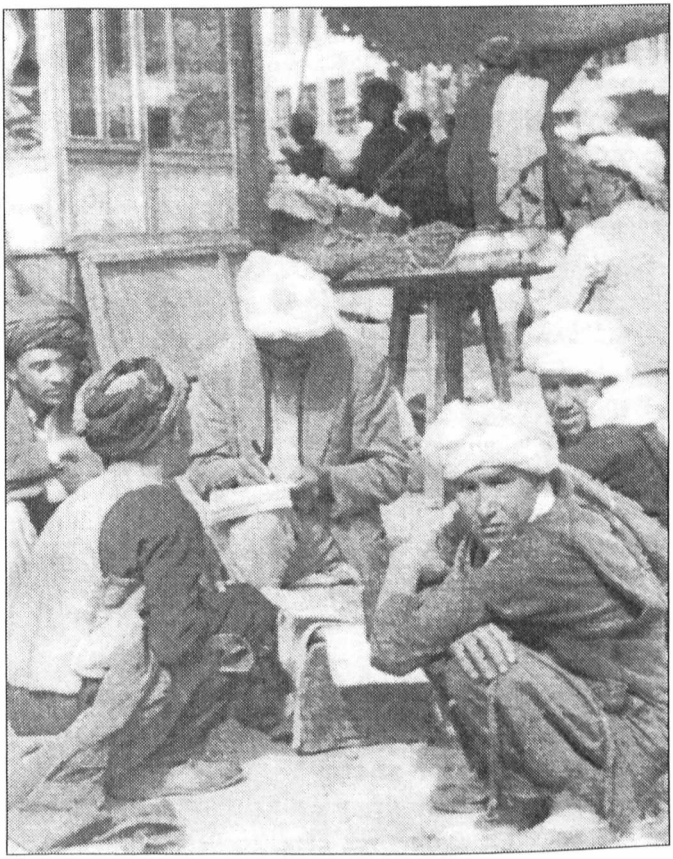
Táncoló afgánok a lovasjáték befejezése után

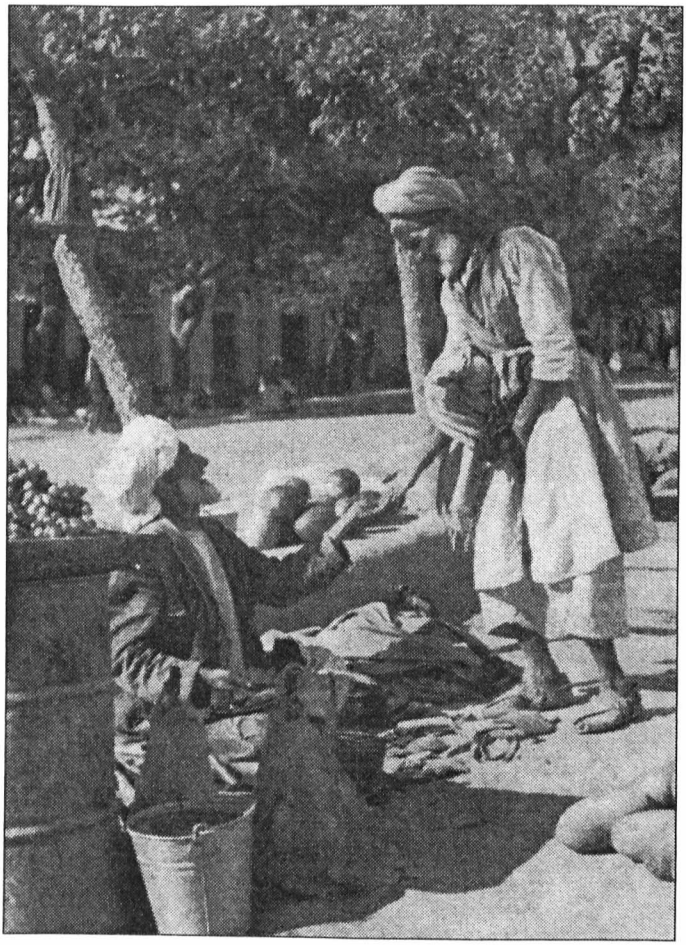
Fahordó a kabuli utcán

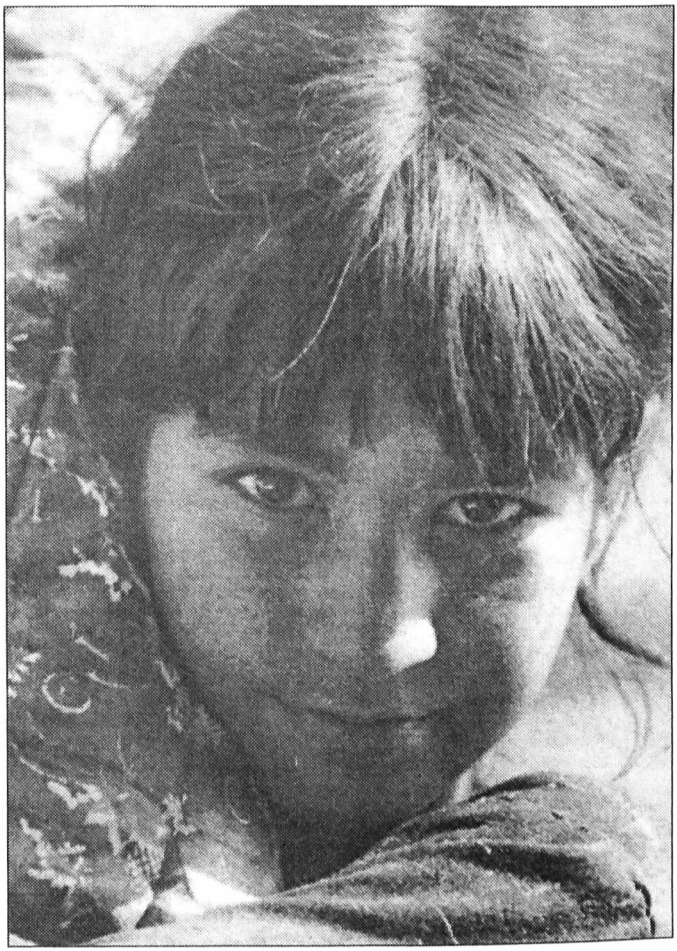
Költöző család (Kabul)

Írástudó levelet ír a kabuli utcán

Utcai árus

Kabuli kislány

5. Évszázad

Vámbéry Ármin *Keleti életképek* című érdekes könyvének számomra egyik legérdekesebb fejezetében *Példabeszédek* címen több száz török és közép-ázsiai közmondást mutat be, jórészt saját gyűjtését. Vámbéry szemmel láthatóan azért gyűjtötte a közmondásokat, mert azok sok mindent elárulnak egy nép életéről, gondolkodásáról, s ugyanakkor a népi megfigyelés és bölcsesség mély igazságait tartalmazzák.

Közép-ázsiai utam során gyakran lapozgattam Vámbéry könyveiben, s szemembe ötlött egy tatár közmondás. Így szól: „Hogy mi történik faludban, afelől a szomszéd faluban tudakozódjál; hogy mi történik házadnál, azt szomszédodtól kérdezd." Másik alkalommal meg egy üzbég: „Amit az anyatejjel beszívtunk, attól csak a lélek szakadtával szabadulunk."

Hogy miért figyeltem fel ezekre a közmondásokra? Mert üzbég barátaimmal beszélgetve nekem is sokszor az volt az érzésem, hogy én, a „szomszéd", talán még élesebben érzékelem azt, ami az ő házuknál történt, mint ők maguk, akik átélték, napról napra fokozatosan belenőttek. Persze ennek oka lehet az is, hogy Vámbéry, a zseniális megfigyelő olyan szemléletesen tárta elém a régi, évszázados Közép-Ázsiát.

Sokat utaztam repülőgépen. De akárhányszor láttam, mindig szíven ütött az a otthonos mozdulat, ahogy egy-egy üzbég paraszt – gyakran hosszú szakállal s az elmaradhatatlan hosszú ujjú, majdnem bokáig érő kaftánban – felmegy a repülőgép lépcsőjén, s aztán leül, elhelyezkedik, kényelembe teszi magát. Az volt az érzésem, hogy olyan természetes és megszokott ügylet ez számára, mint amikor mi pestiek felszállunk a villamosra. S ha ehhez hozzáképzeltem a végtelenül lassú, gépies egyhangúsággal menetelő tevekaravánt, vagy fülembe csengtek Vámbéry szavai: *„...ha az állat nem tud már továbbmenni a mély homokban, kénytelen vagyok leszállni és gyalog tenni meg mellette hosszú utakat. Lábam bénasága miatt ilyenkor fokosomra kell támaszkodnom, s úgy megdagad a jobb karom, hogy napokon át pokoli kínokat szenvedek miatta..."* – hát akkor valóban minden okom megvolt a csodálkozásra!

Ezért is építettem fel az *Évszázad* című filmet úgy, hogy a mai Közép-Ázsiát bemutató felvételek mellé időnként régi, nyolcvan-száz éves fényképeket, és ha nem is ilyen régi, de XX. század eleji híradófelvételeket helyeztem, amelyek

Az autóbusz utasai

azonban ugyanazt a kort, ugyanazokat az életformákat mutatják. Hiszen a változást, a forradalmi átalakulást itt az utolsó ötven év hozta. És az új élet, új létesítmények képei mellett időről időre visszahozom Vámbéry mondatait, amelyek a képi összehasonlítással egyenlő erővel teremtik meg a távlatot, érzékeltetik az alapvető változásokat.

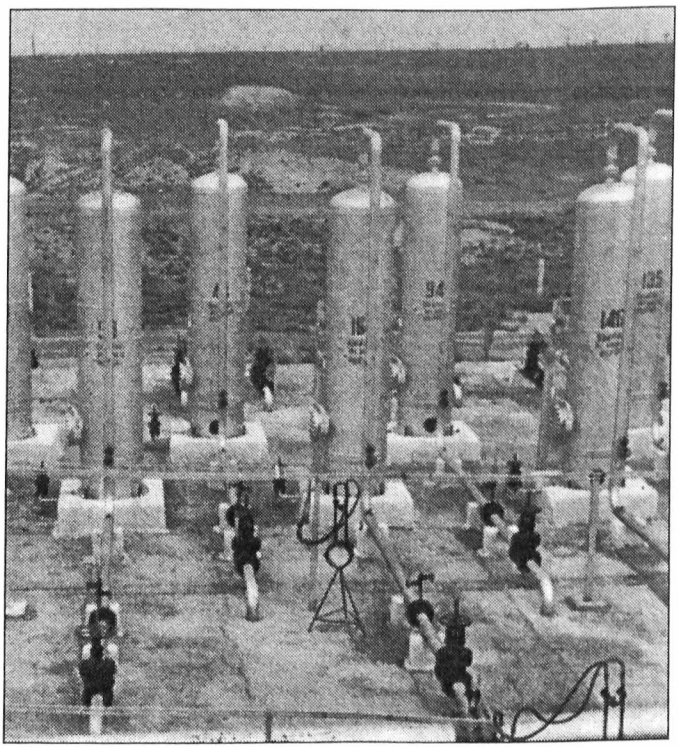
A nemrég még koldusszegény Üzbegisztán, ahol felvételeink nagy részét készítettük, újabb és újabb meglepetésekkel szolgál. A sivatagokban, távol eső hegyvidékeken mindenütt ott láttuk a hatalmas villamos távvezeték oszlopsorait. És a legtávolabbi kis település régi, üzbég módon épült agyagházikóiban is gázzal főznek és fűtenek. A Buhara melletti óriási földgázréteg kiaknázására új város épült. Nevét is a gáztól nyerte: Gázli. Jártunk, felvételeket készítettünk az új városban, ahol finomítják, feldolgozzák és a különböző irányba vezető csőhálózatba elosztják a gázt, hogy elszáguldjon rendeltetési helyére: Közép-Ázsia ipari üzemeibe, városaiba és falvaiba, az Urál nagy gyáraiba és Moszkvába, s egyéb nagy szibériai lelőhelyek gáztartalékával együtt Olaszországba és Nyugat-Európába, természetesen útba ejtve hazánkat is.

Lefátyolozott nők

Kitűnő autóút vezet Buharából Gázliba. Amikor kétórai utazás után megérkeztünk, számos meglepetés ért. Először is: a rettentő hideg. Előző nap még rekkenő hőség volt a városban, legszívesebben még a könnyű nyári ingemet is levetettem volna. S ma talán húsz fokkal is kevesebb. S én ugyanúgy öltöztem, mint tegnap. Jó leckét kaptam a szélsőséges sivatagi időjárásból! Szerencsére az egyik sofőr kölcsönadott egy meleg kabátot, hiszen ő úgyis az autóban marad. Így nem fagytam meg a metsző sivatagi szélben.

A csillogó, korszerű gázfinomítók mellett két teve legelészett. Persze azonnal kiugrottunk a kocsiból, s megörökítettük a kontrasztot.

Földgázfinomító a sivatagban, Gázli mellett

A gázmű igazgatójának irodájába vezettek. Az igazgató – fiatal, energikus arcú üzbég mérnök – hellyel kínál bennünket, miközben szenvedélyes gesztusokkal tárgyal néhány munkatársával, üzbégekkel, oroszokkal, s ki tudja még milyen nemzetiségűekkel. Ebben a köztársaságban hatvanegy százaléknyi üzbég és tizenhárom százalék orosz mellett tatárok és kazahok, tadzsikok és karakalpakok, kirgizek és türkmének és még sok más nemzetiség él együtt békés egyetértésben. A vezető posztokat, megfigyelésem szerint, ahol erre lehetőség van, az itt élő orosz szakemberek aktív támogatásával és egyetértésével általában üzbégek foglalják el. Így láttam ezt a filmgyárban és még számos más helyen. Így van ez Gázliban is. Nyilvánvalóan arra törekedtek, hogy kialakítsák egy nemrég még középkori elmaradottságban élő nép saját vezető értelmiségét.

A gázmű igazgatója az egyik osztályvezető mérnököt bízta meg, hogy tájékoztasson és kalauzoljon bennünket. A negyven körüli, rokonszenves és erélyes arcú mérnök sok érdekes felvilágosítással szolgált. Amikor megjegyeztem, hogy nekem csalódást okoztak a gázfinomító méretei, mert a továbbított gáz mennyisége alapján valami gigantikus apparátusra gondoltam, mosolyogva mondta, hogy a finomítás és elosztás viszonylag nem is olyan bonyolult feladat, és rendkívül olcsó. Pillanatok alatt elvégzett egy tréfás számítást: a zsebemben található hatvan rubelért önköltségi áron annyi gázt kaphatnék, ami főzésre, fűtésre, világításra bőségesen elegendő volna – százötven éves koromig. Én azonban – tekintve, hogy teljes mértékben beérem azzal, ha száz évig élek – nem fektettem a hatvan rubelemet gázba. Hiszen mi lenne a fennmaradó tekintélyes mennyiséggel?!

A mérnök tíz-tizenkét éve költözött ide Moszkvából. Ide, a sivatag kellős közepébe, ahol akkor még szinte semmi sem volt. S amikor csodálkozva pillantottam rá, és megkérdeztem, hogy hogyan viselte ezt el, akkor nemcsak a szeme előtt keletkező új város, új ipartelep, hatalmas vállalkozás örömérőI beszélt, nemcsak a hosszú szabadság s az évenkénti viszontlátás élményéről, hanem ami számomra a legmeglepőbb volt, a sivatag szépségéről is. A változatos növény- és állatvilágról, az évszakonként megújuló természet-

ről, amelynek szenvedélyes búvára lett. A felületes szemlélő csak sivár egyhangúságot lát itt, ő azonban rengeteg színt, csodálatos életet. Amikor eljön a tavasz, roppant érdekes, hogy kis teknősbékák bújnak elő a homokból, és élik a maguk rövid felszíni életét. Mert az év nagy részében mélyen a homokba fúródva alusznak. Ilyenkor késő ősszel persze nyomuk sincs, és nagyon nehéz megtalálni őket. Úgy látszik, földünk legsivárabb része is valójában színes és érdekes, csak éppen éles szem és az élet szeretete kell a felfedezéséhez.

A szamarkandi zeneiskola növendéke

Jártunk és felvételeket készítettünk azután vízduzzasztókon és öntödékben, vas- és acél-, gép- és textilgyárakban, csupa olyan üzemben, aminek azelőtt Közép-Ázsiában nyoma sem volt. A gyapotszedő kombájnokat a gyárból nyomon követtük a gyapotföldekre is. S a felvételek során alig győztünk betelni a nagyszerű gyümölcsökkel: a „turkesztáni" dinnye különböző fajtáival – amit a szakértő vendéglátók úgy adagoltak, hogy mindig egy még jobbat, édesebbet, ízletesebbet vágtak fel –, a nagy szemű, mézédes szőlővel, a savanykás gránátalmával s a fáról szedett, friss fügével.

Jártunk a legkülönbözőbb iskolákban is.

Szamarkandban egy zeneiskolában készítettünk felvételeket, ahol régi közép-ázsiai népi hangszereken játszottak a növendékek, természetesen kottából és igen magas fokon. Több egyetemen is jártunk, hiszen Üzbegisztánban ma harminckét egyetem és főiskola működik, míg régen ilyesmiről szó sem volt, hacsak a medreszéket nem számítjuk főiskolának. Igaz, hogy a növendék tizenkilenc évet töltött a medreszében. De hogy mit és hogyan tanult, az egy-egy főiskolai látogatás során Szadriddin Ajní hiteles leírása nyomán gyakran eszembe jutott.

Gyászolók állják körül az üzbég asszony holttestét, akit vallásos fanatizmusukban a férfiak megöltek, mert elvetette a fátylat

„A tanterv és a könyvek tanulmányozásának sorrendje semmit sem változott négy vagy öt évszázad óta: most is ugyanazt tanították, amit Tamerlan[1] hadjáratainak korában, a XIV. században, amikor Ivan Kalita felépítette Moszkvát. Legfeljebb az jelentett némi változást, hogy az előbb említett művekhez írt újabb kommentárokkal bővült a tananyag. Ezek a kommentárok azonban sohasem világították meg új oldalról e műveket, lényegüket mindig érintetlenül hagyták: egyszerűen rárakódtak a régi kommentárokra. E kommentárok tanulmányozása csak újabb fárasztó munkát rótt a mi korunk teológus-növendékeire, még jobban megterhelte memóriájukat, anélkül hogy bármit nyertek volna vele: semmivel sem tudtak többet a tárgyról, mint azok a diákok, akik négy évszázaddal ezelőtt magolták be ezeket a könyveket.

Azt hihetné az olvasó, hogy az a növendék, aki tizenkilenc esztendőt szentelt ezeknek a könyveknek és a velük kapcsolatos kérdéseknek, végül is nagy szakértője lesz ennek a tárgykörnek. Erről azonban szó sincs.

Vizsgáljuk meg a dolgot közelebbről.

A medresze növendéke nyolc évet vesztegetett el az arab nyelvtan elsajátítására. Pedig hát köztudomású, hogy bármilyen nyelvet meg lehet tanulni két év alatt, ha szorgalmasan foglalkozunk vele. A bokharai medreszék növendékei azonban nyolc év alatt csupán néhány egyszerű arab mondatot tanultak meg, s ezenkívül még csak annyit értek el, hogy helyes kiejtéssel tudták elolvasni az arab szavakat. Ezekre az ismeretekre tanulmányaik legelején tettek szert, amikor még segédtanítók foglalkoztak velük. Az azt követő öt-hat év, amikor már a tanító irányításával folyt a munka, azzal telt el, hogy megvitatták a Dzsámi műveihez írt kommentárok tömegét.

De maga Dzsámi közben elsikkadt. Az ő műveit nem tanulmányozták külön. Egyszerűen megfeledkeztek róla tantervükben, amely négy évszázaddal ezelőtt készült. Azóta senki sem merte helyrehozni ezt a hibát, nehogy azzal vádolják, hogy kételkedik egy olyan tanterv helyességében, amely annyi évszázadot vészelt át.

Vagy nézzünk egy másik példát.

A tanterv szerint logikát is tanultunk. De a bokharai medreszékben ennek a tudománynak csak a neve maradt meg. A tanulók egy egész éven át a ***Hásijai Kutbi*** *című könyvvel foglalkoztak, amely kommentár volt a* ***Samszija*** *című logikai munkához.*

Logikai tanulmányaink abban merültek ki, hogy egyetlenegy szón vitatkoztunk. A ***Samszija*** *szerzője könyve elején a következő sorokat írta arab nyelven: »Ez a könyv egy előszóból, három értekezésből és egy utószóból áll. Értekezés azonban három van benne.«*

A könyv elején a szerző kétszer írta le ezt a szót: három. Világos, hogy ez csupán elírás, és a szerzőnek semmi oka nem volt rá, hogy megismételje ezt a szót.

S mégis, egy álló éven át heves vita folyt arról, fölöslegese ez a szerencsétlen szócska, s ha igen, hol fölösleges: ott, ahol először szerepel, avagy ott, ahol másodszor?

Miután egy teljes évig vitatkoztak erről a roppant fontos kérdésről, megállapították, hogy a ***Samszija*** *szerzője, a kazvini Nazsmeddin Umari, aki a XIII. században élt, nemcsak nagy műveltségű ember, hanem tudós is volt, s elképzelhetetlen, hogy ilyen íráshibát követett volna el. Végül is úgy döntötték el a kérdést, hogy a hibát tolla követte el gazdájának tudomása nélkül.*

S a medreszékből kikerült növendékek között mégis akadtak művelt emberek. Persze ezek olyan ritka kivételek voltak, mint a gyümölcsfák a szikes pusztaságban. És nem a medreszének köszönhették tudásukat, nem a tananyag bemagolásának, nem a skolasztikus vitáknak. Nem, ezek az emberek egyes-egyedül kivételes képességeiknek és állhatatos kitartásuknak köszönhették, hogy tudásra tettek szert."[2]

Amikor bejártuk az új taskenti egyetem hatalmas épületét, megtekintettük a korszerű tudományos berendezést, és felvételt készítettünk egy felsőbb matematika órán, újra és újra eszembe jutottak Ajní szavai. Mégis, talán a legnagyobb hatást az tette rám, hogy a hallgatóknak több mint a fele nő volt.

Mert ha valamint le lehet mérni Közép-Ázsia változásait, az döntően és mindenekelőtt a nők helyzete.

1960-ban, amikor először jártam Pekingben, és a Téli Palota műemlék épületei között bolyongva idős asszonyokkal találkoztam, akik szánalmasan tipegtek a régi kínai szokás szerint elnyomorított lábaikon, elszörnyedve néztem az egész életükre tönkretett embereket, és azt gondoltam: ha csak azt az egyet eredményezte a forradalom, hogy ettől a borzalomtól megszabadítsa az asszonyokat, akkor is érdemes volt!

Hasonló érzések fogtak el Közép-Ázsiában.

Régi fényképek, filmfelvételek és Vámbéry leírásai alapján jól ismertem a nők helyzetét a múltban.

„A keleti törvényhozás mártírjainak, a nőknek van a legrosszabb dolguk... Az arcot, s még a mell nagyobb részét is egy lószőrből készült fátyol fedi, egy olyan durva szövet, melyet nálunk még szitának is igen rossznak tartanának..."

Iszonyú nehéz lehetett ezen az állapoton változtatni. Hiszen azt mondja az üzbég közmondás: „Amit az anyatejjel beszívtunk, attól csak a lélek szakadtával szabadulunk."

A bűnösök a forradalmi bíróság előtt

És mégis szabadultak. De sokan valóban csak a lélek szakadtával. Mert amikor a forradalom után az asszonyok valóságos népmozgalom keretében vetették el a testüket-lelküket gúzsba kötő, megszégyenítő fátylat, a parandzsát, akkor a régi mohamedán világ minden elmaradottsága szembeszegült velük. Asszonyok százait ölték meg, mert elvetették, tűzbe dobták életük átkát, szégyenét. De a nők felszabadulását semmilyen erő nem tudta megakadályozni.

Legfeljebb akkor mosolyogtam, amikor az egyik városban betértünk A tiszteletre méltó akszakálokhoz címzett vendéglőbe, és a nevének megfelelően ott kizárólag férfiakat találtam fehér szakállal és anélkül. Megjegyeztem, hogy azért illene vendégfogadót nyitni a tiszteletre méltó agg hölgyek számára is. Mire kísérőnk, Kazim bátyánk egészen meghökkent, és elmondta, hogy az asszonyok nem szeretnek ilyen helyekre járni, inkább otthon ülnek, munka után piláfot főznek és stoppolnak. Pedig Kazim bátyánk leányai egyetemet végeztek, s az egyik, egy nagy kórház főorvosa, valóban kitűnő piláfot főzött a tiszteletünkre. De A tiszteletre méltó akszakálokhoz még „nincs kedve" betérni.

Jegyzetek

1 Timur Lenk 1370–1405 között Transzoxánia és Irán ura. A Barlasz törzsből származott, s az általa tetszés szerint cserélgetett dzsingiszida bábkánok vejeként uralkodott. Fővárosát Szamarkandban tartotta. Fő célja a mongol világbirodalom helyreállítása volt. 1402-ben Ankaránál legyőzte Bajazid szultánt, s így fél évszázaddal meghosszabbította a Bizánci Birodalom agóniáját. Ennek következtében, bármennyire is elvakultan küzdött a kereszténység ellen, az európai történelembe mintegy a kereszténység segítőjeként vonult be. Szamarkand kulturális fénykorát Timur unokája, a csillagászként is jól ismert Ulug Beg (Muhammad Taragaj, 1409–1449) uralma alatt érte el. Timur családjából, a timuridák közül származnak az indiai nagymogulok.

2 Ajní: Bokhara, pp. 182–183, kihagyásokkal.

6. Dervisruhában

1970. december. Jó három éve, 1967 végén határoztam el, hogy elindulok Vámbéry nyomában. Akkor, a kórházi ágyon éledtek fel bennem a gyermekkori olvasmányok emlékei, elevenedett meg Vámbéry alakja – legalábbis halvány körvonalaiban.

Azóta hosszú és kalandos utat tettem meg, hogy mindjobban a közelébe férkőzzem, hogy a körvonalakból kibontakozzon igazi, élő, történelmi alakja.

Érdekes út volt, de nem könnyű. Először is meg kellett tanulnom Vámbéryt – nem középiskolás fokon. Áttanulmányoztam minden föltalálható művét, még a török–magyar összehasonlító szótárt is végigböngésztem. Sok mindent, amit ebben a könyvben idéztem, már szinte kívülről tudok. S azt hiszem, minden ilyen útnak ez az előfeltétele. De ez csak a kezdet.

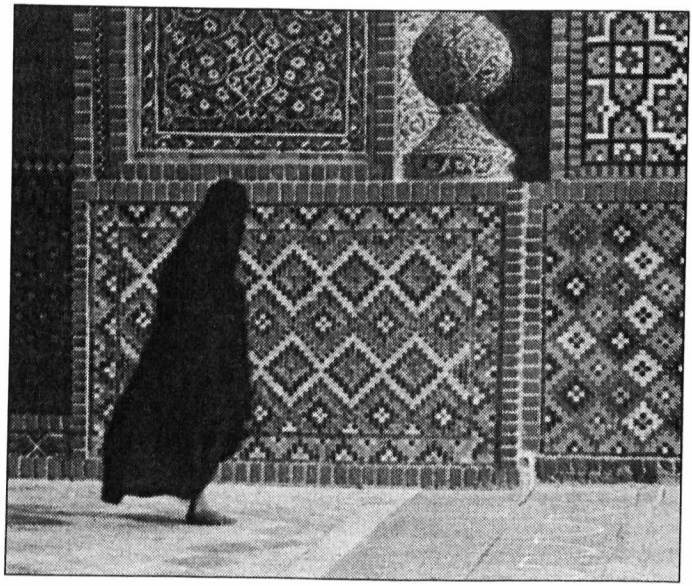
Mennyi kitartásra, ötletre, találékonyságra, állandóan megújuló, szüntelen munkakedvre és lelkesedésre volt szükség, hogy a négy film megszülessen!

Ennek érzékeltetésére az eddigi példák mellé csak egy újabbat.

Már készen állt a Vámbéry-portré anyaga. A Közép-Ázsiában és Afganisztánban forgatott több ezer méternyi filmfelvétel mellé törökországi, perzsiai és angliai útját érzékeltető fényképet gyűjtöttünk. Régi folyóiratokban, archívumok-

ban, múzeumokban megtaláltuk néhány eddig ismeretlen fényképét is. Elutaztunk Szlovákiába, s felvételeket készítettünk szülőfalujában, Szentgyörgyön, gyermekkori évei színhelyén, Dunaszerdahelyen és Pozsonyban, ahol gimnáziumba járt. A valóban átfogó képi anyag mellé kiválogattam műveiből azokat a jellemző részeket, amelyek önéletrajzszerűen kísérik és összefogják a képeket. Az volt az elképzelésem, hogy a szöveget a filmben egy Vámbéry hangját képviselő színész olvassa.

Amikor az előkészületeket így befejeztem, és már csak az összeállítás maradt volna hátra, akkor abbahagytam a munkát. Határozott hiányérzetem támadt. Éppen a tavaszi Miskolci Filmfesztivál idején történt ez, ott szokásom szerint részt vettem, és láttam kollégáim néhány előbb készült tudósportréját. S ezeken gondolkozva úgy éreztem, hogy a hiányérzet jogos. Kell még valami az összegyűjtött anyagon kívül: valami, ami megeleveníti, átlelkesíti az egészet. De mi?

Mecset Mazar é Sharif városában

Napokon át töprengtem. S ekkor jutott eszembe, hogy Vámbéry tanítványa, Germanus Gyula indítsa el a filmet visszaemlékezéseivel. Germanus professzor nagy érdeklődéssel fogadta a tervet, lelkesen készült a felvételre, és kiderült, hogy nagyszerűen, színesen olvas fel: oldalakat egyetlen nyelvbotlás nélkül, kitűnően érzékeltetve a szöveg hangulatát. Így megkértem, hogy saját szavai, visszaemlékezései mellett – amit leírt ugyan, de azután kérdéseimre válaszolva szabadon, rögtönözve adott elő – Vámbéry szövegét is ő olvassa.

Meggyőződésem, hogy az ő színes, érdekes személyisége rengeteget adott a filmhez. Nemcsak ismeretlen részleteket közölt Vámbéry életéről, munkásságáról, egyedülálló nyelvtudásáról, egyéniségéről, hanem hiteles közelségbe hozta, és így a rég halott tudós a film folyamán szinte személyes ismerősünkké válik.

Így elmondhatom, hogy szerencsém volt. Nem kellett egyedül járnom ezen a hosszú és nehéz úton.

Operatőr, dramaturg, vágó, gyártásvezető – egyikükről-másikukról többször is szó esett ebben a könyvben. A film eszmei, képi, ritmikai megfogalmazásában, a napról napra felmerülő szervezési nehézségek megoldásában szerepük nélkülözhetetlen. S az együttműködés hangulata, légköre mindig leolvasható a filmről.

Elmondhatom, hogy munkatársaim jól megértették a közös szándékot, egyet akaró közösséget alkottunk, és talán ennek köszönhető, hogy munka közben, még a legnehezebb helyzetben is, mindig jó kedvünk volt, érezni tudtuk az alkotás és a játék, azaz a művészet örömét, s ez áttört minden fáradtságon és megpróbáltatáson.

Négy film. Most, ahogy visszatekintek rájuk, olyanok, mint egy szimfónia négy tétele. Azonos alaptéma, de hangulatukban, ritmusukban, mondanivalójukban mégis menynyire különböznek.

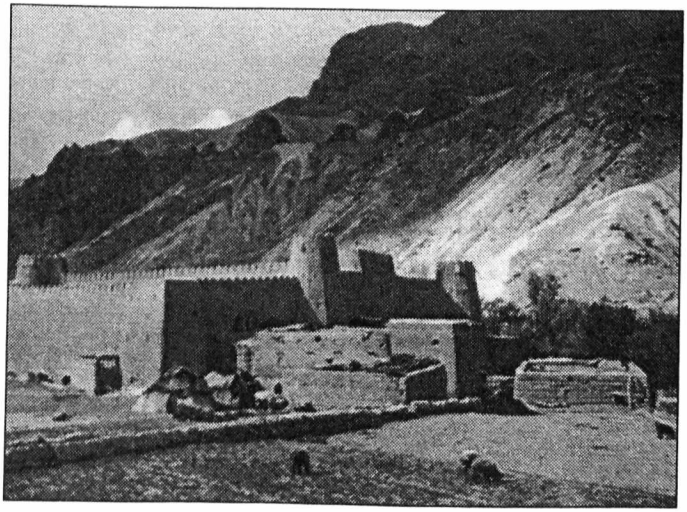
Vámbéry szelleme azonban most sem hagy nyugodni – új kalandok, új alkotások felé vonz.

Életműve tanulmányozása és a közép-ázsiai valóság még sok olyan titkát tárta fel előttem ennek a rendkívüli életnek, nagyszerű egyéniségnek, amelyek további munkára ösztönöztek.

Hogyan viselte el a halálveszélyt, a hihetetlen megpróbáltatásokat, a végső fizikai erőfeszítést? Mi indította az útra? Hogyan készült fel és játszotta végig életveszélyes szerepét hiba és nyelvbotlás nélkül? Kezdettől foglalkoztattak ezek a kérdések, s újra és újra feltettem magamnak őket, míg végül megkíséreltem a válaszadást *Dervisruhában* című filmnovellámban.

1863. március 20. Zajos, forgalmas keleti utca. Négy zarándok tör utat magának a tömegben, édességet és dísztárgyakat kínáló árusok, szamaraikon ülő öreg és fátyolos asszonyok között. A zarándokok Kelet-Turkesztánból,[1] nagyrészt a Kokandi kánságból[2] való üzbégek, akik mekkai zarándokútjukról térnek vissza hazájukba.

Elöl a negyven-negyvenöt éves sovány, középtermetű, rongyai felett új zöld dzsübbét, felsőruhát és óriási fehér turbánt viselő hadzsi Bilál és a valamivel idősebb, magas, hosszú szürke szakállú, tiszteletet parancsoló külsejű hadzsi Szálih Khalife halad. Mögöttük fiatal, élénk arcú zarándok, hadzsi Szultan Mahmud, mellette pedig az öreg, megtört ar-

Várszerű afgán falusi ház

cú, botra támaszkodó hadzsi Kari[3] Meszud. Útjuknak szemmel láthatólag határozott célja van, mert elmulasztják az alamizsnakérés minden kínálkozó lehetőségét, csak az öreg Kari Meszud áll meg egy előkelőnek látszó nő mellett, aki apró pénzdarabot csúsztat a kezébe. De Szultan Mahmud belekarol, és a másik két zarándok után sietnek.

Egy szolga már be is jelenti a teheráni török követség egyik, szőnyegekkel és párnákkal borított szobájában Resid efendinek, a követség tanácsosának, hogy beszélni szeretnének vele.

Resid efendi harminc körüli, török eleganciával öltözött, sűrű fekete hajú, fekete szakállú, energikus férfi. Párnán ül, s teljesen belemélyed egy perzsa vagy arab kézirat tanulmányozásába. Fel sem tekint, int, hogy vezessék be azokat, akik keresik. S még mindig nem tudva elszakadni az őt szemmel láthatólag szenvedélyesen érdeklő kézirattól, meghajol látogatói felé, és int, hogy foglaljanak helyet. A négy zarándok leül a szőnyegre, s hadzsi Bilál és Szálih felváltva kezdik panaszolni, hogy Mekkából visszatérve a határon törvénytelenül megadóztatták őket, pedig amúgy is annyira szegények. Resid – még mindig inkább a kéziratra figyelve, mint rájuk – megígéri, hogy a követtől rendkívüli segélyt eszközöl ki számukra.

Hadzsi Bilál azonban ezt határozottan visszautasítja. Ők csak azért jöttek, hogy megkérjék a követet: akadályozza meg az utánuk jövő zarándokok hasonló megzsarolását.[4]

Resid efendi meglepődve tolja félre a kéziratot, s csak most néz mélyebben a látogatói arcába. Meggyötört, fáradt, elkínzott vonásaik – amelyekbe mélyen beleette magát az út pora – jóságról, nagylelkűségről tanúskodnak. Hadzsi Bilál, aki szemmel láthatólag a vezetőjük, okosnak látszik, a fiatalabb Mahmud csillogó szeméből pedig intelligencia sugárzik.

Resid csönget, teát kér az inastól. Majd üzbégül szólal meg:

– Örülök, hogy felkerestetek, és megismerhetlek benneteket!

– Ismeri a nyelvünket? – kiáltanak fel a zarándokok, és csodálkozó arcuk még inkább kitárul Resid vizsgálódó sze-

me előtt. Csak az öreg Meszud arca marad dervis módra közömbös és mozdulatlan. S míg teát tölt, Resid elmondja, hogy már Sztambulban, de különösen itt Teheránban sok zarándokkal beszélgetett, s mivel régi elhatározása, hogy meglátogatja a hamisítatlan iszlám erény székhelyeit – Khiva, Bokhara és Szamarkand szent sírjait –, ezért igyekezett az üzbég nyelvet elsajátítatni. S tulajdonképpen ennek az utazásnak a gondolata hozta ide Törökországból.

Hadzsi Szálih megjegyzésére, hogy most már biztos abban, amit hallott: Resid is dervis – az efendi csak titokzatosan mosolyog, majd újabb teát töltve kijelenti: hálát ad Allahnak, hogy ilyen útitársakat küldött számára. A zarándokok örülnek, de hadzsi Bilál mégis kötelességének érzi felhívni a figyelmet arra, hogy az út nehéz, és roppant veszélyes. De Resid félbeszakítja:

– Ez a világ csak ötnapos vendégfogadó, átmeneti szállás.... Ki tudja, mi lesz holnap? Veletek megyek, barátaim, tökéletesen meguntam már a tévedéseknek ezt a fészkét!

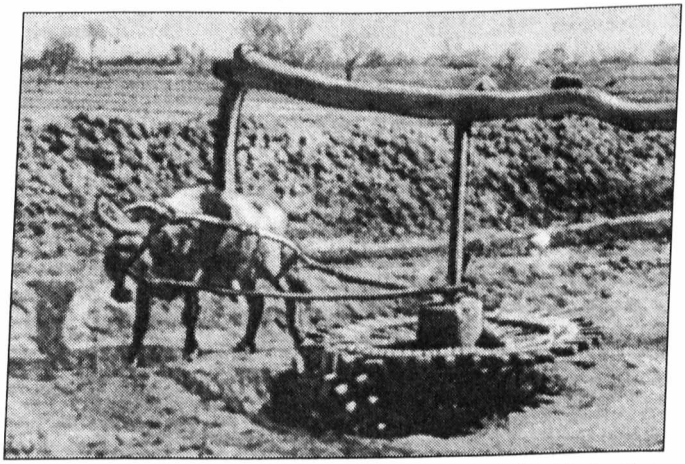
S Resid efendi, igénybe véve hadzsi Bilál jó tanácsait, készül az útra. Járja a bazárt gyorsan és fürgén, bár bal kezével botra támaszkodik, mert bal lábára erősen sántít. Ócska ruhadarabokat vásárol s még néhány úti kelléket: nagy bőrkulacsot, zsákot, övet, s ezeket magára öltve – mikor hajját is kopaszra vágatja – már nagyon hasonlónak érzi magát látogatóihoz. Hadzsi Bilál, aki jóindulatúan segít az előkészületekben, félretesz ugyan még néhány darabot a csekély úti felszerelésből, így például minden fehérneműt, mert ilyet zarándok nem visel. Resid is meztelen testére kénytelen ölteni a szőrcsuhát, s arra a folt hátán folt felső köpenyt. S amikor a nagy turbánt is a fejére teszi, Bilál elégedetten bólint. A sztambuli török átalakult közép-ázsiaivá. Holnap reggel indulhatnak.

De egy fontos teendő még hátravan. Az ismét magára maradt Resid kis ládikóból papírt és írószerszámot vesz elő, leül, s elgondolkodva nézi a fehér papírt. Azután határozottan felírja a címet – magyarul: A Magyar Tudományos Akadémia Vicepraesidensének, báró Eötvös József úrnak, Pest-Buda.

Itt ismét megáll egy pillanatra. A nagy út előtt a szeretett város neve felkavarja, különös erővel idézi fel az emlékeket.

S a továbbiakban a levél szavait halljuk, mint Resid – Vámbéry – maga elé mondja (csak néha tűnik be egy-egy leírt szó), amíg a képekben Pest-Budához, támogatójához, Eötvös Józsefhez és az Akadémiához fűződő emlékei kavarognak, szoros kapcsolatban a levél tartalmával.

Hiszen annyi mindent köszönhet Eötvösnek, a kiváló írónak és gondolkodónak! Jól emlékszik, amikor néhány évvel ezelőtt először állt ott Erzsébet téri háza előtt mint egészen ifjú, teljesen magárahagyott, rongyos és éhező házitanító. De példátlan szorgalmával és rendkívüli nyelvtehetségével már magára vonta egy másik nagy író, Kemény Zsigmond figyelmét. Az ő ajánló sorait szorongatja most a kezében. Mielőtt becsenget, megigazítja ruháját, leoldja cipőjéről a talpat helyettesítő rongydarabot, és kartonból kivágott „vendégtalpat" csúsztat a helyére. Cipője ennek ellenére gyanús foltokat hagy a fényesre kefélt padlón. Az inas szigorú tekintete annyira zavarba hozza, hogy alig tud megszólalni, amikor a barátságosan rámosolygó író elé kerül. Szerencsére kezében Kemény levele, s míg Eötvös belenéz, helyrebillen a lelki egyensúlya. S amikor az író előbb franciául, majd angolul, végül pedig olaszul érdeklődik törekvéseiről, már bátran és tökéletes kiejtéssel válaszol.[5]

Öntözőberendezés Vámbéry korában

„...Hazánkba visszatérve most, utam eredményéül főleg Perzsiát illető munkálataimat mutathatnám föl, ami honi irodalmunkban némi hézagot pótolna ugyan, de korántsem felelne meg azon követeléseknek, amelyekkel nyelvészetünknek és saját magunknak, eddigi eljárásom után, tartozom..." – folytatja Vámbéry Eötvös Józsefhez és az Akadémiához írt levelét.[6]

Szilárdan állt mellette Eötvös akkor is, amikor az Akadémia szótáraiért és a török és üzbég nyelvet és irodalmat ismertető tanulmányaiért 1861-ben levelező tagjául választotta. Ő hazatért Konstantinápolyból, és kérte tervbe vett közép-ázsiai útja támogatását. Az Akadémiának volt ezer forintja tudományos utazás támogatására, ezt Vámbérynek ítélte az elnökség, ha a magyar nyelvrokonság kutatása végett megy Ázsia belsejébe.

Az Akadémia nyílt ülésén megtámadták az elnökséget a határozat miatt. „Céltalanul dobják ki az Akadémia pénzét, mert az ilyen béna ember azt a hosszú utat ki nem bírhatja!" – vetette fel Vámbéry egyik ellenfele. „Miért éppen Vámbérynek sikerülne az, ami eddig senkinek sem sikerült? Miért kockáztassuk fölöslegesen egy tudóstársunk életét?" – mondja a másik.

A molla és egy tanácskérő

Eötvös bátorítóan néz Vámbéryre. Ő feláll, és nyugodtan válaszol:

„Tíz éve készülök erre az útra. Az utóbbi öt évben Konstantinápolyban a török élet, nyelv, vallás tanulmányozásában annyira vittem, hogy nem akadtam törökre, aki bennem az idegen származásút akár csak sejtette volna is... Így nem mint Vámbéry, hanem a sztambuli születésű Resid efendi utazom be a közép-ázsiai iszlámságot, hogy mindenekelőtt az élő szókat, a nyelveket gyűjtsem össze a nyilvános könyvtárakban, melyek Szamarkandban, Balkhban és Bokharában léteznek, valamint a magánházakban és a közéletben. A nyelvtudomány fontos kérdéseiben a tapasztalásnak adom az elsőséget... Eltökélém inkább a vándor tatárok dzsidáitól testemet, mint a megalapozatlan elmélet betűitől a lelkemet megöletni..."

A jelenlevők nagy többsége egyetért Vámbéry támogatásával. Öreg, tekintélyes tudósok szorítanak kezet vele, és fejezik ki jókívánságaikat, s ez mindmáig jólesik neki. Befejezi levelét:

„Már holnap a legszorosabb dervis-inkognitóban elindulok, tiszta koldus minőségben. Ha ez utam, melyen semmi európai elődöm nincsen, sikerül, ha el nem árultatom, nevet szerzek az Akadémiának és magamnak egész Európa előtt. Éljen édes hazánk! Vámbéry."[7]

S most, hogy a borítékkal együtt tulajdonképpen minden ügyét lezárta, nem bír ellenállni a kísértésnek, hogy ellenőrizze: mennyire hiteles újdonsült kosztümje? Vajon beleolvad-e a keleti utca áramló sokaságába?

S már megy is az utcán, természetesen vegyülve el a jobb vagy hasonlóan rongyos ruházatú emberek tömegében. Ügyet sem vetnek rá, s ettől egyre nő biztonságérzete. Megáll egy sarkon, nézelődik. Valaki hirtelen hozzálép, és apró pénzdarabot nyújt felé. Először úgy meglepődik, hogy nem is nyúl a pénz után. De aztán hirtelen kinyújtja a kezét, s úgy veszi át a fillért, mint valami kitüntetést. Ennél nagyobb sikere nem is lehetett a bemutatkozásnak.

Igazi kolduló dervisnek nézték! Ettől úgy felbátorodik, és olyan jó kedve támad, hogy újabb próbára szánja el magát. Az egyik közeli utcában lakik egy európai orvos, a névtáb-

lája már régebben feltűnt neki. Dr. Fagergreen – a neve után ítélve valószínűleg svéd. Annál jobb!

Benyit az orvoshoz. Dervis módra köszönti: Ja hu! Ja hakk! Az orvos közönyösen nyúl a zsebébe, hogy pár fillérrel megszabaduljon tőle.

De Vámbéry most tovább akar menni a játékban.

– Nem a pénzére van szükségem – mondja. – Rendfőnökünk azért küldött, hogy az igaz hit ösvényére térítsem!

Az orvos, aki előtt az ilyen térítési szándék láthatóan nem új, mosolyogva kérdi, hogy mivel tudja meggyőzni őt, mivel bizonyítja rendfőnöke csodatevő erejét. Vámbéry azt feleli: a főnök egy lehelete elég volt arra, hogy őt a világ minden tudományába és nyelvébe beavassa.

Fagergreen véget akar vetni a beszélgetésnek, és svédül közli látogatójával, hogy nincs ideje tréfálkozni. Mire Vámbéry tökéletes svéd kiejtéssel hívja fel a figyelmet a helyzet komolyságára, majd ifjúsága kedvelt olvasmányából, a Frithjof-mondából idéz egy odaillő szakaszt.

Az orvos teljes megdöbbenéssel néz a rongyos koldusra. Nem akar hinni a fülének. S hirtelen dánul szólal meg, majd németül, angolul, s valamennyi általa ismert nyelven. S mindig kísérteties biztonsággal visszhangzik a válasz ugyanazon a nyelven.

Végül a dervis ismét perzsára tér át, egy Korán-verset mond a lelke üdvéért, majd másnap reggel nyolc órában jelölve meg a megtérés végső határidejét, mint aki jól végezte dolgát, elindul a kapu felé.

De az orvos utánaszalad. Teljes zavarában nem bírná elviselni, hogy ne ismerje meg látogatója titkát. S félig erőszakkal becipeli a szobájába. Itt azután Vámbéry leleplezi magát, s elmondja, hogy mire készül, milyen út áll előtte.

– Sejtettem én – mondja az orvos –, de perzsa beszéde mindig megingatott. Eddig csak perzsát hallottam úgy beszélni, mint ön, pedig már több mint tíz éve élek Teheránban. S árulja el, hogyan tanult meg ennyi nyelvet.

– Szülőfalumban és környékén több nyelvet beszéltek. Így már kisgyermekkoromban négy nyelvet tanultam meg. Később pedig a nyelvek jelentették számomra a nagyvilágot. Minden új nyelvvel új népet, új világot ismertem meg,

ahová magam nem juthattam el. Szerettem a szavakat, játszottam velük, gyönyörködtem bennük, ez volt a legnagyobb örömöm. Naponta legalább száz új szót tanultam meg, s később, amikor ez nehezemre esett, szigorú voltam önmagamhoz. Mindig nagyszerű étvágyam volt – talán azért, mert jól ismertem az éhséget. S ha estére nem tudtam a száz szót – másnap nem adtam magamnak ebédet.

Az orvos nagyot nevet.

– Kitűnő módszer! De most igazán nincs oka, hogy megvonja magától! – kínálja az asztalra rakott csemegéket.

S miután ittak egymás egészségére s a „dervis" előtt álló nagy út sikerére, az orvos szekrényéhez lép, s néhány apró golyócskát vesz elő. Gondosan papírba csomagolva átadja vendégének.

– Ha kínozni akarják, és már biztos a halálban, ezt vegye be. Sztrichnin. Percek alatt, fájdalom nélkül végez önnel. – Megszorítja Vámbéry kezét, s kissé elérzékenyül. – Esküm tiltja, de önnek megteszem. Én tudom, hogy iszonyú, amit ki kellene állania.[8]

Közép-ázsiai mecset a XIX. században

S 1863. március 28-án kora reggel a városkapu közelében összegyűlnek a dervisek – a legtöbben gyalog –, kezükben szent datolyafa botjaikkal, néhányan pedig – köztük Vámbéry is – öszvéren vagy szamáron. Hadzsi Bilál felemeli a kezét az indulási áldásra. Alighogy elmormolják az ámen, a gyaloglók kirohannak a kapun, hogy a szamaragolókat megelőzzék.

Vámbéry mélyen meg van hatva. Most nem az előtte álló megpróbáltatásokra és veszedelmekre gondol, hanem arra, hogy mióta készül erre az útra szüntelen erőfeszítéssel, sokszor már reménytelennek látva, hogy elindulhat „vágyai Mekkája", Turkesztán felé. S íme, most mégis beteljesedett. Hogy társai ne vegyék észre megilletődését, gyorsan befordítja öszvérét a hegyszorosba. S míg a többiek telkineket, mohamedán zsoltárokat énekelnek, ő elgondolkodva, némán léptet közöttük.

A faluban, a távoli Duna mellett, ahol gyermekkorát töltötte, játszik a többi gyerekkel, hasonló korú barátaival. Majdnem béna bal lába segítésére akkor még nem botot, hanem mankót használt. De fürgén, ügyesen mozog, jár, szalad a mankójával. Egészen egyformának érzi magát a többiekkel. Akkora az önbizalma, hogy ő is közéjük áll, amikor versenyt futnak. Persze messze lemarad. Megáll a félúton, és sírva sántikál vissza. Most érti meg, hogy mégsem olyan, mint a többiek.

Az édesanyja lép hozzá, aki a házuk elől végignézte az egész jelenetet. Vigasztalja. „Ne sírj, fiam! Meglátod, tovább érsz még te valamennyi pajtásodnál!"

Az anyja hangját elnyomják a dervisek zsoltárai, és Vámbéry visszazökken a valóságba.

Esteledik. Csepereg az eső. A derviscsapat lassan ereszkedik le a völgybe. Itt akarnak megszállni, egy út menti karavánszerájban.

A szeráj – *„puszta közepén álló, félig leomlott agyagviskó, melynek esőverte fala minduntalan beszakadással fenyeget, s az átlyuggatott tetőről alácsepegő eső folytán alig lehet egy tenyérnyi száraz helyet találni".*

Hadzsi Bilál piláfot főz. Zsír híján felolvaszt egy darabka faggyúgyertyát, s azzal ízesíti. Azután nekilát a rizses zöld-

ségnek két barátjával, természetesen keleti szokás szerint – kézzel. Vámbéryt is meghívja. De ő még nem éhes annyira, hogy ezt meg tudja enni. Megpróbál inkább valami száraz helyet találni, s lefekszik a többi dervis közé, természetesen a földre. Nagyon fáradtnak érzi magát, azt hiszi, rögtön elalszik. De nem jön álom a szemére.

Szorosan hozzátapadva fekszenek a szomszédai. A tetőről csöpög az eső. Hadzsi Bilál és társai jó étvággyal, komótosan kaparják ki az utolsó rizsszemeket. S Vámbérynek eszébe jut a tegnapi este.

A török követség szállodájában búcsúestet adtak a tiszteletére. A fényesen kivilágított teremben, gondosan megterített asztal körül a barátai ültek: jóakarója, a követ, s még néhányan a követség alkalmazottai közül. Búcsúzóul még egy európai vacsorát akartak elfogyasztani vele, kitűnő borokkal, francia pezsgővel, s utoljára megpróbálni, hogy lebeszéljék az életveszélyes vállalkozásról.

Ismét elmondják, hogy elődei kínok kínjával haltak meg. Egy angolt kullancsokkal telt verembe vetettek, ahol felfalták a férgek. Egyetlen európai sem tért még vissza Khivából, s még kevésbé Buharából. Mindenkiben kémet, ellenséget szimatolnak, s ez lesz az ő sorsa is. Ha ugyan egyáltalán eljut odáig. Valószínűbb, hogy már útközben kirabolják dervistársai néhány rongya és szamara kedvéért. Miért bízik bennük vakon?

Vámbéry a fejét ingatja. Úgy érzi, ismeri a társait, és bízhat bennük. Meg azután a bor is hozzájárul rózsás hangulatához. Egyébként is most már semmi sem tarthatja vissza. Az évek folyamán oly szilárddá vált benne az elhatározás, hogy semmilyen érv nem hat rá. Valaki belekezd a turkomán emberrabló rabszolgakereskedők legutóbbi históriájába, akik egy franciát csak tízezer aranyért engedtek szabadon – de a követ félbeszakítja: „Nem segít itt a beszéd! Igyunk, vigadjunk inkább ezen az utolsó estén!"

S most itt fekszik a földön, a dervisek között, szorosan hozzájuk préselődve, mert a fogai vacognak a nyirkos hidegtől. Holtfáradt, és mégsem tud elaludni. Pedig aludnia kell, be kell illeszkednie ebbe az életformába, el kell fogadnia, és alkalmazkodnia kell valamennyi érzékével ehhez a

környezethez. Ha nem sikerül, akkor teljesen kimerül, és nem bírja az utat.

Az agyagmécses halvány fényénél nézi rongyos, elgyötört társait. *„Nekem néhány nap, néhány óra alatt kell hozzáedződnöm ahhoz, amire őket egy egész élet készítette fel"* – gondolja, míg egyre mélyebbre hatol testébe a nedves hideg, orrába a hozzátapadó mosdatlan testek szaga, fülébe a horkolástól a fájdalmas nyögésig terjedő zajok koncertje. De azonnal vitába száll önmagával.

Nem így van! Hiszen egész gyermekkora és ifjúsága rettenetes nyomorúsága, a megaláztatások és nélkülözések végtelen sora, amikor koldusoktól kéregetett éhező testvéreinek, amikor házitanító és pincér is volt egy vendéglősnél, takarított és a többiek cipőjét pucolta a kollégiumban, padon és pad alatt aludt a parkban – hiszen ez mind erre készítette fel, edzette, növelte az akaraterejét és elszántságát! Enélkül talán vállalni sem merte volna! S ezek az emberek legalább segíteni akarják, társuknak és testvérüknek érzik... Míg azok?! Mennyit csúfolták, hányszor alázták meg! Hát igen! Lesz akaratereje elviselni az elviselhetetlent! Úgy fog élni, enni, aludni, mint itt ezek. Aludni, aludni...

S elengedi minden izmát. Aludni kell! Akaratereje felülkerekedik az ellenkező testen. Lélegzése szabályossá válik. Elalszik.

A dervisek horkolását sikoltozó gyermekhangok váltják. S az álom sajátos logikájával látjuk, hogy víztől áztatott agyagpadlón piócák másznak. A gyerekek – a kis Vámbéry és testvérei – igyekeznek a rájuk mászó piócáktól szabadulni a földre terített, átázott pokrócon. Sikoltozásukra – a kis szoba egyetlen ágyán – felébrednek a szülők, segítségükre sietnek, leszedik a piócákat, s visszakötözik a gyerekek segítségével a szoba sarkában őrzött, vízzel telt hólyagzsákok egyikébe, ahonnan kiszabadultak. A piócagyűjtés most a család egyetlen kenyérkereseti forrása. S a gyerekek, bár iszonyúan félnek a piócáktól, kénytelenek segíteni. A piócák éjjel gyakran kiszabadulnak, s vízzel és rémülettel árasztják el a szobát. Piócák, nedves érintésű vérszívók áradata...

Vámbéry görcsösen igyekszik szabadulni gyötrő álmából. Felriad. Az agyagviskó szinte teljesen beázott, és ő is vízben

fekszik. Társai mélyen alszanak. Felugrik, átázott köpenyével a mécseshez siet. Felszakítja egy helyen a bélését. Kiveszi a gondosan becsomagolt sztrichningolyócskákat. Szerencsére nem áztak át. Biztonságba, a szőrcsuhája belsejébe varrt nagy zsebbe rejti őket, a tudományos jegyzetelésre szánt papírdarabkák mellé. Kitekint a kunyhóból. Még alig hajnalodik, s vigasztalanul esik. Megpróbál másik, viszonylag száraz helyet találni, s lefekszik újra.

A derviscsapat már tiszta reggeli fényben, mélykék ég alatt igyekszik távoli célja felé.

Különös, sohasem látott hegyi tájak.

Vámbéry elfeledkezik a nehéz éjszakáról, fáradtságról, veszélyről, mindenről. Élvezi és csodálja a táj vad szépségét, a hegyek állandóan változó formáit és színeit.

Egy különös alakú, sötétvörös hegy annyira elragadja, hogy megállítja öszvérét, és hosszan bámulja a hegyet. Társai ugyancsak megállnak, s teljes értetlenséggel bámulnak Vámbéryre. Előbb azt hiszik, talán valami veszélyezteti útjukat, s Resid ezt észrevette, de nem látnak semmit. S amikor végül elmondja lelkes szavakkal, miért állt meg – mert ez szép, gyönyörű, csodálatos –, akkor végképp nem értik.

– Igen, ez is Allah teremtménye. Végtelen az ő nagysága! – próbál végül is hadzsi Bilál elfogadható magyarázatot adni Vámbéry különös viselkedésére. Hiszen min csodálkozhat, min lelkesedhet egy dervis?! Egyedül Allah nagyságán! S bármilyen szép a táj a továbbiakban, Vámbéry igyekszik elrejteni lelkesedését. Éppoly közömbös az arca, mint társainak, bár mindenre figyel, mindent megjegyez.

Ebéd idején egy kis agyagviskókból álló falu szélén állapodnak meg. Itt néhány elhagyott, félig romba dőlt házikó udvarán kezdenek piláfot főzni, lepényeket sütni. Csakhamar köréjük gyűlik néhány bámész, vagy áldást, szent leheletet óhajtó falusi is.

Vámbéry most fontosabbnak tartja az ebédnél, hogy frissen feljegyezze impresszióit. Beoson az egyik romos kunyhóba, óvatosan előszed szőrcsuhájából egy papírdarabkát, s néhány szóval feljegyzi a legfontosabbakat – természetesen latin betűkkel, magyarul. Így hát rögzítette az első adatokat. A mai napja eredményes volt.

Elégedetten helyezi vissza a belső zsebbe a papírt, s indulna kifelé, amikor eszébe jut valami. Hiszen ha bárki megtalálja nála ezt a papírt, azonnal lelepleződik! Európai írás! Frengi, kém, áruló! Homlokát ellepi a veríték. Még alig indult el, s máris micsoda ostobaságot akar elkövetni!

Gondosan összetépi a papírt, s egy marék föld és agyag alá temeti. Gondterhelten jár fel-alá a kunyhóban. Hirtelen eszébe jut, hogy mit kell tennie. Dervis csak arabul írhat, a próféta nyelvén! S már írja is újabb jegyzeteit, hasonló gonddal és élvezettel.

De alig fejezi be az írást, megérti: ez sem jó! Hiszen így bárki, bármilyen pap vagy írástudó elolvashatja; s a nyelvekre, szokásokra, beszédre vagy tájra vonatkozó feljegyzései éppúgy elárulhatják, mint a latin betűk!

Elkeseredetten tépi össze és rejti el az újabb feljegyzéseket is, s gondokba merülve, mechanikusan járkál fel-alá a kis kunyhóban. Mit tegyen? A jegyzetekről nem mondhat le, nem bízhatja magát pusztán az emlékezetére. Ha nem talál megoldást, kárba vész útja legfőbb értelme, amiért embertelen nehézségeket, kínt, veszedelmet vállalt: a pontos és megbízható tudományos munka! Hol itt a megoldás, amely elhárítja a leleplezés veszélyét, s lehetővé teszi az adatok, megfigyelések, nyelvi sajátosságok megbízható megőrzését? Gyötrődéssel, önmagával is vitatkozva, helyét nem találva járkál a házikóban, s nem jut eszébe a megoldás.

Egyszer csak csodálkozó tekintetekkel találja magát szemben. A falusiak őt bámulják, amint föl-alá járkál. Tekintetükben csodálkozással vegyes tisztelet van, ami itt az őrülteknek, isten megszállottjainak kijár. Hiszen ép elméjű ember nem járkálhat fel-alá egy kunyhóban! Ez annyira távol áll egy dervis vagy általában egy keleti ember viselkedésétől, hogy ezt csak őrültséggel, megszállottsággal lehet magyarázni.

Vámbéry megérti ezt, s azt is, hogy sokkal jobban kell vigyáznia a viselkedésére. Leül, maga elé mered, s úgy tesz, mintha imádkozna. S ebben a pillanatban eszébe jut a megoldás. Egyszerű, kézenfekvő és tökéletes. Hogy ez eddig nem jutott eszébe! S a falusiak legnagyobb ámulatára a most már komolyan ülő „imádkozó" dervis hangos hahotára fa-

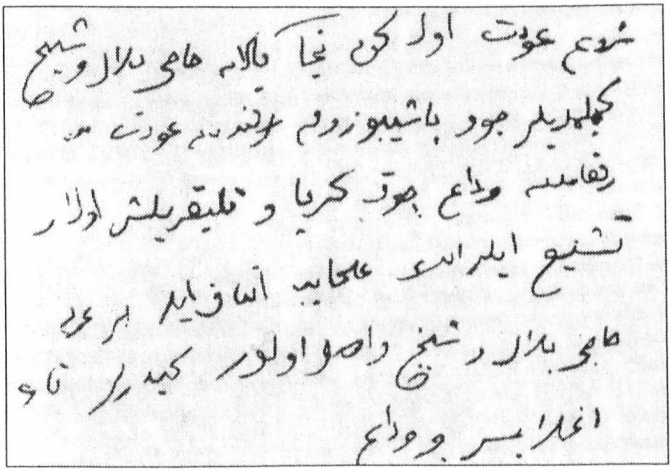
kad. „Biztosan őrült" – gondolják. Ez borzong a tekintetükben.

De a dervis most mit sem törődik ezzel. Ha már föl-le nem szaladgálhat, kirohan a kunyhóból botján sántikálva, s őszinte rémületet keltve a nézőiben. Megkeresi hadzsi Bilált, aki éppen a maradék gyertyával ízesíti a puhára főtt piláfot. Legszívesebben derékon kapná, és körbe táncolna vele. De azután fájó szívvel lemond erről, nehogy dervistársai is őrültnek nézzék. Leül a vendégszerető útitárs mellé, s olyan jó étvággyal lát neki – kézzel – a faggyús rizsnek, mintha rántott csirke volna.

S közben ujjong. Hát pesze! Arab írással – de magyarul! *„Ki érti ezt Ázsiában? Nyugodtan állíthatom, hogy a Korán betűivel dervisrendem titkos talizmánjait írom! Még ha megtalálnák, sem semmisítik meg, félve Allah büntetésétől. S nekem nem eshet semmi bántódásom."*

De a köréje sereglő falusiak csakhamar lehűtik lelkesedését. Hiszen felhívja magára mindenki figyelmét, ha nem vigyáz jobban! Úgy kell viselkedjen, mint a többiek, mint dervistársai.

De ehhez az út nehézségeinek elviselése és tudományos megfigyelései mellett mindenekelőtt igazi dervissé kell vál-

Egy lap Vámbéry Közép-Ázsiában titkon írt feljegyzéseiből

nia, éppen olyanná, mint útitársai, megkülönböztethetetlenül eggyé velük külsőleg, s sok szempontból belsőleg is – annak ellenére, hogy nem hiszi az ő hitüket, és távol áll minden pozitív vallástól. És mégis, bármily embertelenül nehéz: ha végig akarja ezt az utat járni, ha teljesíteni akarja, amit elhatározott, amit vállalt, ha egyáltalán életben akar maradni, akkor igazi dervissé kell válnia kívül-belül, megtévesztően teljes hitelességgel!

Másnap egész úton figyeli társait. Öszvérét átengedi nekik, egyik-másik fáradtabb gyalogosnak, és beáll a karaván elején gyaloglók közé. Beszélget velük. De ismét alig tudja palástolni izgalmát, sőt gyönyörűségét, amint egy-egy érdekes nyelvi fordulatot, eredeti népi kifejezést hall.

Azt is hamar észreveszi, hogy bal keze ugyan el van foglalva a bottal, amellyel alig használható bal lábát segíti, de jobb kezével annál élénkebben gesztikulál. Talán azért is, hogy egy-egy nehezebb nyelvi fordulaton átsegítse magát. Pedig útitársai egyáltalában nem gesztikulálnak. Megpróbál uralkodni magán, de ahogy belemerül a beszélgetésbe, keze önkéntelenül felemelkedik.

Amikor legközelebb megállnak, azt mondja, megrándította a kezét, amikor leszállt az öszvérről. Hadzsi Bilál segítségével felköti a jobbját, hogy teljes mozdulatlanságra kárhoztassa.

S figyeli társai mozdulatait, arckifejezését, minden tevékenységét. És hamarosan megállapítja: *„...mi európaiak, másképp eszünk, iszunk, alszunk, ülünk és állunk, másképp nevetünk, sírunk, sóhajtunk, intünk, mint a keletiek..."*

Este szokás szerint pillanatok alatt elalszik mindenki.

Vámbéry előtt azonban az elmúlt nap képei vibrálnak. Dervistársai magatartása, mozdulatai, beszédmódja, egy-egy sajátos, mindannyiukra annyira jellemző, s most számára utánozhatatlannak tűnő szemvillanás, fintor, hunyorítás, apró kézmozdulat vagy biccentés. Felül a már régen megszokott törökülésbe, s próbálgatja a szuszogó, horkoló, köszvénytől nyögdécselő, elcsigázott koldusok között azt a néhány sajátos mozdulatot, amit ellesett tőlük. De már ő is holtfáradt. Csakhamar rádől szomszédjára, míg egy másik őrajta veti át fájós lábát. De ez nem zavarja egyiküket sem.

A megfigyelést, a felkészülést, a gyakorlást azonban fáradhatatlanul folytatja napról napra, éjszakáról éjszakára.

S már nincs szüksége arra, hogy a karját felkösse. Magatartása is mintha megváltozott volna. Baráti egyetértésben baktat a dervisek között. Külseje is jobban hasonlít rájuk: arcbőrébe beleette magát az út pora, szakálla is hosszabb. Szinte felismerhetetlenül egy velük.

Egy szent sírjához érkeznek. Az eddig közömbös arcú, semmire sem reagáló zarándokok most hirtelen megváltoznak. Éppen az ellenkező végletbe esnek. Vadul, őrjöngve kiáltoznak, egyik-másik leborul és zokog, patakzanak a könnyei. Hadzsi Szálih fia, hadzsi Abdul Kader pedig, aki medzsszub[9] – vagyis az isten iránti szeretettől elragadtatott ember –, torkaszakadtából Allah nevét üvölti, s addig ismétli, amíg a szája tajtékzani kezd, s így a legboldogabb állapotba jut. Körülveszik, és sokan hozzásimulnak, mert az ilyen ember érintése is áldás és szerencse.

Vámbéry megpróbálja követni társait. Ő is leborul, ő is kiáltozik, mozdulataikat is igyekszik utánozni – de érzi, hogy mindez rossz, hamis, nem tud azonosulni velük, könnyei nincsenek. Arca ég az erőlködéstől, de legszívesebben a többiek mögé bújna, mert úgy érzi magát, mint egy rossz színész. Amikor továbbmennek, elkeseredett arccal ül összevérén. Megbukott.

Április 13-án ébred először a nagy sivatag szélén álló türkmén sátorban. A tetején nyitott jurta friss levegője, az új környezet érdekessége felüdíti és jókedvre deríti. Ebben a sátorban, amely Khandzsán, a törzsfőnök tulajdona, csak ketten alszanak a zarándokok közül: hadzsi Bilál és ő. Ébredés után nem sokkal belép Khandzsán, barátságosan üdvözli vendégeit, majd tizenkét éves fia, Baba Dzsan egy láncra vert perzsa rabszolga segítségével bőséges reggelit tálal elébük. Vámbéry szánakozva nézi a rabszolga elgyötört arcát, de meg sem szólíthatja, mert már az is gyanút keltene.

A vendéglátók távoznak, s ők jó étvággyal nekilátnak a főtt halnak és aludttejnek. S most újra kiderül, mennyire sikerült elnyernie hadzsi Bilál barátságát: ugyanarról beszél, ami őt magát is gyötri és foglalkoztatja. Figyelmezteti, hogy egészen meg kell válni az efendi rangtól, és testestül-lelkes-

tül be kell illeszkednie dervisszerepébe. S bár ő tudja, hogy Rumban – azaz Törökországban – ez nem szokás, de itt a dervisektől elvárják az emberek, hogy fátihát, áldást és nefeszt, gyógyító leheletet osszon, s utána odatartsa a markát, mert a zarándokok ebből élnek. Jöjjön el vele, és pontosan azt tegye, amit ő, mert a sátrakban már várják őket az emberek. S amíg csak el nem indul a sivatagon keresztül az itt gyülekező karaván Khiva felé, ez lesz a fő foglalkozásuk.

Vámbéry örül a felszólításnak, mert a barátság és bizalom megnyilvánulását látja benne, egybevág gondolataival, és

Vámbéry és tatárja

módot ad benézni minden sátorba, megismerkedni az emberekkel. Lelkesen el is indul Bilállal kolduló körútra.

S míg áldást oszt a szent embert mindenütt nagy tisztelettel fogadó türkméneknek, szemügyre veszi a falu, a jurták sajátos, ősi világát, a használati tárgyakat, a szokásokat, s imádkozást vagy elmélkedést tettetve figyeli a beszélgetéseket és az embereket. A sátor csöndjében pedig este, amint hadzsi Bilál elalszik, újabb lapok telnek meg – arab betűkkel, magyarul.

Hogy az előző napi gyógyító leheletek hatásának, vagy a török hadzsi iránti kíváncsiságnak köszönhetően-e, nem tudja, de meglepődve látja, hogy másnap reggel már egész csoport várja a sátor előtt. S ő kénytelen rájuk lehelni, megáldani őket, és apró talizmánokat írni nekik Korán-idézetekkel.

Az áldás- és talizmánosztás után hadzsi Szálih és az öreg hadzsi Kari Meszud lép a törzsfőnök sátrába. Elpanaszolják Khandzsán törzsfőnöknek és Vámbérynek, hogy az öreget, aki egy mecsetül szolgáló jurtában volt elszállásolva, az éjjel meglopták. Kis motyójában volt minden pénze, s most egy fillér nélkül maradt. A környező jurták valamelyik lakója vihette el, akik este körülvették, és az áldását kérték.

Khandzsán felajánl valami segítséget, de ez távolról sem elég az öregnek az útra. Azt nem ígéri, hogy kézre keríti a tettest, mert ez lehetetlennek látszik.

Vámbérynek azonban eszébe jut egy perzsiai útja során látott eset. Elhatározza, hogy segít öreg zarándoktársán.

Azonnal előáll a tervvel: nincs szüksége semmi másra, csak egy fekete kakasra. A kakast ő meg tudja tanítani arra, hogy rátaláljon a tolvajra. Ajánlatát csodálkozás és kétkedés fogadja, de a fekete kakas hamarosan előkerül.

Vámbéry felszólítja Khandzsánt, hogy a dervisek segítségével gyűjtse egybe a mecset körüli jurták valamennyi lakóját. Maga pedig sátrába vonul, hogy megtanítsa a kakast a tolvajfogás tudományára.

Rövidesen felsorakoznak a megjelölt jurták lakói, körülöttük pedig ott tolong a falu apraja-nagyja. Az izgalom óriási.

Vámbéry feláll a kakassal a kijelöltek csoportja elé, és felszólítja őket: vonuljanak el előtte, s mindegyik simítsa végig a kakas szárnyát. Amint a tolvaj hozzáér, a kakas kukorékolni fog.

S az emberek sorban vonulnak el előtte, végigsimítják a kakast. Egyre kevesebben maradnak, a nézők izgalma nőttön-nő. A kakas azonban nem kukorékol akkor sem, amikor már valamennyien elléptek Vámbéry előtt.

Khandzsán és a zarándokok csalódottan néznek rá. Ekkor Vámbéry rákiált az előtte elvonultakra:

– Mindenki emelje fel a kezét!

Mindenki felkapja a kezét. Minden tenyér fekete, egyetlen tenyér fehérlik ki közülük. Vámbéry odarohan, elkapja a csuklóját, felmutatja a kezét.

– Ő a tolvaj! A kakas szárnyát bekormoztam. Ő nem merte végigsimítani a kakast, mert félt, hogy elárulja. Menjetek a sátrába, ott megtaláljátok a pénzt.

Az ember kitépi magát, elrohan. Rövid idő múltán bűnbánó alázattal hozza a pénzt, és még engesztelő ajándékokkal is megtoldja.

Az eset természetesen tovább növeli Vámbéry tekintélyét a falu és a dervisek előtt. Még bátrabban, szabadabban jönmegy, és folytatja megfigyeléseit, feljegyzéseit. Távolabbi jurtákba is eljut, és mindenütt vendégszeretetre talál, a szent embernek kijáró tisztelettel fogadják. Közben azonban két kevésbé kellemes kalandja is akad.

Az egyik jurtába belátogatva a gazda panasszal fogadja:

Nincs semmi a háznál, amivel megvendégelhetném a tiszteletre méltó zarándokot. Milyen szégyen és bánat ez nekem! Tedd meg azt a szívességet, hogy adj kölcsön néhány tallért, amin a szükségeseket beszerezhetem. Esküszöm, megszerzem a pénzt, s az utolsó fillérig visszaadom!

Vámbéry előveszi erszényét, amelyben a neki adományozott tallérokat tartja, s átadja a kért összeget. A türkmén lovára pattan, s míg Vámbéry a családdal beszélget, megtér étellel-itallal, s azt együtt jóízűen elfogyasztják. Utána barátságos búcsút vesznek, s Vámbéry elindul visszafelé.

Egyszer csak lódobogást hall maga mögött. A legnagyobb meglepetésére vendéglátója vágtat utána. Amint utoléri, rákiált:

– Ide a pénzt! – Majd a csodálkozó Vámbéryre fogja a pisztolyát. – Most már nem véd a vendégjog. Ha nem adod, lepuffantalak, mint egy kutyát!

Vámbéry átadja az erszényt. A türkmén kiveszi belőle azt

az összeget, amit bevásárlásra kölcsönkapott, s Vámbéry elé veti.

– Így! Most már nem tartozom semmivel – mondja elégedetten, s elvágtat.

A másik eset jóval veszélyesebbnek ígérkezett.

Egy távoli jurta gazdája fegyvert fog rá, majd megláncolja. Közli vele, hogy eladja rabszolgának.

– Khandzsán, a törzsfőnök keresni fog! Az ő vendége vagyok! Bosszút áll értem – próbál tiltakozni Vámbéry.

– Addig már régen jó helyen leszel! – nevet a türkmén.

– Semmit sem kapsz ilyen sánta nyomorékért! – vitatkozik tovább Vámbéry.

– Írnoknak jó leszel – hangzik a válasz.

– A törvény tiltja, hogy igazhitűt rabszolgának adj el!

– Ha nem akarsz éhenhalni, hamarosan síitának vallod magad, s akkor már eladhatlak, azt nem tiltja Allah – felel jámborul a türkmén.

Vámbéry felemeli hangját, s megátkozza a családjával s minden jószágával együtt. A türkmén csak vállat von, a felesége halálra rémül, és kérlelni kezdi, hogy engedje el a dervist. Amikor a férje durván elutasítja, jóformán belebetegszik a rémületbe. Halálsápadt, remeg, nem tud lábra állni.

A türkmén maga is kezd megijedni. Amikor aztán kimegy etetni, s úgy veszi észre, hogy a kedves lova nem akar enni, leoldozza a láncot, és útjára akarja bocsátani a baljós dervist.

Vámbéry azonban elhatározza, hogy megleckézteti. Úgy tesz, mintha keresne valamit. A fésűje elveszett, mondja, a fésűje, amelyet a rendfőnöke adott mint varázserejű talizmánt. S anélkül nem mehet tovább. A türkmén keresni kezdi, felfordítja a jurtát, de természetesen nem találja. Végül könyörgésre fogja a dolgot, s ajándékot ad, hogy megszabaduljon veszélyes vendégétől. Vámbéry diadalmasan távozik.

Sátra előtt már várják, hogy áldását és gyógyító leheletét kérjék, de egy fehér szakállú, tekintélyes külsejű, hatalmas termetű aggastyán félreinti őket. Mindenki utat nyit számára. Félrevonja Vámbéryt, és Khandzsán törzsfőnök tisztelet-

tel vezeti be és ülteti le őket a sátorba. Ő is melléjük telepszik, s körülülik őket.

– Sejkem – szólítja meg az öreg –, azt hallottam rólad, hogy tudós és szent ember vagy. Bölcsességed híre eljutott a mi jurtánkba is. Miért ne foghatnánk valami nagy dologba? – Az öregek bólogatnak. Vámbéry kérdőn tekint rá. – Nekem van ötezer vitézem. A legbátrabb harcosok, a leggyorsabb lovakon. A te szent és áldást hozó vezetéseddel támadjuk meg az eretnek síita perzsák országát! Allah áldása kísérne bennünket. Teheránig is eljuthatnánk!

Minden szem Vámbéryre mered. Ő átveszi szomszédjától a körbejáró vízipipát, és megszívja. Gondolkodik.

Az ajánlat halálos komolysággal hangzott el. Micsoda játéka a sorsnak, hogy ő, akinek hajszálon függ az élete, akit az imént rabszolgának akartak eladni – most ezrek életéről, népek sorsáról dönthet! S az esélyek a legkomolyabbak! Ebben a középkori világban ötezer bátor, halálra szánt türkmén lovas mindenre képes. A szétesett, meggyengült Perzsiában azt tehetne, amit akarna. Akár sah is lehetne! Micsoda esély egy igazi kalandor számára.

Vámbéry leteszi a vízipipát.

– Nagy megtiszteltetés az ajánlatod. Köszönöm neked, sejkem! – hajol meg az öreg felé. – De nem kísérne Allah áldása, ha megszegném fogadalmamat. Imádkoznom kell a nemes Bokharában, védőszentem sírja fölött. Amíg ezt nem teljesítem, másra nem gondolhatok. Várj!

Az öreg feláll, szertartásosan meghajol.

– Várok. Allah kiválasztottjának akarata – törvény. Várok, amíg teljesíted fogadalmadat, és visszajössz.

A Khivába induló karaván kezd összeverődni. Megérkezik a türkmén faluba három bivaly is a khivai kán személyes rendelésére, mert orvosai bivalytejjel akarják gyógyítani. Vámbéry és a dervisek készülődnek, megtöltik kulacsaikat, felmálházzák a bérbe vett tevéket.

Alacsony, sovány, idősebb férfi lép Vámbéryhez. Közli, hogy ő emír Mehemmed kereskedő, s bizalmas beszélnivalója van a hadzsival. Mehemmed szavaiból és célzásaiból Vámbéry csakhamar megérti, hogy a világot járt, de elzüllött, tekintetéről és beesett arcáról ítélve felismerhetően ópi-

umszívó kereskedő megsejtette, hogy ő európai. Titkos kincseket gyanít nála, s ezért rá akarja venni, hogy hagyja ott zarándoktársait, s mivel ő is Khivába tart, utazzon vele együtt. Vámbéry úgy tesz, mintha nem látna bele szándékaiba, és azt feleli, nem illenek egymáshoz egy jámbor dervis és egy kereskedő. Valódi barátságról úgyis csak akkor lehetne szó közöttük, ha Mehemmed lemondana az ópiumevés bűnéről, és imádkozással és vallásos mosdásokkal tisztítaná meg a lelkét.

A kereskedőt feldühíti Vámbéry ellenállása, és fenyegetően távozik.

– Isztagh-farallah! Allah bocsássa meg bűnömet, hogy ilyet kiejtek a számon! – kiáltja háromszor hadzsi Bilál, majd elmondja, hogy Mehemmed, ez a nyomorult ópiumszívó azt terjeszti, hogy hadzsi Resid, aki a Koránban és az arab nyelvben tanítója lehetne, álarcos frengi, európai! S a karavánvezető fejét is megzavarta!

A derviscsoport vezetői felháborodva hallgatják. Hiszen most már valamennyien szeretik Vámbéryt, aki együtt eszik, alszik, és általában tökéletes egyenlőségben él velük, s kivívta fenntartás nélküli barátságukat.

A türkmén sátorfalu közelében, a sivatag szélén összegyűlt a karaván. Indulásra készen állnak. Vámbéry is ott áll az egyik teve mellett, amelyet hadzsi Bilállal közösen vett bérbe. Az indulás mégis késik. Amanduri, a karavánvezető Khandzsán törzsfőnökkel és hadzsi Bilállal vitatkozik. Vámbéry felé mutogat.

– Ismerem ezt a hadzsit! Megmondták nekem, hogy kicsoda! A kán azonnal kivégeztet, ha frengit hozok magammal!

Vámbéry látja, hogy útja végső veszélyben forog. Hirtelen ellentámadásba megy át. Kiegyenesedik, szemlátomást megnő egy fejjel. Az erkölcsi felháborodástól villognak szemei. Harsány hangon kiáltja a tőle távol álló, tiszteletre méltó külsejű hadzsi Szálihnak:

– Hadzsi, te láttál engem Teheránban, és tudod, ki vagyok! Kérlek, mondd meg a karavánvezetőnek, hogy hozzá mint becsületes emberhez nem illik egy részeg hazudozó szavára figyelni! – Azután Mehemmedhez fordul, és még hangosabban, magából kikelve kiáltja: – Te magad majd

Khivában megtudod, kivel van dolgod! Mert ott vannak kádik és ulemák, s megtanítanak, hogy mit tesz az, egy jámbor muzulmánt hitetlennek nevezni!

Mehemmed a váratlan erélyes támadástól egészen megzavarodik. A dervisek, Vámbéry barátai dühödten rátámadnak, szidják, koldusbotjaikat emelgetik, egy-két jókora ütést is kap, s a végén Vámbérynek kell megvédenie.

Amanduri, a karaványvezető is zavarba jön, és csak ezt ismételgeti: „Khidaim bilir! – Isten tudja!" – majd hadzsi Bilál sürgetésére végül is elhatározza magát, és jelt ad az indulásra. S a karaván útra kel az itt még hepehupás, gyér fűvel és kóróval benőtt sivatagon keresztül.

Vámbéry fölkapaszkodik a teve hátán átvetett fanyeregbe, a másik oldalon hadzsi Bilál ül. Szótlanul, elgondolkodva nézi a tájat, a végtelenbe nyúló homokbuckákat, az elhullott állatok csontjait, amelyek mintha a karaván útját mutatnák. Ahogyan egyre mélyebbé válik a homok, egyre nehezebben lépnek, kínosabban fújtatnak a tevék. Leszállnak, s bár nagyon nehéz a járás a homokban, különösen a botjára támaszkodó Vámbérynek, mégis gyalogolni kényszerülnek az állatok mellett.

A karaványvezető végre jelt ad a pihenésre.

A legsúlyosabb terheket leemelik a tevékről, s némelyek, a legfáradtabbak, mindjárt a csomagok árnyékába fekszenek. Mások száraz gyökereket, cserjét szednek, és tüzet gyújtanak, teát főznek. A tevék mohón legelik a bogáncsot.

Emír Mehemmed ismét a karaványvezetővel suttog, majd ópiumpipára gyújt, s megkínálja egy szívással a vezetőt is. Vámbéry figyelemmel kíséri, miközben egy fiatal, mozgékony, tréfálkozó kedvű türkmén, Nijazbirdi élénk elbeszélését élvezi.

És már ismét úton vannak. Alkonyodik. Süt a hold, és még mindig vonulnak, hogy kihasználják a hűvösebb éjszakát. A tevék hosszú árnyékai különös látványt nyújtanak.

Késő éjszaka állnak meg. Tüzet gyújtanak, de legtöbben olyan fáradtak, hogy néhány lepényke elfogyasztása után mély álomba merülnek.

Mehemmed ismét ópiumpipára gyújt, s buzgón kínálgatja a karaványvezetőt is. Vámbéry jól hallja szavait:

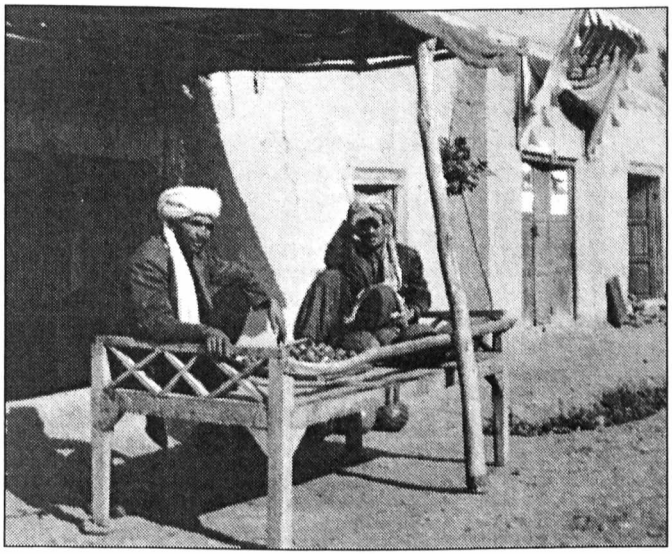
– Fejemet teszem rá, hogy ez az ember kém! Ólomtollával fel fogja írni minden hegyünket, völgyünket, minden patakunkat és forrásunkat, hogy vezető nélkül jöhessenek majd országunkba, és benneteket gyermekeitekkel és nyájaitokkal elraboljanak! Fejemet teszem rá, hogy ha átkutatjátok, megtaláljátok nála az írást.

Vámbéry a melléhez szorítja mindennél drágább feljegyzéseit. Ez az ember rosszabb az ördögnél! Most úgy érzi, hogy meg tudná ölni.

A karaványvezető már rég nem figyel Mehemmedre, a fáradtság és az ópium megtette a hatását. Mehemmed szemei nyitva vannak, és az ópium bódulatában egy távoli pontra szegeződnek. Fölnevet, azután becsukódnak szemei, de a kábítószertől állandó szomjúság gyötri, s önkívületben is időnként szürcsöli teáját.

Vámbéry körülnéz. Senki sem moccan. Ember és állat mély álomba merült.

S már kezében tartja a sztrichnintablettákat. Csak egyet kell a kereskedő teájába ejtenie, s megszűnik feje fölött a

Falusi utca Afganisztánban

halálos veszedelem. S kinek árt vele? Ki fog egy könnyet is ejteni az ópiumtól már teljesen tönkrement, rosszindulatú és gyűlölködő ember sírján?

Ott áll Mehemmed mellett. Egy mozdulat – és perceken belül halott.

Nem! Most érzi, hogy megbánná, keservesen megbánná. Igaz, senki sem vádolná őt, csak a saját lelkiismerete. De miért kerüljön szembe önmagával?! Meg tudja védeni magát más eszközökkel is!

S a mérget visszasüllyeszti a zsebbe. Vonásai kisimulnak. Most úgy érzi, hogy lesz ereje felülkerekedni mindenen.

Mehemmed kezéből kicsúszott a teáscsésze, a megmaradt tea végigfolyt a lábán. Mély, ájult álomba merült.

Vámbéry közelebb húzódik a tűzhöz, s egy vizestömlő és egy teve közé rejtőzve rója egy papírdarabra arab betűkkel a magyar szavakat, távoli, nagyon távoli hazája lelkét melengető jelképeit.

Újra nappal van. Némelyek már nagyon fáradtak, és a naptól meg a teve járásának ritmusától elalszanak a nyeregben. Nijazbirdi nem győzi nevetni, ahogyan himbálóznak, és időnként fölriadva komikus mozdulatokkal megkapaszkodnak. Azután már az egész karaván azt lesi, hogy valami hirtelen domb, a teve erőteljesebb mozdulata következtében melyik bukfencezik le először. Szerencsére a mély homokban nem üti agyon magát, de mindenki rajta nevet.

Nijazbirdinek azonban ez nem elég. A kóbor vadszamarak csordájából sikerül elfognia egy elmaradt, fáradt állatot, s a legközelebbi pihenőnél három kanál juhfarkzsírt tűz ki annak, aki megüli. Három kanál juhzsír nagyon kecsegtető díj a sivatagban. De a civilizálatlan paripával nem lehet boldogulni. Alig ülnek fel a szegény hadzsik, jobbra-balra hullanak a homokba, óriási derültséget keltve.

Amikor már nem akad több vállalkozó, Vámbéry elhatározza, hogy ő is örömet szerez útitársainak. Hadzsi Bilál ugyan igyekszik visszatartani, de ő mégis megpróbálkozik. S persze már hamarosan ő is ott hever a homokban, mulatságos mozdulatokkal váltva ki útitársai nevetését és mindinkább fokozódó szeretetét.

Alkonyodik. Végre elérik a mély sivatagi kutat. Közelében megél néhány csenevész cserje is, és több eleség jut a tevéknek. Tábort vernek, hogy megtöltsék a kiürült tömlőket. A kútból tevék segítségével húzzák fel a vizet.

Vámbéry kevés vízzel összegyúrt lisztből lepényt süt a fiatal hadzsi Szultan Mahmud társaságában, akinek apja költő volt, és egy mekkai zarándoklás idején halt meg. Így Mahmud nemrégen Mekkában apja sírját is felkereste. Apjától sok mindent tanult, ami Vámbéryt érdekli, most vacsorakészítés közben éppen valami balladaszerű üzbég verseket dúdoltat vele.

Hirtelen észreveszik, hogy két mezítelen férfi szalad a karaván felé meg-megroggyanó lábakkal, s már messziről kiabálva: „Egy falat kenyeret, egy falat kenyeret." Amikor a karavánhoz érnek, összeesnek. Körülveszik őket, Vámbéry az elsők között nyújt át nekik néhány lepényt. Mohón falnak. Elmondják, hogy a közelben megtámadta és kirabolta őket a tekketürkmének csapata. Mindenüket elvették, még az utolsó ruhadarabjaikat is, majd szétkergették őket a sivatagban. A rablók vagy százötvenen voltak. „Meneküljetek, mert bármelyik pillanatban itt lehetnek, s bár kegyes zarándokok vagytok, mégis mindnyájatokat meztelenül, eleség nélkül és állataitok nélkül hagynak a sivatagban!"

A karavánvezetőnek ezekre a tanácsokra már nincs is szüksége. Amint meghallja a tekketürkmén szót, fejvesztett rémületbe esik. Őt már kétszer kirabolták, és az életét is alig tudta megmenteni – mormogja. Alig hagy időt arra, hogy a vizestömlőket többé-kevésbé megtöltsék, megrakatja a tevéket, s ahogy a lábuk bírja, erőltetett menetben nekivágnak az éjszakának. Nem ismert úton mennek – mondja –, hogy megpróbáljanak egérutat nyerni.

A tevék alig pihentek valamit. Lihegnek, fújtatnak, olyan fájdalommal néznek Vámbéryre, hogy bármilyen nehezére esik is, megpróbál gyalogolni.

Egész éjjel tart a rohanás. Néha távoli tüzeket látnak, néha lódobogást és hangokat hallanak, s ilyenkor még fokozzák a tempót. A szamarak száját bekötik, nehogy ordítsanak – a tevék szerencsére csak lihegnek és sóhajtanak. Vámbéry keze reggelre megdagad, már alig bír a botra támaszkodni.

Nehezen vonszolja magát, amikor végre megállnak. Lerogy mindenki, a tevék és a csomagok árnyékába húzódva.

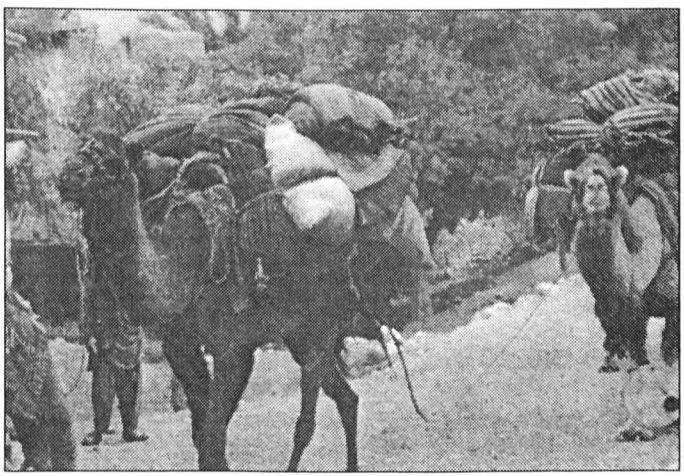
S így tart ez napokon át. Vámbéry néha felül tevéjére, néha erejét megfeszítve vánszorog. A felületesen megtöltött tömlőkből gyorsan fogy a víz. S mivel mellékutakra tértek, csak kiszáradt kutakat találnak.

Amikor valamennyi kulacs üres már, a karaványvezető mindenkinek két pohár vizet ad, amit eddig rejtegetett. Közelednek Khivához, és most szétosztja a vizet. Mindig így tesz, mert „a szomjazóknak a sivatagban adott egy csepp víz lemossa száz év bűneit".

A két pohár víz óriási gyönyörűség. Vámbéry alig bírja megállni, hogy egyszerre meg ne igya az egészet.

A karaványvezető biztatja őket: már nincs messze a város. De fogytán az erejük. S a bajt tetézi még a tebbád, a homokvihar. Ettől a néma tevék is rémült ordításba kezdenek, s fejüket igyekeznek a homokba rejteni. A zarándokok mögéjük bújnak. Félájultan fekszenek, s csaknem betemeti őket a homok.

Utána újra elindulnak. Vámbéry arca teljesen eltorzul, nyelve kiszáradt, iszonyúan szenved a szomjúságtól. Nem tud tovább menni, összeesik. A halál közvetlen közelségét

Tevekaraván Afganisztánban

érzi. A zarándokok felkötözik egy tevére. Félig eszméletlen, amikor elindulnak. Víziókat lát, azután teljesen elveszíti az eszméletét, s mint egy halott, csüng a teve hátán.

Egy agyagkunyhóban tér magához, szakállas emberektől körülvéve. Rögtön felismeri, hogy irániak, de megszólalni nem bír. Langyos, vizes tejet öntenek a szájába. Megtudja, hogy perzsa rabszolgák vendégei, akik itt a nyájat őrzik. Az italtól valamennyire visszanyeri erejét.

Kipihenik magukat, s elindulnak a már közeli Khiva felé.

Esteledik. A város közelében egy szent sírjához érnek. Itt kút is van, letelepszenek. A sivatag véget ért, néhány fa s a gyér növényzet kellemesen megváltozott környezetet mutat.

Vámbéry jó étvággyal fogyasztja a piláfot a fiatal Nijazbirdi és hadzsi Mahmud társaságában, akik bőségesen főztek. Két khivai is csatlakozik hozzájuk, akik a szent sírját keresték fel. Vámbéry érdeklődik tőlük, hogy nem ismernek-e olyan khivait, aki járt Sztambulban, mert fel szeretné keresni régi ismerőseit. Mindketten Sükrullah bájt említik, aki követségben járt ott, és most Mehemmed emír medreszéjében lakik.

Vámbéry most a maga számára is meglepő önuralommal, szemrebbenés nélkül hallgatja, hogy nem messze tőlük az ópiumszívó Mehemmed mit sem csökkent gyűlölettel mondja a karaványvezetőnek:

– Most majd meglátod, kinek van igaza! Hála a kán gondviselésének, Khivában készen várja a kínpad, és az izzó vas majd leválasztja a nemesfémet a hamistól!

A karaványvezető megrémül, próbálja hallgatásra bírni, nehogy ő is bajba sodródjon, de az ópiumszívó csak vészjóslóan mormog.

Vámbéry pedig teljes egykedvűséggel folytatja vacsorázását. Úgy érzi, valami eltompult benne. Mintha megszűnt volna a közvetlen félelem érzete.

Vacsora után hadzsi Bilállal a szent sírja közelében ülő, imádkozó dervistársasághoz csatlakozik. Ima után a dervisek főnöke álomszerű elmélkedésbe merül, fejét lehajtja, egészen összegörnyed. Tanítványai halk, nyugodt hangon kezdik ismételgetni: Ja hu! Ja hakk! Lá iláha illállaha! – Igen,

ő az! Ő az igaz! Nincs isten kívüle! – Vámbéry társai, és természetesen ő maga is, velük együtt ismétlik.

A főnök azonban lassan emeli a fejét. A dervisek, mintha belső kapcsolatban lennének minden mozdulatával, minden sóhajával, egyre erősebben, egyre szilajabban ismétlik a szent mondatokat.

Amikor azután a főnök teljesen felemeli a fejét, és rámereszti szemeit a dervisekre, felugrálnak, és hullám alakú mozdulatokkal táncolni kezdenek. Vámbéry természetesen kénytelen velük tartani.

Amikor pedig a főnök hirtelen mozdulattal felugrik, a nekihevült táncolók teljes őrületbe esnek. Mint a forgószél, csaponganak jobbra-balra, tüskén-bokron keresztül: s mégis folytatják, dúlt, elragadtatott, könnyektől ázó arccal, míg sokan elalélva összerogynak.

S Vámbéry velük megy. Figyeli őket, és ámulva figyeli önmagát. Teljes világossággal a tudatában van annak, amit csinál, és mégis természetes és magától értetődő az egész. Az ő arca is elragadtatott, az ő könnyei is folynak, miközben örömet és megelégedést érez – együtt él velük, s közben ellenőrzi és megfigyeli a maga és a többiek minden mozdulatát.

Amikor végre teljesen kimerülten és összetörten a földre rogy, s elkapja a mellette fekvő hadzsi Bilál együttérző pillantását, akkor oly boldog, mint útja során kevésszer. Birtokába jutott egy titoknak, poklokon kellett átlábalnia ezért, de most a kezében a talizmán: igazi dervissé vált, azonosulni tud a többiekkel teljes hitelességgel annak ellenére, hogy közben kívülről nézi, tudós módjára vizsgálja mindezt – mint Pasteur, aki a saját testén próbálta ki a mérget.

S már közelednek a khivai városkapu felé. Vámbéry érdeklődéssel nézi az innen már jól látható várost: a csipkézett agyagfalat, a magasba nyúló minareteket, a sajátos stílusú egyházi és világi épületeket. A kapunál már sok khivai várja a zarándokokat, s kenyeret és aszalt gyümölcsöt nyújtanak feléjük – úgy, hogy még a tevéknek is jut. Ilyen nagy csapat hadzsi érkezése eseményszámba megy. Hadzsi Bilál rákezd egy telkinre, zsoltárra, és Vámbéry kiereszti a hangját, mindenkinél erősebben énekli a zsoltárt.

A kapunál várakozók elkísérik a zarándokokat a karavánszerájig, ahol a kán megbízottja a vámvizsgálatot végzi.

Mehemmed a vámhivatalnokhoz lépve gúnyosan megjegyzi:

– Három érdekes négylábút és egy érdekes kétlábút hoztunk magunkkal Khivába!

A négylábúak – a bivalyok. Mindenki megcsodálja őket, mert eddig ismeretlenek voltak Khivában. A kétlábú – Vámbéry, akire Mehemmed rámutat, s egyelőre csak annyit mond róla: külföldi.

A vámhivatalnok azonnal magához inti, s vonásait vizsgálva vallatni kezdi, hogy honnan és mi célból érkezett. Vámbéry még szólni sem tud, amikor odaért a tiszteletre méltó külsejű hadzsi Szálih, és a leghízelgőbb kifejezésekkel mutatja be a török dervist, Allah kiválasztottját, akit maga a teheráni nagykövet bízott a zarándokokra és látott el őfelsége a szultán fermánjával.

A vámhivatalnok megzavarodik, s amikor Vámbéry felmutatja a Teheránban kapott pecsétes ajánlólevelet, hirtelen modort változtat, és udvarias mosollyal kínálja maga mellett hellyel. Vámbéry azonban a mélyen megsértett ember arckifejezésével eltávozik.

Sükrullah bájt akarja felkeresni mindenekelőtt, mert reméli, hogy sikerül pártfogójául megnyernie. Mecsetek és minaretek előtt siet el, de most alig vet futó pillantást rájuk, mert mielőbb beszélni akar a volt sztambuli követtel, aki a város legszebb medreszéjének, mohamedán iskolájának egyik cellájában lakik. Sztambuli efendiként jelenti be magát, a követ régi személyes ismerőseként, aki most érkezett a városba.

Sükrullah a meglepő hírre azonnal elősiet tanítványai köréből, s a közös ismerősökről hírt hozó Vámbérynek pillanatok alatt elhiszi, hogy valóban találkoztak és ismerik egymást. Örömmel vezeti be magához, s amikor útja céljáról érdeklődve a nakisbendi dervisrendre hivatkozik, amelynek tagjai el szoktak zarándokolni Buharában eltemetett védszentjük sírjához, Sükrullah megígéri teljes támogatását, mindenekelőtt azt, hogy személyesen ajánlja és mutatja be a kánnak.

Ugyanakkor régi ismerőséhez, aki annyi kedves hírt hozott neki barátairól, teljesen őszinte. Elmondja, hogy a kán, valamint első minisztere, a kusbegi, nagyon kedveli őt, de a kusbegi most hadjáratot vezet a csaudor türkmén törzs ellen, s helyettese, a mehter, riválist lát benne, s ezért gyűlöli. Lehet, hogy ha ő mutatja be Vámbéryt, ezzel a mehtert ellenségévé teszi. Vámbérynek nincs választása, örül, hogy egy pártfogót nyert. Azt feleli, hogy neki semmilyen igénye nincs, ezért nincs is félnivalója. Sükrullah mindenáron a medreszében akarja elszállásolni, de ő ragaszkodik kipróbált útitársaihoz.

A mehter, aki a kán mellett amolyan belügyminiszter-féle, hallott már az idegenről, aki a városba érkezett, arról is, hogy az egyik útitársa megjegyzéseket tett rá, és gyanúsnak tartja. Amikor Sükrullah bejelenti a sztambuli efendit a kánnál, és kéri, hogy fogadja, rögtön megkeresteti Mehemmedet, aki esküszik, hogy az az ember nem igazi dervis, hanem kém, s a holmija biztosan tele van arannyal – amiből, reméli, neki is jár, aki leleplezte. De bizonyítékul a gyanúján kívül semmit sem tud felhozni. Ez annyira dühbe hozza a mehtert, hogy Mehemmed halálra rémül, de végül is azt a megbízást kapja, hogy járjon Vámbéry nyomában, s jelentse, ha bármi gyanúsat lát.

Vámbéry Sükrullah báj kíséretében megjelenik a mehternél a kán palotájának előcsarnokában. Emberei között ül, akik minden szavára helyeslőleg mosolyognak. Megpróbál néhány kérdéssel legalább tájékozódni gyanúját illetően. Majd megjegyzi, hogy tudomása szerint a sztambuli dervisek művelt emberek, akik arabul is értenek, s hirtelen arabra fordítja a szót. Persze mit sem ér ezzel, hiszen Vámbéry tökéletesen beszél arabul. S miután válaszaiban és viselkedésében semmi kivetnivalót nem talál, kénytelen bejelenteni a kánnak.

A fakó arcú, tompa tekintetű kán kíváncsian pillant a belépőre, aki semmi elfogódottságot sem mutat. Olyan határozottan üdvözli őt a megszokott Korán-idézettel, hogy rögtön bizalmat ébreszt.

„A gondolat, hogy ez az ember – fakó arcával és sötét tekintetével, körülvéve bakóitól – fölfedezhetné a veszedelmes játékot, bizonnyal csak úgy viselhető el, ha a lélek szilárd-

ságát a végletekig vitte az ember. S valóban: olyan határozottsággal léptem is föl az első audiencián, mintha megjelenésemmel a kánt boldogítani kívánnám. Mindenki bámulva tekintett rám, hiszen a jámbornak és szentnek alázatosnak kell lennie. Azt gondolták azonban, hogy ez így van Törökországban, és nem hallottam semmilyen megjegyzést" – írja Vámbéry a fogadásról.

A kán kérdései a szokottak: hogyan utazott, mik a céljai, hogy tetszik Khiva. Vámbéry nagy ügyességgel, a Kelet szóvirágos nyelvén válaszolgat, szavait megfelelő jelzőkkel és jókívánságokkal fűszerezve, ahogyan azt Törökország és Perzsia előkelő köreiben volt alkalma elsajátítani.

A kán arca olyan, mintha sikerült volna a bizalmát megnyernie. Pártfogója, Sükrullah is nagyon elégedettnek látszik. A mehter annál kevésbé. De természetesen csak tudomásul veheti, amikor a kán utasítja, hogy ajándékozzon a távolról jött dervisnek szamarat és húsz aranyat. A szamarat Vámbéry köszönettel elfogadja, emlékeztetve a szent törvényre, amely *fehér* szamarat ajánl a zarándok útjára. De az aranyat visszautasítja, mondván, hogy a dervis számára bűn, ha pénz van a birtokában.

A szerencsésen végződött fogadás, kihallgatás után Vámbéry fehér szamarán látszólag biztonságban járja Khiva utcáit, mecsetjeit, minaretjeit, bazárjait. Megáldja és szent lehelettel látja el az embereket, s közben elraktározza arcukat, szavaikat emlékezete tárházába s az apró papírdarabokra, amelyek motyójában már kisebb kötetnyire duzzadtak. Mély szánalommal nézi a piacon áruba bocsátott embereket – embereket háromtól hatvanévesig. De megjegyzést nem tesz, nem tehet semmire, mert bár nem tudja, de sejti: minden lépését figyelik.

Időnként észreveszi, hogy a Tösebaz nevű, utazó dervisek szállásául szolgáló, kolostorszerű épületben, ahol külön cellát kapott, belesnek, kémkednek utána. Ez a legnagyobb óvatosságra készteti.

A hajnali imakiáltásra ő is felugrik, s bár egyedül van, szorgalmasan végzi a tizenhárom rikaat – térdhajtás – fáradságos műveletét.

Különösen óvatos a nőkkel, akik gyakran felkeresik, hogy csodatevő talizmánt vagy áldást kérjenek. A khivai nők külsejét szándékosan eltorzítják. Zsákszerű, durva lószőrből való fátylat – vagy inkább kámzsát – és nehéz csizmát viselnek. A harmincegy éves Vámbéry képzelete azonban gyakran megsejti a durva burok alatt is a női szépséget. De fegyelmezi magát. Tudja, hogy itt a gyanú is elég a legkegyetlenebb ítéletre: a kán a megvádolt nőt derékig földbe ásva megkövezteti, a férfit felakasztatja.

Kimért ridegséggel akar bánni a hozzá forduló nőkkel, de néha ellágyul, megszánja a szerencsétleneket, s vigasztalja őket, amikor panaszkodnak. S fantáziáját sem korlátozza, eszébe jutnak konstantinápolyi élményei, ahol Husszein Daim pasa házánál egy függönnyel kettéválasztott szobában kezdte házitanítói munkáját: a pasa lánya a függöny mögül válaszolt a francia nyelvleckéken a kérdéseire. De a fiatal házitanító később összebarátkozott *„az öreg és beteges pasa által kegyetlenül elhanyagolt hárem lakóival, jobbára bámulatosan szép cserkesz nőkkel, kik lassanként dicsérni kezdették a szolgálatra és társalkodásra való készségemet, és ritkán tagadták meg tőlem a jóakaratuk bizonyítékait is”*. Most legfeljebb ezekkel az emlékekkel vigasztalhatja magát itt Khivában, ha nem akar a mehter áldozatául esni.

Hadzsi Bilál annyira vigyáz rá, hogy Vámbéry néha vizsgálja arcát: mit is gondol róla. Mert mindenkinek azt mondja: hadzsi Resid nemcsak jó muzulmán, hanem tudós molla is, tudósabb valamennyiüknél, akit még csak gondolatban is megbántani – halálos vétek. De neki négyszemközt baráti tanácsot ad, hogy mit tegyen, hogyan viselkedjék, s ha csak teheti, kíséri és óvja. A zarándokok szemmel láthatólag mély rokonszenvet éreznek iránta, amit magatartása, lelkiereje, egész lénye alakíthatott ki bennük. Jóakaró tanácsaiknak köszönheti, hogy nem sejtik valódi céljait, igazi titkát, de érezhetnek benne valami titokzatosat és megmagyarázhatatlant. Magatartásukat Vámbéry iránt az a mély tisztelet és barátság szabja meg, amely nagy tudásának és az együtt átélt hónapok közös szenvedéseinek eredménye.

Amikor egyik reggel a mehter embere keresi fel, hogy megtisztelő meghívást tolmácsoljon: a kán szívesen látja es-

te piláfra, akkor is azonnal leolvashatja hadzsi Bilál arcáról az aggodalmat. Nem fűz hozzá megjegyzést, hiszen az uralkodónál vacsorázni valóban nagy megtiszteltetésnek számít, s ezt természetesen csak elfogadni lehet, s szavakban talán nem is tudná megfogalmazni aggályait – Vámbéry előtt mégis feltárja őket a tekintete. S ő maga is egyetért azzal, amit Bilál nem mond, csak gondol. A kán társaságából éppen elegendő volt számára az első, jól sikerült udvariassági látogatás. Teljesen szokatlan, hogy még egyszer meghívja magához, méghozzá vacsorára! Ez nem történhet ok nélkül.

Sükrullah bájhoz, jóakarójához siet, aki hallott a meghívásról s arról is, hogy minden módon próbára akarják tenni, és zavarba akarják hozni. A mehternek sikerült a gyanút elhintenie. Ő bízik benne, hogy megállja a helyét, de minden erejét és tudását össze kell szednie, mert ha zavarba hozzák, rossz vége lehet a dolognak. Az ő befolyása sajnos csekély a mehterrel szemben.

Esteledik, hosszúra nyúlnak a khivai minaretek árnyékai, amikor Vámbéry a kán palotája felé ballag. Az utcák majdnem kihaltak, de ő most úgysem tudná a járókelők arcát figyelni, amit máskor pedig annyira kedvel. Minden figyelme befelé, önmagára összpontosul. Tudja, hogy ma este a legnagyobb feladat előtt áll, s egy elvétett szó, gesztus, mozdulat, vagy akár arcpirulás is árulójává válhat, és az életébe kerülhet. Az önszuggesztió erejével parancsol magának teljes nyugalmat. S amikor elhalad a fal mellett, és belép a díszes, mozaikokkal ékesített, faragott kapun, arcán már inkább az életveszélyes párbajra érkezett mestervívó vállalkozó kedvét látjuk.

A teremben, ahová bevezetik, népes társaság várja: összegyűjtötték a város hittudósait, ulemáit, hogy találkozzanak a sztambuli dervissel, és beszélgessenek vele, de az ulemák egyelőre inkább vizsgáló bizottságként tekintenek az érkezőre, a kán is barátságtalanabbnak látszik, mint az első találkozás alkalmával, a mehter már előre élvezi diadalát.

S miközben feltálalják a piláfot, Vámbéry végignézi társait. Vizsgálja vonásaikat, szemeiket, ahogyan rá és egymásra tekintenek. Ugyanolyan hiú, öntelt, féltékeny és magukba

merült papokat lát, mint amilyeneknek a vitáit annyiszor figyelte Törökországban. Egyelőre falánkul eszik a birkahúst, de ő már tudja, mit kell tennie. Ő kezdi a beszélgetést.

Üdvözli a híres khivai mollákat, akiknek tudományáról annyit hallott Sztambulban. S ezért örül, hogy kérdést intézhet hozzájuk a farz, a szunna, a vadzsib és a musztahab valláselvek különbségéről, azaz az istentől származtatott, a magától a prófétától eredő, illetőleg a Korán újabb magyarázói által hozzáfűzött tanítások kötelező erejére vonatkozóan. Ezzel fölvetette a mohamedán vallás legtöbbet vitatott kérdését, amely tapasztalata szerint Sztambulban is mindig a legnagyobb szenvedélyeket váltotta ki, véget nem érő nézeteltérést szavak és mondatok értelméről, amelyeket tulajdonképp így is, úgy is lehet érteni, ezért ki-ki bőségesen találhat érveket a maga felfogása mellett.

A vita itt is pillanatok alatt kirobban, az ulemák még a piláfot is feledik. Vámbéry ügyes kérdésekkel avatkozik bele, nem foglalva állást egyik fél mellett sem, de tanúságot téve nagy felkészültségéről, a Korán alapos ismeretéről, s ugyanakkor tovább szítva a vitát.

A kán csodálkozva nézi, azután egyre fáradtabban, egyre unottabban figyeli a magas személyéről is megfeledkező, szenvedélyes vitát. Végül magához int két szolgát, a fülükhöz hajol, s Vámbéry felé mutatva magyaráz nekik valamit. Majd magához szólítja Vámbéryt, és int, hogy kövesse a két szolgát.

Félhomályos termek, oszlopcsarnokok, folyosók és tágas udvarok váltakoznak, mély pincék mellett haladnak el, ahol homályba vesző alakok fekszenek, az udvarokon a holdfényben mintha akasztottak alakjait lengetné a szél. Vámbéry útjának legborzalmasabb félórája, amíg a két jól megtermett pribék között halad a kihalt palotában a teljes ismeretlenség felé. Ujjaival kitapintja a bélésbe varrt sztrichnintablettákat. Nagy kínnal, kísérői számára észrevétlenül feltépi a varrást. S a tabletták a kezében vannak. A halál, a gyors és biztos, a szörnyű fájdalmaktól mentes, ott áll mellette, bármelyik pillanatban szólíthatja. Vak eszközök, éppen olyan megbízhatóak, mint ez a kis tabletta a kezében. Mit fognak tenni vele, mire kaptak parancsot? Arcukról nem

lehet leolvasni semmit. Élet, halál egyaránt rá van vésve a homlokukra.

Végre egy nagy, faragott faoszlopokkal díszített szobába érkeznek. Leültetik Vámbéryt, s az egyikük a szomszédos terembe távozik, ahol többen vannak.

Vámbéry kiveszi a papírból a sztrichnintablettákat, és az ajtóra mered. Ha megjelennek a kínzószerszámokkal, pillanatok alatt lenyeli a mérget.

Nyílik az ajtó. Megjelenik a szolga, kezében egy díszes köpennyel és egy zacskó pénzzel. S átnyújtja Vámbérynek a kán úti ajándékait.

Az Oxus, a hatalmas, bővizű sivatagi folyó, az Amu-Darja partján áll a zarándokcsapat. Átkelésre készülnek. A révész nagy ladikja ott várakozik a homokos part mellett. A szamarak s öszvérek azonban félnek a víztől, és nem akarnak beszállni. Minden erővel ellenállnak, kétségbeesetten ordítanak. A különös karének hangjai mellett végül is Vámbéry fehér szamarát sikerül engedékenységre bírni, s aztán enged az erőszaknak a többi is. Csak a hórihorgas hadzsi Jakub szamara kapaszkodik kétségbeesetten a homokba. Végül is hadzsi Jakub kisded szamarát gyengéden a nyakába veszi, lábait összefogja a mellén, s így gázol a sekély parti vízen át a ladik felé, míg a jámbor állat reszketve helyezi fejét gazdája nyakába.

A másik parton egy elhagyott, romos mecset mellett ütnek tanyát. A tűz fényénél Vámbéry boldogan lapozgatja azt a néhány megviselt kötetet, amelyet a bazárban sikerült megvásárolnia. Társai kérésére az egyikből felolvas valamilyen verses szöveget. (*Juszuf és Ahmed.* Üzbég népi eposz khivai dialektusban. Vámbéry élete végén, 1911-ben adta közre a Keleti Szemlében.) Előbb feszült figyelemmel hallgatják, majd dúdolva kísérik, végül az egyik zarándok énekelve fejezi be a drámai történetet.

Vámbéry egy romos fal tövében heveredik le a legjobb hangulatban, túljutva az első nagy próbatételen. Fölötte a keleti ég ragyogó csillagvilága – gyorsan elálmosodik. Elalszik.

Hirtelen borzasztó fájdalomra riad fel. A lába úgy ég, mint még soha életében. Jajgatva ugrik fel, távolabb fekvő társai

is felébrednek, s köré sereglenek. A még parázsló tűzhöz viszik, felszítják a tüzet, vizsgálják a lábát. Hadzsi Bilál hirtelen kötelet kerít, s bokánál elköti a lábát, oly erővel húzva meg a kötelet, hogy az mélyen bevágódik a húsba, és teljesen elszorítja az ereket.

– Szerencsétlen hadzsi! Téged skorpió csípett meg! És a legveszélyesebb időszakban! Lehet, hogy Allah úgy akarja, hogy holnapra megszabadulj a világ hiúságaitól.

De a maga részéről azért megteszi, amit lehet. Nem törődve az őt magát fenyegető veszéllyel a sebhez hajol, s teljes erővel szívni kezdi. Majd amikor már teljesen kimerült, egy másik zarándok váltja fel.

Vámbéry kínjai egyre fokozódnak. Már nemcsak a lába fáj, hanem egész fél oldala is, majd a feje is. Egészen elkábul a fájdalomtól, s útja során először árulja el magát: a panasz hangjai magyarul törnek fel belőle. Egyik szigorú hadzsi fel is háborodik azon, hogy nem örül, pedig rövidesen Allah közelébe kerülhet! De hadzsi Bilál elhallgattatja. S a veszedelmesen hánykolódó Vámbéryt lekötözi, nehogy a fájdalom önkívületében kárt tegyen magában.

– La ilahá il-Allah![10] – Vámbéry társai imájára ébred. A fájdalmai megszűntek. A kötelet már álmában, amikor megnyugodott, leoldották róla. Elgyengült. Jólesik még feküdnie.

A dervisek befejezik az imát. Készülődnek.

Vámbéry szeretettel nézi őket. Tiszta szívvel, igaz szándékkal közeledett hozzájuk, s ők ezt megérezték. S bár nem ismerik valódi céljait, igazi énjét, de felismerték benne a barátot, az embert. S ezért számíthatott és számíthat rájuk. S velük – sikerülni fog.

Hadzsi Bilál gyengéden segíti fel a fehér szamárra. Mellette halad, amikor elindulnak.

A zarándokcsapat lassan tűnik el az Amu-Darja egy kanyarulata mögött.

Jegyzetek

1 Kelet-Turkesztán formálisan 1759 óta a Mandzsu Birodalom fennhatósága alatt állt, azonban a helyi muzulmánok gyakran fellázadtak ellene, s az Oszmán Birodalomban kerestek patrónust.

2 A Kokandi kánságot 1710-ben alapították a Ming-törzsbéli üzbég uralkodók. Területe a Ferganai-medencére és a körülötte elterülő hegyvidékre terjedt ki. A fővárosa Kokand, legjelentősebb városa Taskent volt. A kánság legfőbb bevételi forrásait a gyapottermelés és az India, Kína felé vezető kereskedelmi utak ellenőrzése jelentette. Az államocska 1810-ig a Mandzsu Birodalom vazallusa volt, 1868-ban Taskentet orosz megszállás alá helyzették, s 1876-ban a kánság maradék területét is bekebelezte Oroszország.

3 Kári (arab qárí' 'olvasó'), Közép-Ázsiában azokat a személyeket nevezik így, akik fejből tudják az egész Koránt. Az iszlám világ más területein elnevezésük háfiz.

4 A török szultán mint a szunnita muzulmánok kalifája védte a középázsiai szunnita zarándokok érdekeit a síita perzsák túlkapásaival szemben.

5 Küzdelmeim, p. 88.

6 Küzdelmeim, p. 160–162

7 Küzdelmeim, p. 162

8 Vámbéry saját visszaemlékezése szerint e pilulákat dr. Bimsenstein Mukhlisztől, a teheráni oszmán követség osztrák születésű orvosától kapta, Küzdelmeim, p. 159.

9 Helyesen: medzszúb (maád úb).

10 Arab: Nincs más isten Allahon kívül.

7. Tovább Vámbéry nyomában

Az évek folyamán Vámbéry szinte személyes ismerősömmé vált. Szavai, arcvonásai, életének fordulatai annyira belém ivódtak, mintha valóban találkoztam, együtt üldögéltem s beszélgettem volna vele egy buharai teaházban vagy pesti vendéglőben. Ezt a szinte személyes kapcsolatot sokban elősegítette, hogy megismertem tanítványait, Németh Gyula[1] és Germanus Gyula professzort.

A két idős tudós emlékezete pontosan megőrizte csaknem hatvan éve halott mesterük vonásait. A nagy fantáziájú, sokoldalú, ihletett tudós alakját állították elém, aki ugyanakkor hihetetlen szorgalommal, kemény, aprólékos munkával érte el eredményeit. Szerette az életet, az embereket, s jókedve késő öregségében sem hagyta cserben. „Soha életében nem láttam őt komoran, még akkor sem, ha tudományos ellenfeleit szidta. Akkor azzal biztatta magát, hogy ha nem is adtak neki egészen igazat, mégis az ő vállain épült fel a teóriájuk..." – mesélte Germanus Gyula.

De a legtöbbet továbbra is Vámbéry művei, írásai adták számomra. Újra és újra elolvastam a *Közép-Ázsiai Utazás*t és különböző időkből származó bevezetőit és utószavait, amelyekben Vámbéry a feledhetetlen utazás előzményeiről

és az utána történtekről, ifjúságáról és tudományos pályájáról ír lebilincselő érdekességgel, mind újabb és újabb emlékeket elevenítve fel. Persze önéletrajzi írásai közül a legteljesebb a *Küzdelmeim*, ez a több mint ötszáz oldalas kötet, amelyben hetvenéves korában tekint vissza életére. A *Közép-Ázsiai Utazás* kiegészítésére szánt vázlatait Közép-Ázsiából s a rengeteg érdekes adatot, színes leírást tartalmazó *Keleti életképek*et, a *Vándorlásaim és élményeim Perzsiában* című könyvét és a *Bokhara történetét* ugyancsak nagy érdeklődéssel olvastam.

Vámbéry következetesen végiggondolta, többször is elemezte életpályáját, és műveiben feleletet találunk minden vele kapcsolatban felmerülő kérdésre.

Hogyan bírta a hihetetlen éhséget, testi és lelki gyötrelmeket? Maga adja meg a választ, gyermek- és ifjúkora megpróbáltatásait, a sok éhezést, megaláztatást idézve: *„Az ember könnyen elviseli azt, amihez gyermekkorában hozzászokott."* Majd ifjú olvasóihoz fordul: *„Sohase felejtsétek el, ifjú barátaim, e perzsa mondatot:*

Beszakhti sud pukhte merdi huner
Beates muszaffa seved szim u zer
azaz:
A nyomorban érik a férfi erény,
A tűzben tisztul az arany s ezüst."[2]

Vámbéry élete első harminc évében megismerkedett a nyomor valamennyi válfajával. Mégis, ha arra keresünk választ, hogy mikor élte át a legmélyebb válságot, akkor nem az állandó életveszély, a halálfélelem vagy az éh- és szomjhalál küszöbén találjuk meg azt az élményt, amelyet így jellemez: *„...legborzasztóbb perce volt életemnek."* Ez a perc – hazaérkezése után következett be.

Pedig a megérkezés pillanata még így tükröződik önéletrajzában: *„Meg se próbálom leírni azt a benyomást, melyet édes hazám viszontlátása keltett lelkemben. Gyönge is volna hozzá a toll, hogy tolmácsa lehessen annak a meghatottságnak, mellyel amaz ország földjére léptem, melynek őstörténete elsősorban ösztönzött veszedelmes vándorutam-*

ra... E viszontagságoknak most szerencsére a végére jutottam. Midőn a Lánchíd mellett a pesti kikötő partjára léptem és tatárommal, khivai utazásom élő tanújával, a közeli Európa-szállóba siettem, azt hittem, nem bírok örömömmel. Nem is gondoltam reá, hogy amilyen egyedül és elhagyatottan keltem utamra évekkel ezelőtt, éppolyan magamban és észrevétlenül térek most haza is."[3]

De a közöny és részvétlenség egyre nyomasztóbbá válik. Akadémiai beszámolóját sem fogadja a megérdemelt siker, Eötvös József szinte az egyetlen, aki mellette áll a csalódás idején. Pedig mindig az adott erőt és bátorságot neki, hogy fontos hivatást teljesít, hogy eredményeit várják, érdeklődéssel és örömmel fogadják majd itthon. S ehelyett közönyt és hitetlenséget talál.

Végül is a helyzet reménytelenségét látva úgy határoz, hogy Londonba utazik, és ott próbál kiadót találni útleírása számára. Eötvös közbenjár az Akadémia elnökénél, hogy adjon néhány száz forintnyi előleget útiköltségre, de Vámbéry ezt csak úgy kaphatja meg, ha zálogul hagyja az elnöknél értékes keleti kéziratait.

„Tehát nem hisznek bennem – írja elkeseredve. – *Csavargónak néznek, kinél, mert nincs benne becsületérzés, veszélyben az Akadémia pénze, talán vissza sem fizeti soha. Én tőlem, ki úgy küzdöttem és szenvedtem az Akadémia céljaiért, mint előttem kevesen, ki búvárlataim eredményével ki akarom vinni az irodalom világpiacára nemzetem szellemi törekvéseit, és az európai közös kultúrtörekvések munkatársa gyanánt akarom bemutatni az e tekintetben még kevéssé ismert Magyarországot – tőlem, a fanatikus rajongótól és ábrándozótól, zálogot kérnek most egynehány nyomorult forint miatt! Ez nagyon is erős volt, nagyon is mélyen megbántott, és ez ejtette az első mély sebet tüzesen hazafias szívemen."*[4]

Az elsőt, de nem az utolsót! Bármennyit bántják azonban, bármennyit mellőzik itthon, s bármilyen sikereket is arasson külföldön, mindig ragaszkodik ahhoz, hogy végül is itthon a helye.

Pedig a külföldi sikerekben nincs hiány. Angliában ugyan az első napokban hidegen fogadják, s ennek először nem érti az okát. Azután kiderül, hogy tökéletes, minden idegenszerűségtől mentes perzsa és török kiejtése miatt a Kelet ismerői ázsiainak tartják, s itt meg azt nem akarják elhinni, hogy magyar. Szerencsére ebben az időben Londonban tartózkodik Kmetty tábornok, aki a szabadságharc után Törökországba menekült, és még onnan ismeri Vámbéryt. Miután igazolja, ez *"kellő megnyugtatással szolgált a kételkedőknek, annál nagyobbra nőtt csodálkozásuk, és két héttel a Themse partjára való megérkezésem után egész seregét számláltam már barátaimnak és ismerőseimnek, kik szóban és írásban terjesztették híremet, sőt az egykori dervist váratlanul hírneves és divatos emberévé tették a londoni társaságnak".*[5]

Így hamarosan talál kiadót útikönyvére is, és az angliai sikert természetszerűen követte az európai és a hazai. Bécsben a király is fogadja, és teljesíti kérését: kinevezi a pesti egyetemen a keleti nyelvek tanárának. S az embernek önkéntelenül is eszébe jut mindaz, amin Vámbéry Közép-Ázsiában keresztülment, és nem utolsósorban a fenti londoni epizód, ahol el sem akarták hinni, hogy európai ilyen tökéletesen beszélheti az ázsiai nyelveket, amikor visszaemlékezéseiben elolvassa, hogyan fogadta a pesti egyetem rektora. *„A nagyérdemű férfiú, kiből püspök lett utóbb, a következő kedves megszólítással fogadott: – Ne higgye, hogy tájékozatlanok vagyunk kétes jelleméről. Tudjuk jól, hogy gyönge lábon áll a keleti nyelvekkel, s hogy a tanszékre való hivatottsága nagyon kétséges. De nem akarunk ellene szegülni őfelsége parancsának, és ön csak e kényszerhelyzetnek köszönheti állását."*[6]

S Vámbéry ilyen fogadtatás után is a legnagyobb energiával látott neki a tanszék megszervezésének és a tudományos munkának. *„Az irigység fullánkja megsebezte őket"* – ismeri fel ellenségei gyűlölködésének okát. S munkájában nem hagyja zavartatni magát. Útleírásai, visszaemlékezései után sorra adja ki a keleti nyelvekre, népekre vonatkozó munkáit. Óriási akaraterővel, szorgalommal és tehetséggel sikerül legyőznie az ellenállást, és megalapoznia tudomá-

nyos hírnevét. S hogy kortársai mennyire szerették, milyen szívesen olvasták műveit, arra jellemző, hogy *A magyarok eredete* című műve – amely egyébként nagy vitát váltott ki, mert a török rokonság mellett tört pálcát – három nap alatt elkelt. S jellemző az is, hogy a kor legnépszerűbb írója, Jókai Mór egy újság körkérdésére, hogy melyek a legkedvesebb olvasmányai, így felelt: a Biblia, Shakespeare és Vámbéry. *„Örömömre és megszégyenülésemre..."* – írja erről a válaszról Vámbéry, akiről Jókai is megállapítja egy írásában (*Vámbéry egy estélyen*), hogy „hamis lelkesüléstől és szükségtelen kérkedéstől ment; hanem amit elmond, az élénk képzelettel van előadva, hogy szinte szemmel láthatóvá tesz minden legrendkívülibb helyzetet".

Vámbéry önéletrajza utolsó fejezetének ezt a címet adta: *A küzdelemnek vége, s még sincs vége.* S most, a négy film befejezése után ezt érzem én is. Nem érzem teljesnek és befejezettnek a Vámbéryvel kapcsolatos munkámat. Hiszen azok a gondolatok, amelyeket a *Dervisruhában* című filmnovellában felvetettem, még nem öltöttek testet, nem valósultak meg.

Az a konkrét tényanyag, amit a művek, a beszélgetések, a közép-ázsiai utazás nyújtott, az elkészített filmek, a szigorúan a valóság elemeire koncentrált munka, a teljes dokumentáris és tudományos hitelességre való törekvés – tulajdonképpen most, az adott pillanatban megköti a fantáziámat. Ezért nem elégít ki maradéktalanul a *Dervisruhában* sem, annak ellenére, hogy hitelesnek és igaznak érzem.

Hiszen itt már átléptem egy másik műfaj, a játékfilm területére. Ez a műfaj pedig nagyobb szabadságot, több szárnyalást kíván. S úgy látszik, az adott esetben én erre képtelen vagyok.

De ki legyen az, aki segít ebben? Ki az, aki bele tudja magát élni Vámbéry sorsába, jellemébe, aki érdeklődik iránta, s ugyanakkor elég jó író ahhoz, hogy ezt a bonyolult jellemet egy forgatókönyv cselekménye és párbeszédei segítségével megelevenítse?

Hosszas gondolkodás után úgy döntöttem, hogy felkeresem régi ismerősömet, a kitűnő írót, Cseres Tibort, akinek számos írását, különösen a *Hideg napok*at nagyra becsü-

löm, és megkérdem tőle, volna-e kedve Vámbéryről forgatókönyvet írni.

Amikor Visegrádon, Duna-parti házában felkerestem, nagy meglepetés ért: pillanatok alatt leemelte a polcról és elém rakta Vámbéry néhány, ma már könyvritkaságnak számító művét. Kiderült, hogy ismeri, olvasta őket, és régen foglalkoztatja Vámbéry alakja.

Így nem is volt nehéz megállapodnunk.

Most írja a forgatókönyvet.

A munka persze nehéz, sokáig tart, annak ellenére, hogy ő is sokat tudott már eddig is Vámbéryről, s én is rendelkezésére bocsátottam mindazt, amit láttam, hallottam: filmeket, fényképeket, élményeket.

Biztató, hogy számos új elemet, motívumot, alakot látott meg az anyagban. De most ő éli végig egy nagy munka előkészítésének, születésének a kínjait, és én, a rendező, az adott pillanatban csak asszisztálhatok. Hiszen rövidesen újra elkövetkezik az én időm: az elkészült forgatókönyv alapján ismét bejárhatom Közép-Ázsia most már jól ismert tájait, hogy megtaláljam a megfelelő helyszíneket. Azután színészeket kell keresnem itthon és Közép-Ázsiában. Mert az ő segítségükkel kell befejeznem a megkezdett munkát: teljes életre kelteni és megismertetni a világgal egy nagy magyar tudós, Vámbéry Ármin egyedülálló alakját.

Jegyzetek

1 Németh Gyula (1890–1976), a budapesti egyetem turkológusprofesszora, a magyar turkológia egyik legkiemelkedőbb művelője.

2 Küzdelmeim, pp. 5–6.

3 Küzdelmeim, p. 196.

4 Küzdelmeim, p. 201.

5 Küzdelmeim, p. 204.

6 Küzdelmeim, p. 229.

Tartalom

1. Kényszerpihenő 5

2. Két utazás Közép-Ázsiában - és ami körülöttük történt 17

3. A három város 35

4. Afganisztán - bércek és sivatagok országa 88

5. Évszázad 122

6. Dervisruhában 133

7. Tovább Vámbéry nyomában 174

Kis József

Vámbéry nyomában

A VÁMBÉRY KÖNYVEK sorozatunk negyedik darabja a neves vándortudóst, Vámbéry Ármint bemutató legértékesebb-legérdekesebb alkotások sorát gyarapítja. Kis József könyvének alcíme – *Egy filmrendező naplójából* – sokatmondó és nagyon is árulkodó: kiviláglik belőle, hogy egy magyar filmrendező feljegyzéseivel, reflexióival, vívódásaival találkozhatunk a könyv lapjain; egy filmes alkotó „forgatókönyvével", akit magával ragadott „a tudományért mindenre kész, nagy tehetségű ember", Vámbéry alakja, hiszen az ő „közép-ázsiai útja a megismerés szenvedélyének, az emberi alkalmazkodásnak és akaraterőnek bámulatos és egyedülálló csúcsteljesítménye". Vámbérynek ez az egész életét meghatározó közép-ázsiai útja Teherántól Perzsián, a Kara-Kum sivatagon, a khivai kánságon, a bokharai emirátuson, Afganisztánon, majd ismét Perzsián át Teheránig tartott.

„Követni kell Vámbéry nyomait, évszázados útját Közép-Ázsia ősi városain és homoksivatagjain keresztül – írja naplójában Kis József. – Így megörökíthetjük, ami megmaradt, felmérhetjük, ami megváltozott. Szemmel látható, hogy ez nagyon sokat ígér... Hogy sikerül-e? Ki tudja?"

Mi már tudjuk, hogy sikerült, s az elkészült filmkockákon túl ennek az eredménye ez a napló is, amelyet nyugodtan nevezhetünk akár „Vámbéry ázsiai képeskönyvének" is.

A sorozatban eddig megjelent kötetek

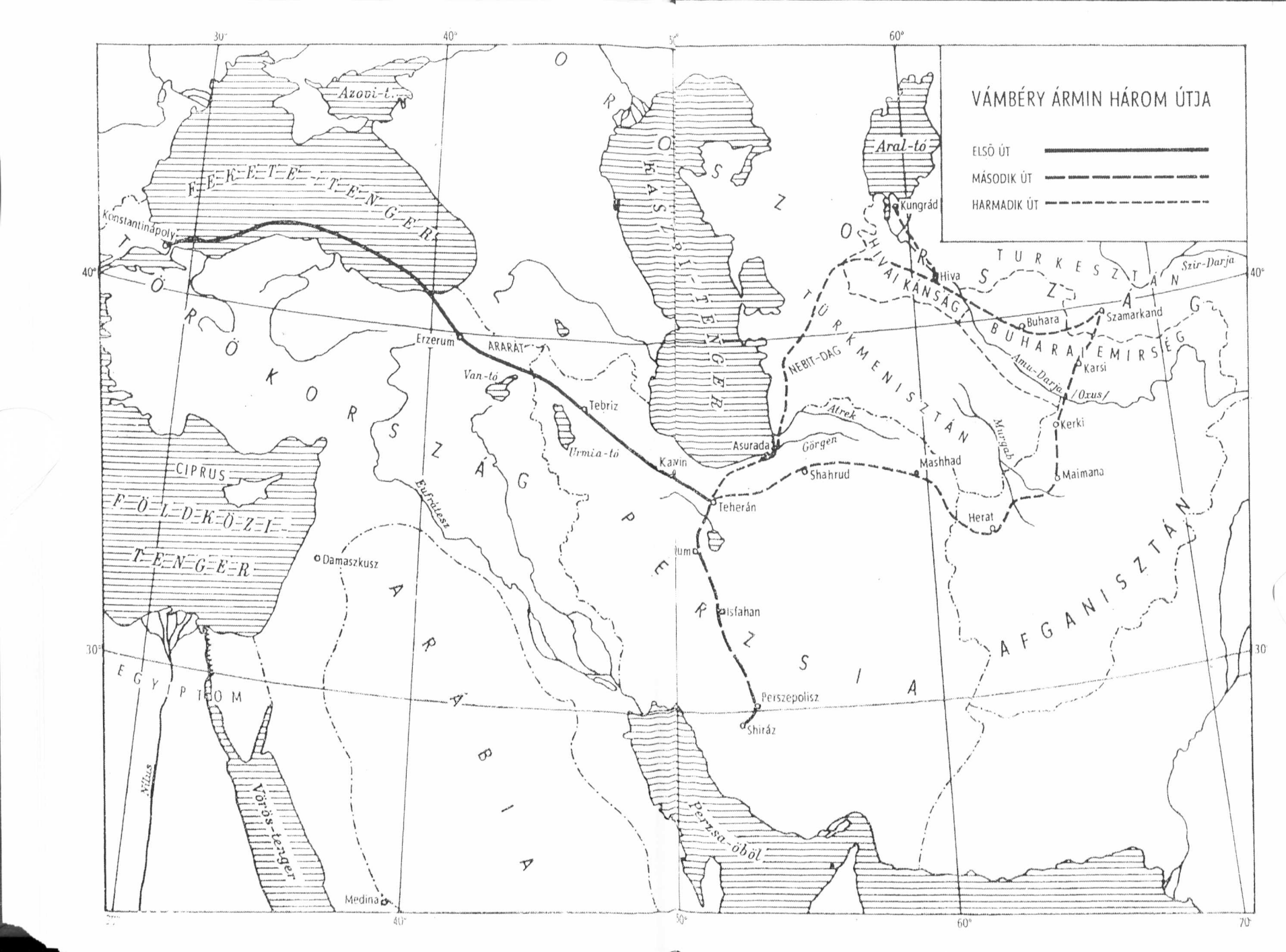
Vámbéry Ármin: Dervisruhában Közép-Ázsián át
Vámos Magda: Resid efendi (Vámbéry Ármin élete)
Vámbéry Ármin: Küzdelmeim
Kis József: Vámbéry nyomában (Egy filmrendező naplójából)

Előkészületben:
A magyarok keletkezése és gyarapodása

Kis József
VÁMBÉRY NYOMÁBAN
Egy filmrendező naplójából

Felelős kiadó: Hodossy Gyula
Felelős szerkesztő: Kulcsár Ferenc
Borító: Juhász R. József
Nyomdai előkészítés: Lilium Aurum
Nyomta: Svornosť, a.s., Bratislava
Kiadta: Lilium Aurum
Dunaszerdahely–Dunajská Streda, 2002
ISBN 80-8062-120-9

VÁMBÉRY ÁRMIN HÁROM ÚTJA
ELSŐ ÚT
MÁSODIK ÚT
HARMADIK ÚT
FEKETE-TENGER
Azovi-t.
Aral-tó
Kungrád
Konstantinápoly
Hiva
TURKESZTÁN
Szir-Darja
KHIVAI KÁNSÁG
Buhara
Szamarkand
BUHARA EMIRSÉG
Erzerum
ARARÁT
Karsi
Van-tó
NEBIT-DAG
TÜRKMENISZTÁN
Amu-Darja /Oxus/
Tebriz
Atrek
Kerki
Urmia-tó
Asurada
Görgen
Murgab
Kavin
Mashhad
Shahrud
Maimana
Teherán
Herat
CIPRUS
FÖLDKÖZI-TENGER
Eufrátesz
Damaszkusz
Isfahan
EGYIPTOM
Perszepolisz
Shiráz
Nílus
Vörös-tenger
Medina
Perzsa-öböl
ARÁBIA
PERZSIA
AFGANISZTÁN